

Мени однако во гү буду
Я жить **Оксана Джус** ти ни.
Ти што згадає ти забуде
Мене вє снїгу нагу щини
Однако ви оштво мени.

ШЕВЧЕНКІАНА СОФІЇ РУСОВОЇ

Вє снїгу нагу щини,
И ти оштво кажи свои
Вє снїгу нагу щини,
И вє вє содом за беру
Малого снїгу нагу щини
На наші снїгу нагу щини
На наші снїгу нагу щини
И ти оштво кажи свои
Не жалеє снїгу нагу щини
Молчи снїгу нагу щини
Цого залу снїгу нагу щини
Мени одне снїгу нагу щини
Той снїгу нагу щини
Та ти снїгу нагу щини
Як снїгу нагу щини
При снїгу нагу щини
И окр снїгу нагу щини
Вар снїгу нагу щини

от Шевченка

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ “ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА”

Оксана Джус

ШЕВЧЕНКІАНА СОФІЇ РУСОВОЇ

Івано-Франківськ
“НАІР”
2013

УДК 37. 011. 31: 821. 161. 2

ББК 83. 3 (4 Укр)

Д 42

*Друкується відповідно до рішення Вченої ради Педагогічного інституту
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника”
(протокол № 7 від 27 червня 2013 р.)*

Рецензенти:

Євтух М.Б. – академік-секретар Відділення вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор,

Нагачевська З.І. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Джус О.

Д 42 **Шевченкіана Софії Русової / Оксана Джус.** – Івано-Франківськ: НАІР – 2013. – 226 с.
ISBN 978-966-2716-31-3

Навчальний посібник адресований викладачам, здобувачам наукових ступенів, студентам вищих навчальних закладів, літературознавцям, шевченкознавцям, практичним педагогам, працівникам культурно-освітніх установ, широкому освітянському і громадському загалу – усім, хто цікавиться творчою спадщиною Великого Кобзаря та Софії Русової.

УДК 37. 011. 31: 821. 161. 2
ББК 83. 3 (4 Укр)

ISBN 978-966-2716-31-3

© Джус О.В., 2013

© ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2013

ВСТУП

*Бундючному чужому протиставив величне й потужне своє.
Вказав охлялим землякам шлях великих націй.
Як метеор, пролетів він над нашою Елладою,
не лишаючи наступника, бо генії не мають їх.
Бо був фанатиком в добу безвір'я, патетиком – в добу буйного
інтелектуалізму, аскетом – в добу матеріалізму.
Пригадав забуту правду, що не розніжений ліричний
гуманізм є мірилом наших чеснот,
а сила духу, вища за дочасне щастя і "благоденствіє"...
Був голосом вопіючого в пустині,
був пророком, світочем, що світив і горів,
голосом труби архангельської, що будила мертвих з могил.¹
Дмитро Донцов*

Ці слова Дмитра Донцова про Тараса Шевченка сміливо можна означити лейтмотивом навчального посібника “Шевченкіана Софії Русової”. Його метою є не лише донесення до широкого загалу ще однієї сторінки багатогранної спадщини видатного педагога, просвітителя, літературознавця, громадського і політичного діяча Софії Федорівни Русової, а й простеження ролі постаті й художнього слова Тараса Шевченка у житті наших співвітчизників у ХІХ ст. За своїм національним впливом вони виявилися епохальними не лише для представників титульної нації, а й навіть деяких “неукраїнців” перетворили на палких патріотів ще неіснуючої незалежної Української держави. Адже саме грузино-росіянину Олександрові Русову та шведко-французенці Софії Ліндфорс “Стара громада” ще в 1875 р. доручила виконати місію надзвичайної ваги: зібрати, упорядкувати і видати у Празі заборонені російською цензурою твори Тараса Шевченка, спогади про нього видатних сучасників і розповсюдити двотомне видання “Кобзаря” серед української спільноти.

Шевченкові ідеали еволюціонували в житті та творчій спадщині Софії Ліндфорс-Русової від празького видання “Кобзаря” до яскраво

¹ Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря / Д.Донцов. – Стрий, 2008. – С. 205.

вираженого морального імперативу. Так, у її “Щоденнику” знаходимо неодноразові покликання на поезію Т.Шевченка, зіставлення його цінностей із життєвими реаліями, небажання миритися з ними, простежуємо пошуки способів подолання життєвих протиріч. Символізм (почасти навіть містика) Шевченкіани С.Русової в тому, що вічний спочинок вона знайшла у столиці Чехо-Словацької Республіки, де 1876 року поховала свою донечку Людмилу, яку, за словами її сина Ю.Русова, “офірувала” на видання першого повного “Кобзаря” Т.Шевченка, а на могилі вченої (як і на могилі Олександра Русова), за її заповітом, були написані Шевченкові слова: “Раз добром налите серце ввік не прохолоне!”

Пропонований широкому колу читачів, насамперед викладачам і здобувачам наукових ступенів, студентам вищих навчальних закладів, літературознавцям, шевченкознавцям, практичним педагогам, працівникам культурно-освітніх установ, широкому освітянському і громадському загалу – усім, хто цікавиться творчою спадщиною Великого Кобзаря, навчальний посібник містить вступну статтю “Шевченкове слово у творчій спадщині Софії Русової” та власне праці вченої, які творять її Шевченкіану.

Зауважимо, що деякі статті С.Русової, вміщені у посібнику, були вже перевидані в незалежній Україні, зокрема „Мати в поезії Т. Г. Шевченка”², “Шевченко і малі діти”³, “Просвітний рух на Україні в 60-х роках”⁴, “Жінка в поезії Шевченка”⁵, “Гражданські мотивы въ малорусской современной поэзии”, “Малорусская (украинская) литература”, “Украинская литература въ XIX веке”, “До 71-х роковин з дня смерти Т.Шевченка”, “Спогади в Шевченкові дні”, “Спомини про празьке видання творів Т.Шевченка”, “Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова”⁶.

² Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 59-60; Світло. – 1996. – Ч. 2. – С. 60–61; Вибрані педагогічні твори / упоряд., передм., комент. О. В. Проскура. – К. : Освіта, 1996. – С. 285-288.

³ Українська мова та література. – 1997. – Ч. 23. – С. 4; Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта : наук.-метод. посіб. / ред.: В. Г. Слюсаренко, О. В. Проскура. – К., 1998. – С. 189-191.

⁴ Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.): хрестоматія / [упоряд.: Л. Д.Березівська та ін.; наук. ред. О.В.Сухомлинська; передне слово Ольга Сухомлинська]. – Київ: Науковий світ, 2003. – С. 138-143.

⁵ Софія Русова: З маловідомого і невідомого. – Ч. 2. "Сеньйорка українського жіночого руху" / Упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – С. 15-21.

⁶ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка» / Упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. – Івано-Франківськ: Плай, 2012. – С. 32-156; 260-263; 352-356; 399-428.

Водночас шевченкознавчий доробок Софії Федорівни Русової не обмежується лише цими публікаціями. Розпорошений по періодичних виданнях (“Вестник воспитания”, “Русская мысль”, “Украинская жизнь” – Москва; “Вестник Европы” – Санкт-Петербург; “Полтавський Земський Календар” – Полтава; “Світло”, “Вільна Українська Школа” – Київ; “Літературно-науковий вісник” – Львів-Київ; “Жінка” – Львів; “Жіноча доля” – Коломия; “Спудей” – Прага) чи фундаментальних збірниках (“История России в XIX веке”, Санкт-Петербург; “Народная Энциклопедия научных и прикладных знаний”, Москва; “Студії з поля суспільних наук і статистики”, Львів) в умовах перебування України в складі чужих політичних режимів, він демонструє її вперту стабільність і переконаність в ідеалах Тараса Шевченка упродовж усього життя.

У шевченківських студіях С.Русова постає не лише як педагог, просвітитель, громадський діяч, а й літературознавець. Останнє зумовило упорядкування творів вченої за хронологічним принципом з майже повним збереженням літературного оформлення (оскільки ми прагнули донести стиль авторського викладу та передати атмосферу часу), подекуди наявне скорочення текстів, які супроводжуються зазначенням років і місця їхнього першого опублікування.

При оформленні обкладинки використані портрет Т.Г.Шевченка із “Кобзаря”, виданого подружжям Русових у Празі 1876 р., фотокопії його титульних сторінок (I і II томів) та автографу поезії Тараса Шевченка «Мені однаково, чи буду...» із циклу «В казематі» (1847).

Автор висловлює щиру вдячність рецензентам навчального посібника академіку-секретарю Відділення вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, дійсному члену Національної академії педагогічних наук України, доктору педагогічних наук, професору Миколі Борисовичу Євтуху, доктору педагогічних наук, професору кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” Зіновії Іванівні Нагачевській та літературному редакторові кандидату філологічних наук, доценту кафедри української мови ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” Василевич Гафії Ярославівні.

Оксана Джус

ШЕВЧЕНКОВЕ СЛОВО У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ СОФІЇ РУСОВОЇ

У 2014 році весь світ відзначатиме 200-літній ювілей від дня народження Тараса Григоровича Шевченка.

Віддаючи шану Великому Кобзареві, українська педагогічна громадськість згадає “незлим тихим словом” палку речницю ідей Тараса Шевченка Софію Федорівну Русову, яка разом із чоловіком Олександром Русовим, долучилася до видання першого “безцензурного” видання “Кобзаря” у Празі.

Що єднає ці дві постаті національного культурно-освітнього руху? Відповідь на це питання дає глибоке вивчення життєпису і творчої спадщини С.Ф.Русової. Зокрема нами виявлено понад 20 окремих праць, статей, літературно-публіцистичних оглядів, рецензій, спогадів видатної громадсько-культурної діячки про Тараса Шевченка, невелика частина яких була вміщена в останній частині трилогії “Софія Русова. З маловідомого і невідомого”. Однак більшість із них і до сьогодні залишається недоступною для широкого загалу. Крім того, у багатьох публікаціях іншої тематики С.Русова широко використовує Шевченкове слово, оцінює події, факти і явища суспільно-політичного і культурного життя з позицій видатного сподвижника української національної ідеї. Ознайомлення з цим творчим доробком уможливило висновок про те, що Шевченкові думи, вкарбовані в поетичне слово, стали одним із провідних чинників формування світогляду Софії Русової, визначили життєве кредо не тільки просвітительки, але й членів її сім’ї: “Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою!”

Упродовж усього свідомого життя С.Русова глибоко вивчала, невтомно пропагувала й прагнула реалізувати найважливіші заповіді “Пророка” і “духовного Проповідника” українців. Зі спогадів просвітительки та її чоловіка Олександра довідуємося про те, що молоде подружжя долучилося до активної роботи над популяризацією творчості Шевченка ще в 1875 р.: як член “Старої громади”, він отримав відповідальне й водночас небезпечне завдання – видати за

кордоном, у Празі, “перше суцільне видання “Кобзаря” Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами”⁷.

Зазначимо, що до виходу “Кобзаря” у чеській столиці вже було здійснено п’ять його видань: перше – самим Т.Шевченком у Петербурзі в 1840 р.; друге – теж за його життя, ним підготовлене, – у 1860 р.; третє вийшло в Петербурзі 1867 р. зусиллями Д.Кожанчикова; четверте з’явилося того ж року в Петербурзі, а п’яте – у Львові в 1867 – 1869 рр. накладом К.Сушкевича⁸. Проте жодне з них не охоплювало такої кількості творів, як празьке.

Роботу над виданням двотомного “Кобзаря” очолив О.Русов; молода дружина допомагала йому в коректурі рукописів. З метою ознайомлення західноєвропейського читача з життям і зразками творчості Т.Шевченка вона переклала французькою мовою біографію поета, ряд невеликих його віршів і зміст кількох поем, які за підтримки І.Тургенєва побачили світ у французькому “Revue des deux mondes”⁹. З допомогою чеських прогресивних діячів, членів “молодочеської партії”, Русови уже на початку 1876 р. успішно виконали свою почесну місію. Проте перевозити на рідну землю видання, другий том якого був повністю нелегальним, виявилось занадто небезпечним: над Україною вже витав зловісний дух Емського указу. Тому вирішили переправити в Україну лише перший “легальний” том, а другий (крім декількох примірників) залишити для розповсюдження за кордоном та для нелегального ввезення зусиллями українців-емігрантів і галичан¹⁰.

Про велику популярність цього видання свідчить факт, наведений літературним критиком і бібліографом П.Богацьким у статті “Кобзар” Тараса Шевченка в Празі (1876 – 1926)”: зовсім неграмотний сусід Євгена Чикаленка не пошкодував заплатити за нього 25 карбованців – “суму, за яку в той час можна було купити десятину поля”¹¹.

⁷ Софія Русова. З маловідомого і невідомого. – Ч. 3. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка» / Упоряд. З.Нагачевська, О.Джус. – Івано-Франківськ: Плай, 2012. – С. 401.

⁸ Богацький П. “Кобзарь” Тараса Шевченка в Празі (1876 – 1926) / П.Богацький // Студентський вістник. – Прага, 1926. – Ч. 3. – С. 9.

⁹ Русов О. Спомини про празьке видання “Кобзаря” / О.Русов // Україна. – К., 1907. – Февраль. – С. 130.

¹⁰ Выровый Е. Праздник украинской книги в ЧСР / Е. Выровый // Славянская книга. – Прага, 1926. – Февраль. – С. 14.

¹¹ Богацький П. “Кобзарь” Тараса Шевченка в Празі (1876 – 1926) / П. Богацький // Студентський Вістник. – Прага, 1926. – Ч. 3. – С. 14.

Відтоді постать Тараса Шевченка, його поетична творчість опинилися в осередку уваги С. Русової і як громадської діячки, і як педагога, і як літературного критика та мемуариста. Постать та ідеали Т.Шевченка міцно вкорінилися також у житті і творчих пошуках нащадків С.Русової. Зокрема серед скульптурних робіт її сина Юрія Русова, який очолював кафедру пластичної анатомії Української студії пластичного мистецтва у Празі, наявні два гіпсових погруддя великого Кобзаря, які стали складовою частиною Музею визвольної боротьби України¹². Сьогодні значна частина образотворчої Шевченкіани української еміграції міжвоєнної доби знаходиться у фондах Національної бібліотеки Чеської Республіки. Серед них також роботи Наталі Геркен-Русової – дружини Юрія Русова, та Ольги Русової (онуки С.Русової)

Як активна громадська діячка, Софія Русова чітко усвідомлювала, що навіть ім'я Тараса Шевченка “є для українців символом, гаслом національного почуття і змагань до незалежності...”¹³. На цій підставі вона заявляла, що “Шевченко смело поднял национальное знамя и начертал на нем несмыслимыми чертами свободу народа, национальное возрождение ...” – нові для його сучасників поняття, але так переповнені любов'ю до багатостраждальної України, що всі були захоплені ними, “все нашли новый лозунг для работы, для борьбы, для народной жизни”¹⁴.

Як мудрий педагог, вона розуміла, що Шевченкове “І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь” є підґрунтям для морального відродження народу через його просвіту; що дитина, яка “мусить вирости на користь своєму народові”, має здобувати науку рідною мовою в рідній школі, виховуватися на кращих зразках українського письменства.

Як літературний критик, Софія Федорівна вбачала у творчій спадщині геніального поета спосіб пізнання етичних і соціальних поглядів свого народу: “його великий “Кобзар”, – стверджувала вона, –

¹² Наріжний С. Шевченкіана в Музеї Визвольної Боротьби України (1936-1941) / С.Наріжний // Пробоем, Прага. – № 3. – С. 7.

¹³ Русова С. До 71-х роковин з дня смерти Т. Шевченка / С. Русова // Жіноча доля. – 1932. – Ч. 9. – С. 4.

¹⁴ Русова С. Шевченко и новейшая украинская литература / С. Русова // Вестник Европы. – 1909. – № 7. – С. 333-334.

є правдивим люстром, в якому чудово відбивається душа українського народу, його історія, життя і духовні настрої”¹⁵.

Софія Русова розглядала Шевченків “Кобзар” як велике Євангеліє “любови до людей, любови до свого народу, до свого краю”¹⁶. Ця книжка, стверджувала просвітителька, – “сама правда”: читаючи її, бачиш минуле й сучасне України¹⁷.

Провідні шевченківські ідеї, насамперед із празького видання “Кобзаря”, С.Русова пропагувала на сторінках періодичних видань Росії (“Украинская жизнь”, “Русская мысль”, “Вестник Европы”), України (“Світло”, “Вільна українська школа”), Чехо-Словаччини (“Спудей”). Чимало матеріалів її Шевченкіани з’явилося в галицьких часописах: “Жінка”, “Жіноча доля”, “Літературно-науковий вісник” та ін.

З великим замилюванням вона писала про видання “Маленьких Кобзарів” в Україні, призначених для молодших школярів. Потребу в таких збірниках педагог виводила з необхідності якнайшвидше “познайомити дітей з красою творів Шевченкових і дати їм до рук таку частину Кобзаря, що цілком задовольняла б їх розум й серце”¹⁸.

Вивчення Шевченкіани Софії Русової дає змогу виокремити найголовніші її теми. Як провідну, ми виділяємо окреслення вченою впливу Тараса Шевченка на відродження національного життя в Україні, що знайшло всебічне висвітлення у статті “Шевченко и украинское общество 60-х годов”, яка з’явилася друком у московському журналі “Украинская жизнь” 1913 р. За переконанням її авторки, поет-громадянин дав національному відродженню своєї батьківщини міцну основу; в ньому українське суспільство черпало “руководящая начала своей сознательной национальной жизни; в нем находило силу веры в лучшее будущее”. Першим “фактом” суспільного національного життя в Україні С.Русова називає похорон Шевченка: його захоронення в Петербурзі об’єднало українців, а перепоховання під Каневом стало вираженням “скорби... горя перед смертью великого человека, которое пробуждает и воспитывает

¹⁵ Русова С. До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка / С. Русова // Жіноча доля. – 1932. – Ч. 9. – С. 4.

¹⁶ Русова С. До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка / С. Русова // Жіноча доля. – 1932. – Ч. 9. – С. 3.

¹⁷ Русова С. Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения) / С.Русова. – Петербург – Київ: “Сотрудник”, 1911. – С. 4.

¹⁸ С.Р. Т.Шевченко. Малий Кобзарь для дітей. З малюнками / С. Русова // Світло. – К., 1911. – № 7. – С. 61-62.

общественное сознание”. У названій статті вона наголошує на важливості шевченкового “Кобзаря” для пробудження національної самосвідомості українців. Вона вважає, що без нього не отримали б широкого розповсюдження ідеї Кирило-Мефодіївського братства, яке поєднало українське питання з необхідністю визволення народу від закріпачення, із національним визволенням усіх слов’янських народів. У “Кобзарі” “впервые на украинском языке зазвучали заветы братской любви народов, федерализма, ещё пока выраженного чувством, горячим участием к взаимным страданиям, уважением святынь каждого народа”¹⁹.

На “Кобзарі” Тараса Шевченка, стверджує С.Русова, виховалося покоління діячів українського відродження 1860-х років – В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Єфименко, П.Чубинський, культурно-освітня праця яких сприяла подальшому національному поступові України²⁰.

Аналізуючи творчу спадщину Тараса Шевченка, С.Русова неодноразово звертала увагу на спільність долі поета з долею свого народу “в пазурах кріпацтва... і злиднів”, на пошук ним “засобів задля найкращого перебудування всього етичного напрямку життя...” не лише українців, а й усіх слов’янських народів²¹.

У цьому пошуку він приходить до ідеї федералізму. Сутність її Софія Русова розкриває у статті “Федеративна ідея в творах Шевченка” (1918). Вона підкреслює, що на відміну від О.Пушкіна, який мріяв про те, щоб “славянські... ручьи” злилися в “русском море”, А.Міцкевича, котрий “бачив якість особливе призначення Польщі”, її месіанізм щодо інших слов’янських народів, федералізм вабив Шевченка, з одного боку, “самою красою етичного моменту” (“Добро найкращеє на світі – то братолюбіє”), а з другого – в ідеї федерації втілилися його змагання і до волі, і до єднання усіх народів на засадах рівноправності²².

¹⁹ Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – М., 1913. – № II. – С. 38.

²⁰ Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – М., 1913. – № II. – С. 52.

²¹ Русова С. Федеративна ідея в творах Шевченка / С. Русова // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 7. – С. 97-101.

²² Русова С. Федеративна ідея в творах Шевченка / С. Русова // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – № 7. – С.100.

За С.Русовою, “братолюбіє” і свобода – це два начала гуманізму Т.Шевченка.

Водночас у статті “До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка” вона вказує на відсутність всепрощення у творчості поета “для тих, хто нищить його край, хто зупиняє розвиток цілого народу”²³.

Практично в усіх статтях про Тараса Шевченка С.Русова зупиняється на аналізі його літературно-художньої спадщини, у якій передусім відзначає єдність простоти і краси форми з істинним трагізмом і висотою ідейного змісту. Але найбільш повно цю проблему розкривають такі її праці, як “Шевченко и новейшая украинская литература”, “Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения)”, які побачили світ у петербурзьких виданнях 1909 та 1911 рр. Зазначених питань торкаються її статті “Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии” (1904), “Украинская литература в XIX веке: Первый период с 1798 по 1862 г.” і “Украинская литература 1862-1900 гг.” (1911); “Современная украинская лирика” (1912) та інші. Як зазначає Ф.Погребенник, С.Русова одна з перших у літературній критиці, “використавши російську трибуну, наголосила на значенні творчості Шевченка для української літератури кінця XIX – початку XX ст”²⁴.

За твердженням просвітительки, Тарас Шевченко став виразником кращих творчих сил українського народу; його вірші звучать так щиро, як молитва; на “Кобзарі” поета виросла вся новітня українська література.

Не вдаючись до глибокого аналізу названих літературознавчих праць, зазначимо, що С.Русова всебічно характеризує десятки творів поета, проте чи не найбільше ті, у яких поет розкриває долю рідного народу, своєї батьківщини, їхні страждання, героїчну славу, майбутнє (“Гайдамаки”, “Іван Підкова”, “І день іде, і ніч іде...”, “Мені однаково...”, “Минають дні, минають ночі” та ін.).

Актуально, по-сучасному, сприймається висновок громадської діячки після наведеного із Шевченкового послання “І мертвим, і живим...” звертання поета до земляків-українців схаменутися, бути людьми, пам’ятати, що “В своїй хаті – своя й правда і сила, і воля”:

²³ Русова С. До 71-х роковин з дня смерті Т.Шевченка / С. Русова // Жіноча доля. – 1932. – Ч. 9. – С. 4.

²⁴ Погребенник Ф. І як вічна зоря... / Ф.Погребенник // Голос України. – Київ, – 1991. – С. 14.

“упреки Шевченка остаются в настоящее время почти также справедливы по отношению к украинской интеллигенции”²⁵.

Не обминула С.Русова-педагог і такої теми у своїй Шевченкіані, як ставлення поета до проблеми просвіти народу, навчання й виховання дітей і молоді. В уже згадуваній нами статті “Шевченко и украинское общество 60-х годов” вона вказувала, що все своє життя Тарас Григорович “отличался страстной любознательностью; науку, знаніє, просвещеніє он ставил очень высоко и понимал их значеніє для народной массы”. Через це один із головних обов’язків інтелігенції він визначав таким чином: допомогти народові “выйти из мрака невежества”, дати йому школу, книжку²⁶.

Як закономірний С. Русова розглядає той факт, що під впливом слухів про “волю” Т. Шевченко активно включився у діяльність гуртка українців у Петербурзі, який у 1860 р. започаткував видання перших популярних книжок і підручників для народу українською мовою. Про практичну освітню діяльність поета в останні роки його життя вона пише у статті “Просвітний рух на Україні в 60-х роках”: Шевченко самотужки “взявся за підготовку “Букваря южноруського”, турбувався про його розповсюдження, а вилучені кошти адресував недільним школам, вважаючи цю книжку не своїм добром, а добром “наших убогих воскресних шкіл”. “Як бачимо, – наголошує С.Русова, – останні думки Тараса Григоровича за місяць до смерті наvertsалися до народньої освіти”. Він мріяв після “Букваря южноруського” видати “лічбу в ціні, величини такої ж як Букварь. За лічбою етнографію і географію... історію”²⁷. Шевченка боляче разила гадка про те, що в школах України навчання може вестися не “самым естественным способом”, тобто нерідною мовою. Смерть не дозволила поетові реалізувати всі його освітні задуми, але вони глибоко запали у свідомість українського суспільства. І, як підкреслює С.Русова, українофіли 1860-х років “ретиво” взяли за народну просвіту; освітня робота захопила усіх свідомих українців, а студенти залишали університети і йшли “книгоношами” в села.

²⁵ Русова С. Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения) / С.Русова. – Петербург – Киев: “Сотрудник”, 1911. – С. 78-79.

²⁶ Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – М., 1913. – № II. – С. 35-36.

²⁷ Русова С. Просвітний рух на Україні в 60-х роках / С. Русова // Світло. – К., 1911. – № 6. – С. 37.

З гордістю констатуємо, що й через 50 років після смерті Т.Шевченка українці зберегли ідеали свого апостола правди і науки в царині творення художньої літератури, С.Русова водночас зазначала: тільки школи, – рідної нормальної школи, у якій чужою мовою не калічилася б душа учнів і їх думки, а давалися знання і розуміння оточуючого на своїй рідній прекрасній мові, – тільки цього необхідного органу розумового життя не можуть українці домогтися для свого обдарованого народу²⁸. Треба було мати велику громадянську мужність, щоб заявити на повний голос про це в московському періодичному виданні напередодні Першої світової війни.

Слід зазначити, що С.Русова неодноразово покликала і на такі слова Кобзаря: “В школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, окрім своєї милої, рідної мови. О школо, школо! Як би тебе швидше перешколити!”

Багатюща творча спадщина Т.Шевченка містить чимало педагогічних ідей. Статті С.Русової рясніють закликами-проханнями поета до дітей осягати науку (“учись, серденько, колись з нас будут люде!”); звертаннями до батьків і матерів з приводу турботи про навчання підростаючих поколінь. Вона виокремлює рядки з поезій Кобзаря, у яких він розкриває власне бачення того, як треба вчитися, щоб “ученіє действительно делало учащихся “людьми”, зокрема неодноразово наводить класичний заповіт поета: “Учітеся, брати мої, думайте, читайте...”²⁹. При цьому С.Русова нерозривно пов’язує освітні ідеї Шевченка з проблемою материнства й дитинства. Одинокий сирота, зазначає вона, який не зазнав ні материнської ласки, ні згодом ласки коханої дружини, Т.Шевченко особливо тонко змальовував саме жіночу душу і до матері ставився з глибокою повагою і любов’ю³⁰.

У вже згадуваній статті “Шевченко и новейшая украинская литература” Софія Русова пише: “В мировой поэзии не найдется более обаятельных образов, как эти многострадальные и светлые создания

²⁸ Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – М., 1913. – № II. – С. 53.

²⁹ Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Русова // Украинская жизнь. – М., 1913. – № II. – С. 36.

³⁰ Русова С. Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения) / С.Русова. – Петербург – Киев: “Сотрудник”, 1911. – С. 74.

Шевченка – “Марія”, “Наймичка”, “Мати Покритка”, “Відьма”, мати христіанина мучениця в поемі “Неофіти”. Вона переконана, що в душах матерів Шевченко знаходив краплину збереженої в людськості любові, яка “одна может возродить человечество, вести его к свету, как та великая мать Спасителя, собравшая после Его смерти учеников, –

І їх ученіє і страх

Розвіяла, мов ту полову...”³¹.

У статтях “Мати в поезії Шевченка” та “Жінка в поезії Шевченка” С.Русова пише, що мати у творчості Кобзаря не тільки дає фізичне життя своїй дитині. Поет прославляє ту матір, яка навчає її усьому: “вона і день і ніч працює, щоб подушне заплатити...”, “синови за три копи жупанок купила, щоб і воно – до школи ходило”; щоб був він “і письменний і вродливий”³². Педагог висловлювала впевненість у тому, що значення матері як природньої виховательки дитини ніколи не применшиться, оскільки ніякі громадські інституції не зможуть замінити “її безмірного кохання, ніжної любові, якої дитина не почує ні від кого другого, любові такої щирої, палкої, любові аж до самозречення”. Одну з умов сповнення заповіту великого поета: “Нехай мати усміхнеться, заплакана мати”, – С.Русова вбачала у просвіті жінки, через яку можна підняти її свідомість, “підняти становище матері”³³.

Із проблемою материнства тісно переплітаються питання про місце і роль шевченкового слова у навчанні та вихованні дітей. У статті “Шевченко і малі діти” (1918) вона підкреслювала, що великий гуманіст любив дітей “не тільки у своїх віршах і в поетичних своїх мріях”. Він любив “конкретних, живих дітей і співчував їм всією своєю душею”. Ці думки вона підтверджувала фактами з життя Кобзаря, поетичними рядками з його творів. “Шевченко, – писала С.Русова, – своєю лірою навчав нас краще усяких педагогічних трактатів, як ласкаво уважливо треба ставитися до дітей, як віддавати їм усі свої найкращі сили”. На цій основі вона стверджувала, що він

³¹ Русова С. Шевченко и новейшая украинская литература / С. Русова // Вестник Европы. – 1909. – № 7. – С. 332.

³² Русова С. Жінка в поезії Шевченка / С. Русова // Літературно-науковий вісник. – Львів – Київ, 1914. – Т. LXV. – Кн. II. – С. 245.

³³ Русова С. Мати в поезії Шевченка / С.Русова. Вибрані педагогічні твори / Упор. О. Проскура. – К.: Освіта, 1996. – С. 268.

“має бути першим вчителем краси слова для наших дітей, краси, яка скрізь єднається з правдою, з ласкавими відносинами до людей і до природи. Хай постать дорогого Кобзаря стане знайомою по усім дитячим організаціям, яко постать справжнього учителя правди й добра і найкращого поета України”³⁴.

Закономірно, що у підручниках, збірниках, укладених С.Русовою для дітей дошкільного та шкільного віку (зокрема “Український букварь”³⁵, “Дзелень-бом!”³⁶), найбільше творів саме Т.Шевченка. Слова “Апостола правди і добра”

Я так її, я так люблю мою Україну убогу,
За нею душу погублю...

пронизують і останню збірку Софії Русової під назвою “Україна у творах її письменників”, видану вже після смерті видатної культурно-освітньої діячки.

Своїм глибоким розумом і щирим серцем Софія Русова понад 70 літ тому осягнула, що “скоро прийде той день, коли до високого хреста над Дніпром зйдуться люди з усіх українських земель і коли вільний народ складе на могилі Тараса великий терновий вінець усіх пережитих страждань і скаже:

Тобі, Батьку, псалом новий
І новую славу
Воспоєм чесним собором³⁷.

Збулося. Віриться, що навіки.

Оксана Джус

³⁴ Русова С. Шевченко і малі діти / С. Русова // Вільна українська школа. – К., 1918. – № 7. – С. 15.

³⁵ Русова С. Український букварь: [граматика і читанка]: по підруч. А. Потебні / С.Русова. – СПб. : Т[оварищес]тво п. ф. „Електро-тип. Н. Я. Стойковой”, 1906. – 36 с.: іл. – (Благотворительное Общество общепользых и дешевых книг; № 46).

³⁶ Дзелень-Бом!” : зб. віршів для діток дошк. віку / передм. С. Ф. Русової ; вступ ст. В. Чередниченко. – 2-ге вид. – Катеринослав : [Укр. вид-во], 1917. – 134 с.

³⁷ Русова С. Спогади в Шевченкові дні / С. Русова // Жінка. – Львів, 1938. – 15 березня. – С. 2.

ГРАЖДАНСКІЕ МОТИВЫ ВЪ МАЛОРУССКОЙ СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ

У Шевченко есть одно прекрасное стихотворение, в котором онъ со свойственнымъ ему глубокимъ чувствомъ выражаетъ опасение, что "Украину зліи люди присплять лукави и въ огни її окраденую збудять!" Ему страшнее всего было, чтобы его родина не заснула, усыпленная лукавствомъ злыхъ людей. Поэтъ правъ: для всякого народа нетъ ничего губельнее сна, а со стороны "злыхъ людей" нетъ ничего коварнее, какъ усыплять народъ и темъ самымъ готовить для него неизбежное роковое пробуждение въ совершенно беспомощномъ состояніи. Долго спала родина Шевченко: заснули духовныя силы народа, его экономическое развитие ушло изъ его собственныхъ рукъ, застыла энергія его сознательной инициативы. Но это былъ сонъ, и нашлись друзья, которые не дали ему сделаться слишкомъ глубокимъ: какъ всегда въ каждой націи передовыми вождями пробужденія являются поэты, такъ и въ Малороссіи поэты и писатели чутко отозвались на горячее слово Шевченко: "свою Украину любить, любить її, во время люте!" Эта сила любви къ родине и сознание опасности, грозящей ея національной жизни вызвали интенсивную работу ея лучшихъ людей, объединили ихъ и создали оплотъ для ограждения духовнаго сознания народа и его развития. Усилиями этихъ людей создалась литература, создалась народная книга и стала циркулировать въ той дремавшей народной массе, которая уже начинала считать свой языкъ неспособнымъ для выражения какихъ-либо понятій, возвышающихся надъ повседневной житейской сферой мысли. Эта масса поняла, что у нея есть свои лучшие люди, свой культурный классъ, который не дастъ ей погибнуть. Прошло 40 летъ со смерти Шевченко и, несмотря на все неблагоприятныя внешнія условія, Малороссія проснулась: у нея есть имена одинаково дорогія всей ея сознательной массе, у нея есть народные празднества, объединяющія тысяча людей однимъ чувствомъ (празднество Котляревскаго въ Полтаве и Лысенко въ Кіеве и въ Львовѣ) у нея есть более сорока выдающихся писателей, работающихъ надъ ея литературой, для нея обеспечено то дорогое будущее, о которомъ мечталъ ея поэтъ: "чи світъ

тихий не вечерній тихенько засяйе", она может надеяться, что недалек часъ, когда "усмihnется заплакана мати" и обнимутся братъ съ братомъ. Въ этой общей дружной работѣ писатели и поэты Малороссіи прежде всего помнили лежащій на нихъ великій гражданскій долгъ: для нихъ литература явилась не только выраженіемъ ихъ поэтическаго вдохновенія, не однимъ художественнымъ изображеніемъ реальной действительности и фантастическихъ грезъ поэта, нѣтъ, въ ихъ рукахъ перо часто превращалось въ молотъ каменотеса, пробивающій стену невежества, какъ это прекрасно высказано въ стихотвореніи* выдающагося галицкаго общественнаго деятеля и писателя Франка:

У каждаго въ рукахъ тяжкій зализный молотъ,
І голосъ сыльный намъ зъ горы, мовъ гримъ, гримить:
Лупайте сю скалу! Нехай ни жаръ, ни холодъ
Не спинить васъ! Зносить и трудъ, и спрагу, й голодъ,
Бо вамъ призначено скалу сею разбить!
І вси ми якъ одинъ пидняли въ гору руки
І тысячъ молотивъ о камень загуло!
І пядь за пядею ми мисця здобували,
Хочъ не одного тамъ каличили ти скали, –
Ми дали йшли, нищо не спинювало насъ.

Однимъ изъ такихъ "каменарныхъ" малорусскихъ каменотесовъ является и Гринченко, недавно выпустившій въ светъ собраніе своихъ стихотворныхъ призведеній – "Писання", т. I. Имя Гринченко достаточно хорошо известно въ южной Росіи, какъ имя человека съ горячимъ патріотическимъ чувствомъ и общественнаго деятеля съ непреклонной волей и неутомимой энергіей. Онъ беретъ за самыя разнообразныя ученья, публицистическія и литературныя работы, направленныя на пробужденіе національнаго самосознанія его родины.

Гринченко началъ работать въ тяжелое время 80-хъ годовъ, которое отразилось на Малороссіи полнымъ запрещеніемъ всякаго печатнаго малорусскаго слова; эта мера не только осуждала на молчаніе техъ, для кого слово является излюбленнымъ выраженіемъ духовной жизни, т.-е. поэтовъ и литераторовъ, она являлась смертнымъ приговоромъ духовнаго развитія целаго народа. Понятно, какъ чувствительно относились къ такимъ фактамъ все сознательные

* "Каменяри" ("Зъ Вершинъ и Низинъ", стр. 54).

малороссы: тоска, доходящая до отчаянія, безсиліе, граничащее съ апатіей и совершеннымъ пессимизмомъ, охватили все общество. Выразителемъ этого настроенія у великороссовъ былъ Надсонъ съ его задушевною лирикою, а у малороссовъ однимъ изъ выдающихся певцовъ его былъ недавно сошедшій въ могилу М.П.Старицкій. Теперь выступилъ Гринченко. Но то, что малорусское общество пережило и переживало двадцать лѣтъ тому назадъ, то въ полномъ видѣ могъ высказать его поэтъ только много времени спустя. Ясно, что между настроеніемъ певца унынія и тоски и современнымъ общественнымъ самосознаніемъ чувствуется некоторая дисгармонія, нѣтъ того удивительнаго согласія, какое установилось въ 80-е годы между стихами Надсона и переживаемыми его читателями чувствами. Такое согласіе и гармонія являются редкимъ, величайшимъ счастьемъ поэта и этого счастья лишены были Гринченко въ силу тяготевшаго въ 80-е годы запрета надъ малорусскимъ словомъ. Полная неудовлетворенность окружающимъ, страхъ за неосуществимость собственнаго идеала и раздраженіе противъ малодушія современниковъ – вотъ общее настроеніе обоихъ поэтовъ 80-хъ годовъ; но этимъ и исчерпывается сходство между Надсономъ и Гринченко: и личная жизнь и психологія обоихъ совершенно разныя. Надсонъ – мечтатель-романтикъ, живущій только одною поэзіей, болезненно чувствующій всякую неправду, дисгармонію жизни, Гринченко – суровый каменотесъ, не уступающій жизни, непреклонный въ своихъ убѣжденіяхъ, измученный тяжелыми условіями борьбы, но не сраженный ими. Въ жизни у него цель, ясная и простая, и самъ онъ ее высказываетъ кратко и сильно: "прощай, борись, ажъ поки сила, и всихъ людей до праці закликай!" И онъ работаетъ всю жизнь: то издаетъ целые томы этнографическихъ изслѣдованій, то создаетъ почти первое народное малорусское книгоиздательство, пишетъ повести, популярныя книги, драмы, стихи. Съ художественной критикой къ нему невозможно подходить. Онъ самъ въ предисловіи къ изданному имъ собранію стиховъ признается, что поэтическое вдохновеніе только изредка посещаетъ его: "я никогда, – говоритъ Гринченко, – не принадлежалъ къ числу техъ поэтовъ, которые все свое время могутъ отдавать песне. Для поэзіи у меня оставались лишь короткія минуты, только свободное отъ работы время, отъ работы иногда дорогой и

милой для меня, большею же частью тяжелой, заработной. Моя песня – это отдых от труда, это моя рабочая грёза – молитва. Если это и не придает моим стихам большой литературной ценности, то все же они могут заинтересовать читателя, пережившего вместе со мной последние двадцать лет с их слезами и надеждами и также, как и я, искавшего хоть одну искру света в окружающей нас безпросветной темноте".* Так не может говорить поэт: он не пишет только изредка, не считает свое творчество отдыхом, для поэта только в творчестве заключается вся его жизнь, его радость и страдание, его труд и наслаждение. Он не отложит пера ни для какой другой работы по чьему-либо велению. Всякий другой труд для поэта при всей его обязательности и продуктивности не имеет для него того значения и смысла, какое имеет его поэтическое творчество. И он прав, так как горячее вдохновение истинного поэта одухотворяет все, чего оно коснется, он прав, потому что широкой синтез, лежащий в основе мирозерцания великих поэтов, освещает ему всю действительность и дает людям великий завет жизни. Когда Некрасов говорит: "Стихи мои! Свидетели живые за мир пролитых слез!" – то все чувствуют, какой жгучий след остается от этих слез в сердцах людей. Когда Пушкин с уверенностью произносит свою оценку:

И славень буду я, доколь в подлунном мире
Живь будет хоть один пиить.
И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрыя я лирой пробуждаль,
Что в мой жестокий век восславил я свободу
И милость к падшим призываль –

все понимают, что дело поэта – величайшее дело его жизни, имеющее значение для многих поколений, но для этого надо быть вдохновенным поэтом прежде всего.

В стихах Гринченко нет ни горячего вдохновения, ни широкого синтеза, отличающих истинную поэзию: перед нами не поэт непосредственного чувства, а писатель, одаренный поэтическим талантом, время от времени чутко передавший настроение и рисующий подчас яркие картины в стихотворной форме.

* См. предисловие к I т. "Писания" Гринченка, 1903 г., V ч.

Это не мешает Гринченко быть одним из ярких представителей современного малорусского литературного движения, а также выразителем лучших идеалов и господствующего настроения современной ему малорусской интеллигенции. Пioneры культурного возрождения своей родины и ее литературного языка, малорусские писатели 80-х годов должны были справиться с трудной филологической задачей: найти всегда подходящее слово для своих чувств, мыслей, образов, не вмещавшихся уже в словарь простонародного языка. При такой созидательной работе нельзя ставить им в упрек тяжеловесную форму их стихов (и часто режущая нас своей неблагозвучностью новья слова и обороты: это неизбежное горе начинающейся культуры; но пройдут года и за эту неблагодарную работу скажут спасибо литературные приемники этих поэтов. Много стихов Старицкого, Гринченка и др. поэтов переходной эпохи в силу невыработанности языка теряют всякую художественную ценность.

Но несколько простых, проникнутых чувством стихотворений передадут далеким поколениям их тоску и любовь, их лучшие стремления.

По содержанию стихи Гринченко можно смело назвать тем самым общим названием "поэзии земледельческой жизни", которая характеризует всю художественную малорусскую литературу на протяжении целого столетия ее существования. Основная идея этой поэзии – это демократический идеал жизни, жизни трудовой, с пантеистическим отношением к природе. Идея труда, "работы честной и святой" является основой жизни в устах малорусских поэтов. У Гринченко на каждом шагу звучит призыв к работе:

Праця єдина зь недоли насъ вирве,
Нумо да праці брати!
Праця єдина намъ шляхъ уторує
Довгій той шляхъ и важкій,
Що ажъ до щастя и доли прямує
Нумо до праці мерщій.
Ми на роботу на свить уродились,
Ми для борни живемо.

Тотъ же призывъ звучалъ и у покойнаго Старицкого:

Гайда въ поле! Гине нива!
Додамо до праці руки!
Хочь не ми, то може внуки
Дочекають того жнива!*

Въ труде для ближнихъ этическій лозунгъ Гринченко:
Забудь ти про себе за працю для брата,
Та праця сама тоби буде заплата.

Въ труде все его нравственное удовлетвореніе:
Безь одпочинку праця тиха –
Усе добро мое у ій...
Вона мала й тяжка утиха
Души засмученій мой.

Въ немъ же и надежда на лучшее будущее:
Нехай соби! Я буду працювати
И знаю я, не дурно роблять руки:
Впаде мій сивь – и хлибъ ми будемъ мати
А хочь не ми – дочки, сыны, унуки!

Въ этомъ отношеніи Гринченко особенно близко сходится съ галицкимъ поэтомъ Франкомъ, который вполне можетъ быть названъ певцомъ труда и трудящихся людей. Все его творчество проникнуто высказаннымъ имъ не разъ убежденіемъ, что

"Лишь въ праці мужа виробляесь сила,
Лишь праця свить такимъ, якъ е, створила
Лишь въ пряци варто и для праці жити!"**

Свои поэтическіе образы оба писателя тоже берутъ главнымъ образомъ изъ трудовой земледельческой жизни и на образе земледельца останавливаются какъ на самомъ близкомъ. Но между темъ, какъ Франко даетъ совершенно не поэтическую, а скорее статистически-экономическую характеристику земледельца въ своемъ стихотвореніи "Хлибаробъ", у Гринченко онъ обрисованъ очень недурной картинкой въ стихотвореніи того же заглавія – "Хлибаробъ".

Земледельческій трудъ рисуеть онъ въ стихотвореніи "На поли", а тяжелое житье-бытье земледельца въ "Смутні картины"***. Въ

* См. *Нива*, стихи Старицкаго. *Викъ*, т. I, стр. 281.

** См. "Зь Вершинь и Низинь", сборникъ стиховъ Франко.

*** Не проводимъ здесь этихъ стихотвореній, такъ какъ они напечатаны въ весьма распространенномъ изданіи *Викъ* и даже были переведены на русскій языкъ.

приведенных выше отрывках стихов Гринченко, очень интересных по идее, форма выражения оставляет желать многого. В этих же картинах, наоборот, искреннего чувства гораздо больше и высказано оно просто и звучно. Такою же искренней задушевностью дышат стихотворения, посвященные крестьянским детям: "Хлопчати", "Самотне дивчатко", "Маты", "Пастушки". Во всех этих стихотворениях Гринченко как бы чувствуется, что сюжет вполне владеет его умом и сердцем, он прочувствован им, для него готовы у него и слова, и выражения, их не приходится ни искать, ни переставлять, ни искусственно фабриковать, тут поэзия земледельческой жизни ярко выступает во всем ее трагическом реализме. Некоторые же бытовые ("Дочка") и исторические ("Лесь") поэмы из народной жизни блестяще почти этической красотой: очевидно, что все эти дорогие Гринченко образы и картины хорошо знакомой народной среды писались им в минуты настоящего вдохновения, а не придумывались и не сочинялись искусственно, как наприм., поэма "Беатриче Ченче" или стихотворение "Кладовище" и мн. др.*

Между его лирическими стихотворениями есть несколько очень изящных, как, наприм., "Зори", или "Квитчани слёзи". Их невольно хочется передать читателю целиком.

Сонечко ясно встае
Теплым проминням своимь,
Гладыть квитки та пестить
Слезы обсушуе имь.
Слезы брелять у квитокь,
Чисты, якь перлы ясни.
Сонь имь негарный приснивсь
Плакали квиты ввисни...
Може имь снилися мы,
Наше життя безь недій,
Кровь и кайданы й брехня
Голодь и холодь тяжкій...

* При этом нельзя не указать автору, что такие стихотворения, как его "Купення", настолько противоречат своим фривольным содержанием общему тону писателя, что желательно было бы совершенно исключить его из сборника. Не имеют интереса также и многие четверостишия в последней части "Писання" ("Зернятка").

Хтожъ бы тоя не злякавсь?
Писля тыхъ снищивъ страшныхъ
Доси вони ще претять
Доси ще слезы у ихъ!

По силе выразеннаго настроенія отличаются "Боже! Якъ тяжко!", где автора охватываетъ отчаяніе отъ окружающаго зла: море слезъ и крови, поклоненіе золотымъ тельцамъ, святые законы любви потоптаны, повсюду звуки цепей и мечей – отъ всего этого сердце заливается слезами, а слезы могутъ вылиться только песней. Въ другомъ месте ("Свято") онъ прямо говоритъ, что его огорчаетъ больше всего:

"А я того сумую,
Що такъ якъ скризь, и тутъ одно я сердцемъ чую:
Богато е людей, нетъ людей-бративъ"...

Это сознаніе приводитъ автора иногда въ совершенное отчаяніе, и ему кажется, что лучше быть въ тюрьме, среди немыхъ, холодныхъ стень, чемъ жить съ людьми, которые умеютъ все осквернить ("Ни, краще у тюрми замкнутому сыдити", стр. 389).

Но и среди тоски одиночества Гринченко не теряетъ веры въ лучшее будущее:

Ой прійде запевна той день,
Що гнить и неволя и кровь –
Все зникне навики й тоди
Подужа святая любовь,
Безсылый не знатыме бильшь
Отъ дужаго въ часъ той наругъ,
Народови руку подасть,
Народъ – его братъ и другъ.

Какъ ни тяжелъ языкъ этого стихотворенія, но вложенная въ него идея единенія народовъ очень характерна не для одного Гринченко, а и вообще для малорусской поэзіи. Она сильнее всего, конечно, звучитъ у Шевченко – "До Ляхівъ", "Посланіе Шафарику" и мн. др.; ярко звучитъ она и въ лире Старицкаго:

"Подаймо жъ ми руки на вичне кохання,
И крикнемъ на бенкети згоди:
Мы цилому свиту бажаемъ братання
Порады, освіти й свободы!"

("Покликъ до славянь" п др.). У Гринченко она красивее всего выражена въ стихахъ "Великій день":

Великій прійде день колись,
Великій день святої воли,
Зъ народомъ зійдеться народъ
Зъєдна братерство цилый свить...

Къ этому братству общенародному и зоветъ Гринченко своихъ друзей (въ стих. "Друзьямъ"):

Друзи кохани! Ми будемо житы
Въ спильци изъ людьми братами
Ми бо великої людскости диты
Згода хай буде мижь нами!*

О такомъ же братстве всеобщемъ мечтает и Франко, но выражаетъ свою мечту въ очень тяжелыхъ оборотахъ речи: приближается по его словамъ день, когда

По довговичныхъ бояхъ, мукахъ, люди
Прокинуть ся, гнилый размечуть трамь,
Що йихъ давивъ щиро грудь до груди,
Уста до усть притиснуть мовь браты,
Пріязнымъ, щиримъ словомъ заговорять...

Горячій призывъ къ объединенію слышится также изъ усть рано погибшаго малорусскаго поэта Грабовскаго:

Гей, до купи певни диты,
Всихъ веде мета одна!
Шляхъ любви та освити,
Насъ на вики поєдна!

Въ стихахъ Грабовскаго всегда чувствуется горячее непосредственное чувство и настоящее поэтическое вдохновеніе. Нельзя не пожалеть, что этотъ крупный талантъ, благодаря печально сложившимся обстоятельствамъ его личной жизни, не могъ развиваться въ полной силе, а ранняя смерть подкосила молодое существо, полное святыхъ стремленій и съ несомненной искрой недюжиннаго поэтическаго таланта. Грабовскій 18 летъ былъ обвиненъ въ политической неблагонамеренности и сосланъ въ Сибирь, где онъ и

* См. стр. 211 "Писання", т. I.

умеръ отъ чахотки. Сердце его рвалось на родину, оно истекало кровью въ тоске и полномъ одиночестве.

Тамъ, далеко, на Вкраини
Сяе сонечко яснє,
Свитить людямъ, та въ чужини
Не навидає мене.
Тамъ десь лютяся родни звуки
Боротьба за людъ иде.
Тута жъ часомъ видъ разлуки
Стигне слово молоде.

Этотъ стонъ молодой души вырывался песней. Многія стихи Грабовскаго могутъ стать рядомъ со стихами проникнутыми горячей тоской по родине:

Сижу я въ неволи та марю тихенько,
Чи зновъ тебе вбачу Україно-ненько,
Чи зновъ ридну землю въ слезахъ поцилую
Чи вискъ протиняюсь отуть по зимою?
Коли бъ мени, мамо, легесеньки крыла
Въ обийми до тебе душа бъ полетела,
Бо тутъ непривитно, тутъ – хуга та студинь
Однаково сумно и въ свято, и въ будень,
Рикъ цилий навколо все мре та нимує
Самитного сердца нищо не вгамує!
Ридай одиноко, ложись въ домовину...
Подумати тяжко, що тутъ я загину;
Разсиплються чари, мовъ квити зивьяли,
Останутся жали, самисеньки жали...

Читатели "Вика", конечно, помнятъ напечатанное въ первомъ томе стихотвореніе Грабовскаго "Мати", проникнутое глубокимъ чувствомъ; не менее прекрасны все его стихотворенія, обращенныя къ любимой сестре, тоже рано погибшей.

Но что особенне отличаетъ молодого поэта – это та сильная вера въ светлые идеалы добра, которая, не взирая ни на какія обстоятельства, жила въ душе его и служила ему якоремъ спасенія въ минуты самага мрачнаго отчаянія:

Гуртомъ же Вкраинци до лану освити!

Щоб вихидь пошвидче знайти.
Прокиньмось видь рабства, зневолені дити,
Стягъ ридный пора пиднести.
Народный добробить – то наша пидстава
До щастя у вбогимъ краю,
Гей, нумо жь до праці! Трудивниковъ слава,
Повище видь слави въ бою!

Въ мертвой тишине изгнанія поэтъ передумаль много и передь нимъ совершенно ясно вставала цельная программа общественной работы для родной Украины. Особенное значеніе придаваль онъ народному образованію на родномъ языке и объединенію между собой всехъ общественныхъ работниковъ:

Свитло правди нести проти лютого зла
Въ боротьби изь тяжкою годиной,
Працовать на користь та ратунокъ села –
Має бути любовью единой!

Сознательно относясь къ насущнымъ современнымъ обязанностямъ каждого преданнаго родине малоросса Грабовскій ясно глядитъ впередь:

Прійде день великої видради,
Чоловицтво змучене украй,
Ворожду закине брацтва ради,
На землі побачуть люде рай.
Часъ настане для взаеминь спильнихъ,
Заря згоди заблищить у тьми
Ривный всимъ, въ симби народовъ вильныхъ
Рабъ народъ забуде объ ярми.

Не объ однихъ своихъ малороссахъ думаль поэтъ въ своихъ стихахъ, онъ протягиваль дружескую руку и евреямъ, и полякамъ, и соседямъ своимъ галичанамъ: всеобщей братской любви жаждало его сердце, къ единенію стремилась его одинокая душа. Те же идеали, какіе созрели въ уме Старицкаго, Франка и Гринченко, горели яркимъ светомъ въ душе покойнаго Грабовскаго. Изъ всехъ трехъ онъ по преимуществу является истиннымъ поэтомъ съ сильнымъ непосредственнымъ чувствомъ и горячимъ вдохновеніемъ. Между темъ какъ Франко и Гринченко только рефлексивно отзываются на

окупаючий ихъ міръ и только изредка пишуть вдохновенно, Грабовській – весь вдохновеніе, онъ не реагируетъ на действительность, онъ ее чувствуетъ, переживаетъ ее всеми фибрами своей нежной, чуткой души. Правда, и у него подчасъ языкъ некрасивъ, слова не музыкальны, но у него не найдется искусственныхъ строкъ, холодныхъ, умомъ однимъ подсказанныхъ стиховъ.

Франко, Гринченко и уже отошедшіе изъ міра живыхъ Старицкій и Грабовській – вотъ современные малорусскіе поэты-граждане, самые крупные продолжатели гражданской поэзіи Шевченко. Ими не ограничивается весь кругъ современныхъ поэтовъ Малороссіи. Рядомъ съ ними стоитъ талантливая Леся-украинка, своеобразная "днiproва чайка", певецъ Востока Крымскій и нежный, обаятельный поэтъ природы Чернявскій. Но поэзія Франка, Старицкаго, Гринченко и Грабовскаго по преимуществу носитъ характеръ гражданской скорби и выражаетъ господствующія въ лучшей части малорусскаго общества гражданскія настроенія.

Эти настроенія, эти основныя идеи совмещаютъ въ себе и широту міровыхъ современныхъ общественныхъ идеаловъ и въ то же время они глубоко національны, все они какъ бы являются развитіемъ основныхъ элементовъ народнаго малорусскаго міросозерцанія – въ этомъ ихъ сила, залогъ ихъ возможной широкой популярности.

Инстинктивное и сознательное родство мыслей между народной массой и ея интеллигентнымъ меньшинствомъ имеетъ громадное воспитательное значеніе въ ходе культурнаго развитія малорусскаго народа, оно отражается на всей малорусской литературе: вся она – поэзія земледельческаго народа. Ея излюбленный гражданскій идеаль – торжество земледельческаго труда, братство не только внутри своей семьи, а и братство народовъ.

Поставленный историческими условіями жизни въ соприкосновеніе съ самыми разнородными народностями, вынужденный изъ самозащиты поднимать орудіе противъ некоторыхъ изъ нихъ, малорусскій народъ остался въ глубине души незлобивымъ и терпимымъ къ другимъ народностямъ – чему подтвержденіе можно найти въ его собственной сокровищнице народныхъ сказокъ и поговорокъ. Совершенно правдиво говорилъ Старицкій:

"Ми тильки за наше лягали кистками,
Коли намъ чинилися шкоды,
Николи не гралися ми кайданами,
Чужою не гнули свободы!"*

"Своя воля – своя правда", любимый трудъ надъ землею и всеобщее братство народовъ – вотъ тотъ народный идеаль, который инстинктивно споконъ веку лелееть въ душе своей сынъ нашихъ горныхъ черноземныхъ степей и этотъ же идеаль звучить во всей его поэзии и въ стихахъ его поэтовъ-гражданъ.

На малорусскую литературу и поэзию многіе смотрять, какъ нечто черезчуръ наивное, сентиментальное и первобытное въ нашъ фабрично-капиталистическій векъ. Литературные факты не оправдываютъ такого пренебреженія: между темъ какъ безсодержательность современной столичной поэзии совершенно отучила насъ читать стихи, – тамъ на солнечныхъ окраинахъ нашего отечества, среди благодатной природы юга, прямо изъ недръ черной земли бьетъ живой источникъ поэтическихъ силъ, идетъ плодотворная работа мысли, ясно, громко высказываются определенные общественные идеалы.

Родникъ этого творчества – горячая любовь къ родине, всесильное чувство любви къ обездоленному народу. Это великій и святой родникъ: онъ даетъ самое чистое поэтическое вдохновеніе и настойчивую честную волю. Франко и Гринченко почерпнули въ этомъ роднике героическія силы для неуклонной работы освобожденья своего народа, для того, чтобы вести его изъ мрака къ свету. Грабовскій нашель въ немъ свое божество и вдохновеніе, и утешеніе. Покойный Старицкій на это же чувство любви къ родине возложилъ все свои лучшія надежды, на него указывалъ молодежи, какъ на лучшій светильникъ въ жизни:

На васъ, завзятцы-юнаки,
Борци за щастя Украины,
Кладу найкращі думки,
Мои сподиванки едины.
Въ васъ молода ще грае кровь,
У васъ въ думкахъ немає бруду,

* См. Викъ, т. I, стр. 279.

Палае въ сердци ще любовь
До обездоленнаго люду!
Не занежаете жъ вы ии.
Най катъ жене, а вы любить
Свою окрадену родину
Й за неі силы до загину
И навить душу положить!*

Каждый по своему и все вместе, они показали намъ, какими чувствами и настроеніями одушевлена сознательная Малороссія 70-хъ, 80-хъ и 90-хъ годовъ, чѣмъ она страдаетъ, чего жадно ищетъ. Въ ихъ, подчасъ тяжелыхъ, иногда нескладныхъ стихахъ больше содержанія, больше истинной поэзіи, чѣмъ во многихъ стихотвореніяхъ нашей современной лирики: въ нихъ звучитъ горячая любовь къ родине и глубокая гражданская скорбь, но впереди поэты земледельческой Малороссіи видятъ светлую зарю: освобожденія труда и мысли, великое объединеніе народовъ. Въ достиженіи этого идеала ихъ родного народа они видятъ задачу своего неутомимаго труда.

(Дж.: Русская мысль. – Москва, 1904. – № 8. – Кн. II. – С. 83-93).

ШЕВЧЕНКО И НОВЕЙШАЯ УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

При имени Шевченка въ душѣ каждого украинца дрожатъ самыя глубокія струны національнаго самочувствія и встаетъ дорогой, скорбно-вдумчивый образъ. Это имя не только поэта, но и народнаго вождя, память котораго чтится не однимъ образованнымъ классомъ, а всемъ грамотнымъ населеніемъ Украины. День его рожденія уже теперь, не смотря на все притесненія украинскаго самосознанія, становится національнымъ праздникомъ въ городахъ и селахъ Украины. Только имя Гарибальди въ Италіи пользуется такою же любовью и популярностью. Въ чѣмъ же сила этого украинскаго поэта, не слабеющая, а постоянно увеличивающаяся въ теченіе почти пятидесяти летъ, прошедшихъ со дня его смерти (1861)?

* См. Виль, т. I, стр. 284, его стих. "До молодежи".

Шевченко явился выразителем лучших творческих сил украинского народа. Его гениальность поставила его вне времени; стихи его всем нужны, все находят в них дорогой им отзвук; они звучат так искренно, как молитва. На “Кобзаре” Шевченка выросла вся новейшая украинская литература, им воспиталась национальная украинская мысль. О “Кобзаре” Шевченка можно сказать словами Гюйо: “Великое искусство – то же, что великая природа: каждый читает в них то, что способен в них прочесть”.

Поэзия Шевченка тем и обаятельна, что она всем доступна, проста и недостижимо высока. Она открывает далекие, вечно прекрасные горизонты для неудержимо стремящейся вперед человеческой мысли. Шевченко дал своему народу великий синтез правды и любви в гуманном начале братолюбия. Он знал страдания народа не из наблюдений: он пережил их сам, он испытал все горе крестьянской доли, видел, как нужда и сверхсиловая работа уложили в могилу его еще молодую мать. Эти пережитые поэтом в детстве впечатления всю жизнь властно владели его душой и уже в старости еще раз вылились таким сильным воплем:

Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило...
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, – ніколи
І помолитись не дають.

Но среди тяжелой обстановки в чуткую душу ребенка западают и яркие впечатления: от чарующей природы, от ласки сестры, от обрывков той умственной жизни села, которая пробивается сквозь кору невежества. На улице звучит прекрасная украинская песня; под окном кобзарь поет художественные думы; в хате, при свете мигающего “каганця”, мерно раздаётся голос “деда”, льётся рассказ за рассказом о былом родного края; легенда мешается с исторической правдой, героическое прекрасное – с жалким реальным. Красивое прошлое так непохоже на горькое настоящее. В глубине пробуждающегося сознания будущего поэта кладётся национальная основа, пробуждаются первые симпатии. И чуть только первые начатки грамоты дают маленькому Тарасу возможность

самостоятельно набираться интересующих его материалов, онъ, забравшись въ бурьянь, переписываетъ въ свою книжечку народныя колядки или изреченія украинскаго философа Сковороды. Колядки – это, какъ признаетъ наука, богатїйшіе отголоски украинской мифологїи и древнейшаго уклада національной общественной жизни. Сковорода любилъ простой народъ, любилъ беседы съ нимъ вести: “Надо мной сміются, – говоритъ онъ, – что слепымъ показываю светъ, что я звонарь для глухихъ; пускай острятъ, они знаютъ свое, а я знаю мое и делаю мое“. Какъ Сковорода отдыхалъ душой среди природы и сельскаго населенія, такъ совсемъ въ его духе пишетъ Шевченко:

Ходімо в селище: там люде,
А там де люде, добре буде
Там будем жить, людей любить
Святого Господа хвалить!

Украинскій философъ и украинскій поэтъ оба являются яркими представителями національной украинской мысли. Пантеизмъ Сковороды – именно то отношеніе къ природе, какимъ проникнуто творчество украинскаго народа, искони преданнаго земледелію, выросшаго среди ясныхъ степей. Чуждый мистицизма украинскій умъ всегда стремился къ раціонализму, къ исканію правды на земле. Тотъ фактъ, что Шевченко въ очень раннемъ возрасте такъ чутко отнесся къ сочиненіямъ Сковороды, написаннымъ хотя и въ простыхъ литературныхъ формахъ, но очень тяжелымъ языкомъ (смесь церковно-славянскаго, русскаго и украинскаго), показываетъ, какъ рано и какъ интенсивно работала мысль будущаго поэта и какъ жадно искала она глубокаго пониманія всего окружающаго. Известный эпизодъ его детства, когда онъ ходилъ искать того места, где солнце заходитъ, тоже подтверждаетъ рано проснувшуюся его любознательность. Таинственная прекрасная степь, где онъ пасъ „не своихъ“ овецъ, давала ему ту близость къ природе, безъ которой нетъ истинной поэзіи. Село – природа – народныя преданія – національный философъ: таковы были первые воспитатели великаго поэта. Въ первый, петербургскій періодъ своей жизни Шевченко жадно читаетъ русскую литературу того времени, отдыхаетъ душой на первыхъ тогдашнихъ украинскихъ писателяхъ и вдумывается въ лучшія произведенія міровой поэзіи, въ творчество Гомера, Шекспира,

Шиллера. Изъ украинскихъ произведеній онъ наслаждается теми, которыя ближе всего къ народной поэзіи: “Украинскими Мелодіями” Маркевича, “Думками” Метлинскаго. Онъ увлечень исторіей Малороссіи. Любимой его книгой на всю жизнь становится Библія (какъ и у Сковороды). Благодаря этому націонализмъ поэта растворился въ широкомъ гуманизме, который и освещаетъ весь “Кобзарь” светомъ любви и правды.

А между темъ многіе критики бросали Шевченку упрекъ въ исключительности, въ націонализме, даже въ “жестокости”. На самомъ деле онъ всегда былъ чуждъ религіозной и національной нетерпимости. Въ “Кобзарѣ” его всегда гуманное чувство господствуетъ надъ самими яркими изображеніями человеконенавистничества. Стоитъ вспомнить хотя бы отрывки изъ “Гайдамакъ”:

Не спинала весна крови
Ні злости людської.
Тяжко глянуть, а згадаєм –
Так було і в Трої
Такі і буде.

или:

А Україна знай горить.
По селах плачуть малі діти
Батьків не має...
Ніде не чуть людської мови
Звір тільки виє, йде въ село,
Де чує трупи.

Поэтъ страдалъ, возстановляя въ своемъ воображеніи картины кровавой распри, въ которой его родной народъ силился добыть себе волю. Если картины прошлой борьбы Украины за свободу такъ обаятельно красивы у народнаго поэта, то въ этомъ проявилась совершенно понятная симпатія къ этой борьбе, столь непохожей на современное угнетенное состояніе народа. Какъ національный поэтъ, Шевченко не могъ не задавать себе вопроса, куда же делась прежняя энергія его народа; но „Кобзарь“ является не только книгой бытія національнаго самосознанія украинскаго народа – онъ является также

книгой благой вести гуманизма общечеловеческого и международного.
Въ немъ звучить молитва всего человечества:

А всім нам вкупі на землі
Единомысліе подай
І братолюбіе пошли! –

звучить мольба къ Господу:

Рабочим головам, рукам
На їх окраденій землі
Свою ти силу нізпошли!

Художникъ-реалистъ, Шевченко рисуєть намъ одну за другой картины действительной жизни, где грубо попирается любовь, справедливость, правда, народное достоинство; онъ оплакиваетъ свою родину, любимую имъ какъ конкретное живое существо, самое близкое и дорогое для одинокаго Тараса; онъ оплакиваетъ женщину, такъ какъ на ея долю всегда выпадаетъ наибольшая часть страданія человеческого; онъ плачетъ надъ теми ужасными недоразуменіями, въ силу которыхъ люди такъ много делаютъ другъ другу зла:

І звір того не зробить дикий,
Що ви, бьючи поклони,
З братами дієте. Закони
Катами (палачами) писані за вас –
То вам байдуже!

Скорбная муза Шевченка чутко отзывалась на всякое страданіе, но никогда не утрачивала веры, что люди победятъ зверинья условія современной жизни и водворятъ на земле “правду”. Въ этомъ слове, заключающемъ въ себе широкое понятіе любви, истины и справедливости, выражался излюбленный идеаль Шевченка: онъ призываетъ людей единомышно стоять за “евангеліе правди”; онъ веритъ, что люди темные увидятъ истиннаго Бога, и отдохнутъ ихъ натрудившіяся руки, когда “на землю Правда прилетитъ”; онъ уверенъ, что его родная Украина

розвіє тьму неволі,
Світ Правди засвітить
І помоляться на волі
Невольничі діти.

Тогда и вся природа оживетъ: ріки, озера, ліса, птици, степь – все откликнется на человеческое возрожденіе, и прежніе рабы сойдутся вместе “без квалту и крику”, веселые и радостные. На месте прежней пустыни будутъ веселыя села; между людьми не будетъ ни холопа, ни пана, а будутъ братья, будетъ незаплаканная мать. На образе матери всегда отдыхала мысль Шевченка: въ ней воплотилъ онъ и самое безутешное горе и страданіе, но въ ней же онъ виделъ надежду на возрожденіе человечества. Въ міровой поэзіи не найдется более обаятельныхъ и сильныхъ образовъ, какъ многострадальныя и светлыя созданья Шевченка – “Марія”, “Наймичка”, “Мати Покритка”, “Відьма”, мать христіанина мученика въ поэме „Неофіти”.

Въ душе матери Шевченко находитъ ту каплю сохранившейся въ человечестве любви, которая одна можетъ возродитъ человечество, вести его къ свету, какъ та великая мать Спасителя, собравшая после Его смерти учениковъ, –

І їх унініє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своім святим огненимъ словом
Та дух святий свій пронесла
В їх души вбогії...

Родина, ея былое и ея природа, любовь и страданіе, скорбная исповедь самого поэта – таковы главныя темы „Кобзаря”; въ обработке ихъ Шевченко доходилъ до величайшаго реализма („Гонта”, „Катерина”, „Наймичка”) и до высокой художественности („Неофіти”, „Марія”, „Не спалося, а ніч як море” и мн. др.). Форма у Шевченка совершенно своеобразная, очень близкая къ народной песне, съ музыкальнымъ размеромъ, почти совершенно безъ рифмы, съ такими яркими образными выраженіями, что многія изъ нихъ уже стали почти народными поговорками. Творенія его богаты символами, какъ богата ими и народная украинская поэзія, и символы эти удивительно удачно выражаютъ настроеніе поэта. Таково, напр., символическое изображеніе мысли:

А думка край світа на хмарі гуляє,
Орлом сизокрилим літає, ширяє
Аж небо блакитне широкими б'є.

или картина запустенія України: –

Заснула Україна, бурьяном укрилась, цвіллю зацвіла
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила.

Въ размере стиха у Шевченка замечательное соответствіе между содержаніемъ и музыкальнымъ темпомъ стиха, то величаво-торжественнаго (напр. въ стихотвореніи о Смерти) то игриваго и легкаго (въ бытовыхъ песенкахъ), то широкаго и мернаго (въ эпическихъ поэмахъ), то отрывистаго, звукоподражательнаго. Шевченко – настоящій мастеръ слова, владеющій народной речью во всей ея красоте и самъ властно обогащающій ее новыми родными ей оборотами. Онъ съ полнымъ правомъ сказалъ: я возвелычу *немыхъ* рабовъ и „на сторожі коло їх поставлю *слово*”³⁸. Вотъ уже почти полстолетія, какъ его „слово” является действительно могучимъ источникомъ возрожденія целаго народа. Украина имъ дышитъ, изъ него черпаетъ живыя силы.

Какова была украинская литература до Шевченка, каково было національно-общественное сознание на Украине? И та, и другое держались почти исключительно на этнографической почве. Правда, и Котляревскій, и Гулакь-Артемовскій дали украинской литературе сразу демократическое направленіе (басня „Пан та Собака”, некоторыя места изъ „Энеиды”) – но у нихъ отсутствовало широкое пониманіе соціального вопроса, а темъ более – національнаго. Въ обществе не было гражданскаго развитія, все унижалось передъ властью, все стремилось къ обрусенію, стыдись всего національнаго, поскольку оно было связано съ простонароднымъ. Шевченко смело поднялъ національное знамя и начерталъ на немъ несмываемыми чертами свободу народа, національное возрожденіе и братскія отношенія между всеми народами. Это были новыя понятія, но они были выражены такъ просто, ярко, смело, они были запечатлены такой любовью къ многострадальной Украине, что все были захвачены ими, все нашли новый лозунгъ для работы, для борьбы, для народной жизни. Похороны Шевченка были чемъ-то до техъ поръ небывалымъ – взрывомъ горя и вместе съ темъ первымъ проявленіемъ національнаго самосознанія въ томъ самомъ Кіеве, который, начиная съ Петра Великаго и до нашихъ дней, подвергался и подвергается наиболіе

³⁸ Виділено в оригіналі. (О.Дж.).

интенсивной денационализации. Сознатель ли самъ, Шевченко ту великую роль, какую долженъ былъ сыграть его „Кобзарь“ для его любимой родины? Онъ объ этомъ не думалъ; онъ творилъ, потому что творчество было лучшимъ счастьемъ его скорбной, одинокой души, потому что песни, образы, „слова“ неудержимо поднимались со дна его поэтической души, прилетали къ нему изъ-за Днепра, обступали его среди желтыхъ песковъ пустыни, въ которой онъ десять летъ томился безъ друзей, безъ перьевъ и бумаги. Редкій поэтъ можетъ съ большимъ правомъ сказать своей музе: „ми просто йшли: у нас нема зерна неправди за собою!“ Но какъ каждый истинный поэтъ, онъ хочетъ, чтобъ „слово“ его дошло до его народа, и онъ просить Бога:

Подай души убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям сердце розтопило
І на Україну понеслось
І на Україні святилось!

Это душевное желаніе Шевченка почти исполнилось. Два обстоятельства, кроме достоинствъ самого „Кобзаря“, способствовали культу его въ Украине: во-первыхъ, те преследованія, какія сначала въ 1863-мъ, а потомъ въ 1876 г. обрушились на украинское слово, и, во-вторыхъ, появленіе М. П. Драгоманова, такъ много содействовавшаго проясненію національнаго самосознанія украинскаго общества. Подъ вліяніемъ административныхъ и законодательныхъ преследованій украинская литература, конечно, не могла сразу воспроизвести все мотивы, разбросанные гениальной рукой въ „Кобзарѣ“, который и самъ до послѣдняго времени подвергался крупнымъ урезкамъ. Въ первые годы после смерти Шевченка литература продолжала описывать бытъ украинскаго села. Выступаютъ Марко-Вовчокъ, Левицкій, П. Мирний, давшіе целую серію талантливыхъ реальныхъ изображеній украинцевъ и условій ихъ жизни. Прекрасный языкъ и близкое знакомство съ народной жизнью давали особенную цену этимъ повестямъ, которыя обрисовывали Украину сначала подъ гнетомъ крепостного права, затемъ въ періодъ освобожденія и наконецъ въ періодъ постепеннаго ея обедненія. Этотъ позднейшій періодъ особенно ярко изображенъ, въ

розказахъ новѣйшихъ украинскихъ писателей – Маркевича, Григоренка, Яновской, М. Левицкаго.

Любовь къ родине и вообще гражданскіе мотивы поэзіи Шевченка отозвались въ стихотвореніяхъ Старицкаго и Грабовскаго, отчасти и у Гринченка. Но въ нихъ не звучитъ та беззаветная сила чувства, какая согреваетъ каждое слово Шевченка, обращенное къ Украине; да и внешнія условія мешали развитію именно этихъ мотивовъ. Только въ самое последнее время, после 1905-го года, выступилъ въ украинской литературѣ молодой поэтъ съ горячимъ патріотическимъ вдохновеніемъ; некоторыя короткія его стихотворенія приближаются къ безсмертному Кобзарю. Это – Олесь, авторъ двухъ сборниковъ стихотвореній. Онъ же воспринялъ съ особеннымъ художественнымъ талантомъ символическую форму выраженій народнаго поэта Украины. Символы Олеса вполне народны, очень красивы и удачно одеваютъ его мысль въ яркіе образы, захватывающіе воображеніе читателя. Символизмъ не менее художественно разработанъ у украинской писательницы Днепровой Чайки (псевдонимъ); онъ является и у нея, и у Олеса красивой, естественной поэтической формой творчества, очень близкой къ народной украинской поэзіи. Исканіе правды, этической нормы для человеческихъ отношеній, какое мы видимъ во многихъ местахъ „Кобзаря“, нашло себе отголосокъ въ новѣйшей украинской литературѣ у Винниченка и у талантливаго психолога и аналитика Коцюбинскаго. Чувство гуманности, составлявшее основу и характера, и поэзіи Шевченка, присуще всемъ лучшимъ художникамъ украинской литературы, начиная съ украинской Бичеръ Стоу – Марко-Вовчка; но особенно сильно оно звучитъ у автора небольшого сборника разсказовъ „По степамъ и хуторамъ“, Д. В. Маркевича. Изъ устъ этого гуманиста-художника раздался такой вопль протеста противъ смертной казни, какъ последній разсказъ его: „Final“. Націонализмъ Шевченка ярче всего развернулся въ прекрасныхъ историческихъ драмахъ Тобилевича (Карпенко Карой) и Старицкаго; ихъ можно считать непосредственнымъ продолженіемъ „Гайдамакъ“, вместе съ которыми они даютъ величавую картину національной жизни свободолюбиваго народа. Многіе подражали Шевченку въ его воспроизведеніи казачьей старины, но никто не достигъ его

своеобразной художественной красоты. Не нашли себе донине выразителя и религиозные, полные рационализма и в то же время глубокой веры мотивы „Кобзаря“. Есть несколько стихотворений якобы религиозного настроения у Александрова, у Кониссаго – но это совсем не то жадное искание Бога, не та вера в никогда не утрачиваемую людьми великую Правду, какими проникнута поэзия Шевченка. Только в самое последнее время этот мотив очень сильно и красиво прозвучал в небольшом стихотворении в прозе поэтессы Днепровой Чайки: „Верное Прибежище“ („Лит. Наук. Вістник“, Київ, кн. 14, 1909 г.). Вообще в последнее время украинская литература богата талантливыми выразителями новых настроений.

Все украинские поэты являются патриотами в лучшем смысле этого слова; любовь к родине звучит в украинской литературе не одиноким аккордом, а согласным гимном. Много в этом гимне есть и слабых, искусственных нот, но есть прекрасная, выстраданная в глубине души песня, как напр., у молодого, рано погибшего в ссылке поэта Грабовского, у поэтессы Леси Украинки, у Старицкого и Гринченка. Но прямым наследником Шевченка со всем его горячим вдохновением и страстной любовью к родине является молодой поэт Олесь. Его часто неуравновешенное воодушевление захватывает читателя, заставляет вместе с поэтом переживать то мрачное отчаяние при виде страданий народа, какое слышится, например, в следующих словах:

Прокляте, розпач і ганьба!
Усю пройшовь я Україну
І самь не знаю, де спочину
І де не стрину я раба.
Зректись себе, забудь імья,
Всесвітнім соромом покритись
І не соромлячись дивитись, –
Де дійсність, сон? не знаю я! –

то радостную надежду на светлое будущее родины („Бо народ мій встане, розібье кайдани“). Подходя очень близко к Шевченку, Олесь тоже верит, „що скоро день засвіте,

Що сонце наше вже з-за обрію встає,

Що хід його спинить ніщо не зможе вь світі
І цвіту нашого ніщо вже не убье!“

и увлекаетъ красотой своего слова („Яка краса! Відроджене народу!“). Да, вь двухъ маленькихъ томикахъ стихотвореній Олесья какъ будто проснулася душа безсмертнаго Кобзаря Украины. Но не даромъ прошло полвека – и молодой поэтъ видитъ зарю новой, лучшей жизни. Его песня звучитъ могучимъ призывомъ къ свободѣ. И этотъ призывъ является точно прямымъ откликомъ на голосъ Шевченка.

Какъ ни бегло взглянули мы на новейшую украинскую литературу, мы видимъ, что „Кобзарь“ былъ лучезарнымъ светочемъ, освещавшимъ ея тернистый путь. Мотивы „Кобзаря“ доньше еще далеко не исчерпаны. Многие изъ нихъ еще не нашли себе достойныхъ выразителей, какъ напр., идеальное стремленіе Шевченка къ объединенію народовъ, къ братолюбивому славянскому соглашенію („Ляхам“, „Гусь“ и др.). У Старицкаго и у Гринченка есть прекрасныя стихотворенія на эту тему, но чувствуется еще холодное къ ней отношеніе, идея не воплотилась вь чувство, не овладѣла словомъ.

Если вь литературе несомненно благотворнымъ было влияніе Шевченка, то можно ли сказать то же самое о значеніи поэта для общественнаго сознанія Украины? Это сознаніе только что начинаетъ складываться и определяться. До сихъ поръ существовали лишь отдѣльныя группы національно-сознательныхъ украинцевъ; вь нихъ часто объединялись люди очень различныхъ политическихъ взглядовъ и общественныхъ положеній. Эти украинцы все любили свою родину, но каждый по своему. Шевченка они тоже понимали сообразно своимъ убежденіямъ: одни ссылались на него вь подтвержденіе своихъ юдофобскихъ чувствъ, другіе подкрепляли имъ свой національный шовинизмъ, третьи опирались на него вь самихъ крайнихъ соціальныхъ программахъ. Что вь „Кобзарѣ“ было выше средняго уровня развитія украинскаго общества 60-хъ и 70-хъ годовъ, то значительно выяснилось упорной работой Драгоманова, сочиненія котораго воспитывали украинцевъ именно вь идеалахъ Шевченка, предостерегая отъ всякой національной исключительности и ожидая развитія націй отъ прочной демократизаціи общественныхъ учреждений и политическихъ формъ жизни. Прогрессъ украинской національной мысли сталъ особенно заметенъ за послѣднія десять-пятнадцать леть; расширилось и пониманіе Шевченка. Когда вь 1906

г., вышелъ первый полный “Кобзарь” безъ всякихъ цензурныхъ изъятій, первая десять тысячъ этого изданія разошлись въ пять-шесть месяцевъ. Популяризації стихотвореній Шевченка способствовало и то, что многія изъ нихъ положены на музыку – Лысенкомъ, Степовымъ, Зарембой и другими. На текстъ „Катерины” написана опера. Некоторые стихотворенія Шевченка превратились въ народныя песни. Нетъ ни одного украинскаго общественнаго учрежденія, где бы не висель портретъ національнаго поэта. До сихъ поръ, однако, изслѣдованія его творчества, его жизни еще очень отрывочны; до сихъ поръ не изданы его письма; нетъ и достаточно полной біографіи поэта. Приближается пятидесятилетіе со дня смерти, столетіе со дня рожденія поэта, а сборы пожертвованій на памятникъ ему идутъ вяло; многія земскія учрежденія на территоріи Украины категорически отказываются отъ пожертвованій на это дело, другія даютъ слишкомъ незначительныя суммы. Земства въ Украине могли бы почтить великаго апостола любви вполне достойнымъ образомъ, основавъ на его родине первую украинскую народную школу, съ украинскимъ языкомъ преподаванія. Неужели украинскому народу и теперь не удастся выполнить одинъ изъ самыхъ категорическихъ заветовъ „Кобзаря”:

„Учітеся, брати мої!
Думайте, читайте; –
І чужому научайтесь
Й свого не цурайтесь”!

А теперь украинскій народъ по переписи 1897 г. занимаетъ одно изъ послѣднихъ местъ по своей грамотности въ числѣ всехъ ста народностей Россіи. Этотъ фактъ мучительно тяготитъ сознаніе украинскаго общества. Много великихъ, светлыхъ заветовъ, оставилъ Шевченко своему народу, много еще пройдетъ времени, пока они осуществятся, но прежде всего для пониманія идеаловъ Шевченка необходимо просвещеніе народныхъ массъ, необходимы родная школа и книга. Къ удовлетворенію этой народной нужды должны быть направлены въ настоящее время усилія всехъ истинныхъ почитателей великаго украинскаго певца братолюбія, свободы и знанія.

(Дж.: Вестник Европы. – Санкт-Петербург, 1909. – № 7. – С. 328-338).

Т. Г. ШЕВЧЕНКО И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Вот уже два года, как по всей России идет сборь пожертвованій на памятникъ лучшему украинскому поэту Тарасу Григорьевичу Шевченку: приближается пятидесятилетіе со дня его смерти 1861 г. – 1911 г. и столетіе со дня рожденія 1814 – 1914 г.г. За пятьдесятъ летъ украинскій народъ могъ достаточно ознакомиться съ произведеніями своего великаго поэта, вдуматься въ нихъ и оценить ихъ высокое достоинство. Такіе поэты, какъ Шевченко въ каждой стране являются редко, но яркимъ светомъ своего поэтическаго творчества они озаряють целое столетіе, и не одно, а много поколеній людей не только наслаждаются красотой ихъ произведеній, а и черпають въ нихъ новыя силы для укрепленій добра, находятъ въ нихъ новое правдивое пониманіе и жизни, и людей. Т. Г. Шевченко своимъ даромъ прославилъ украинское слово и далъ направленіе всей украинской литературе на протяженіи целаго полувека.

Т. Г. Шевченко истинный сынъ своего народа. Онъ родился въ убогой хате крепостнаго крестьянина Кіевской губ. въ селе Моренцы, Звенигородскаго уезда, 25 февраля 1814 г. Первые годы детства и юности Шевченко провелъ въ отцовской хате, и впечатленія окружавшей его неволи залегли въ душу его навсегда: „Мені аж страшно, як згадаю отту хатину край села“, – пишетъ онъ въ одномъ изъ лучшихъ своихъ стихотвореній:

– „Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились...
Там неволя,
Робота тяжкая, – ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою
Ще молодую – у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині... а ми

Розлізлися межи людей,
Мов мишенята...
Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило.

Тарась Григор. рано остася сиротой, безъ матери, много выстрадалъ отъ придирокъ строптивой мачехи. Только ласковая забота старшей сестры обогривала его сиротливое детство. После смерти отца Шевченко 12 леть уже идетъ въ наймы, то въ пастухи, то въ погоньчи. Одинь, сторожа не свою скотину, мальчикъ весь день въ степи и весь поддается ея очарованію, она одна его утешительница; ея красота, ея таинственныя дали пробуждаютъ въ детской душе чувство красоты, навеваютъ мечтательныя грезы; вдумчивая душа ребенка жадно ищетъ света, талантливая головка ищетъ знаній: у дьячка онъ научается грамоте, у местныхъ маляровъ беретъ первые уроки рисованія. На его талантъ къ живописи обращаетъ вниманіе баринь, взявшій его къ себе въ лакеи, но затемъ онъ увозитъ юношу съ собой сначала въ г. Вильно, а потомъ въ Петербургъ, где и отдаєтъ его въ ученье къ простому рисовальщику вывесокъ. Этотъ маляръ содержаль своего ученика впроголодь, обращался съ нимъ грубо и ничему не могъ его научить. Тяжело жилось Шевченку, его тянуло къ живописи, его давила его крепостная зависимость, жизнь не улыбалась ему. Но вотъ случайная встреча съ художникомъ, землякомъ Сошенко, изменяєтъ все. Шевченко получаетъ возможность читать, знакомится съ писателями и художниками. При помощи поэта Жуковскаго, Шевченко въ 1838 г. откупается отъ своего помещика Энгельгардта, получаетъ свободу, поступаетъ въ Академію Художествъ и учится живописи у лучшаго тогдашняго русскаго художника – Брюллова. Счастье охватило молодого художника: все мучительное въ его жизни – униженіе, неволя, невозможность учиться, – все эти страданія вдругъ спали съ него, отошли въ прошлое; передъ нимъ открылся яркій светлый горизонтъ, вставала ясная заря новой свободной жизни – „Воля, воля“! восклицаетъ Шевченко, не помня себя отъ

радости, вскакивая через окно в комнату Сошенко и обнимая своего дорогого друга и земляка.

Шевченко весь отдается живописи и самообразованию. В огромной библиотеке Брюллова он жадно читает, знакомится с лучшими поэтами древности, с писателями русскими и иностранными. Его голова работает, его понимание мира расширяется, он отзывается на все прекрасное – картины, музыка, поэзия. И вот в этом восторженном настроении встает перед ним его родная Украина, ее прекрасные степи, перерезанные красивым Днепром и среди красивой природы ободранные хаты, несчастное население, забывающее в неволе и нужде свое прошлое. Этот контраст болезненно отзывался в любящей душе поэта, и среди тишины ночи, в полном уединении, он переносится мысленно туда, в родной любимый край, и дорогие образы, как живые, вставали перед ним, обступали его и невольно переносились на бумагу не картинами, не рисунком, а родными, полными тоски, стихами, воспоминаниями...

І в келії, мов в Січі,
Братерство славне ожива;
І сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.

Шевченко отгоняет от себя это настроение, не верит сам своему настоящему вдохновению, берется за краски, за копии картин, но слова сами складываются в строфы и не дают ему рисовать.

Думи мої, думи мої
Лихо мені з вами!
На що стали на папері
Сумними рядами...

Так в тишине ночей, среди слез и вдохновения, сложились первые прекрасные, поэмы Шевченко – Катерина, Перебендя, Гайдамаки и др. Случайно найденные в столе одним земляком они составляют первый выпущенный в свет „Кобзарь" и сразу привлекают к себе внимание и симпатии не только украинцев. Такой силы чувства, такого глубокого

поэтического вдохновения еще не проявлялось до тех пор в украинской литературе. Шевченко смело высказывал свое сочувствие страданиям своего народа, негодование против его притеснения. Язык его сильный и красивый очаровывал его читателей. Тогда еще сами украинцы не привыкли, что на украинском языке, каким в то время говорил один простой народ, можно было высказывать такие глубокие мысли и чувства. „Кобзарь“ сразу облетел всю Украину, его читали и в богатых помещичьих усадьбах, и в передних, где плакали над его Катериной.

В 1843 г. весной Т. Гр. неудержимо потянуло на родину из Петербурга видеть родные места, родных своих, услышать снова украинскую песню, – все это заставляло трепетать его молодое сердце радостью и любовью. Но как горько ему было видеть своих родных в бедности и в неволе, от которой он уже освободился. Отчаяние охватило Т. Г. и стихи его являются выразителями этого чувства:

Світе тихий, краю милий.
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Вместо цветущих сел он увидал на Украине, как:

Чорнійше чорної землі
Блукають люде, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись
Стави бур'яном поросли,
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!

Естественно, что, видя все это горе, Шевченко задумывался, как помочь народу, как устранить печальные условия его жизни. В то время в Кіеве складывался кружок людей, задумывавшихся над этими же вопросами; они мечтали распространить образование не только среди украинского народа,

но и среди других славянских народов – Сербовъ, Болгаръ, Поляковъ и др. Въ честь создателей славянской азбуки, это общество называло себя Кирилло-Мефодіевскимъ и ставило себе целью освобожденіе и объединеніе народовъ. Главнымъ деятелемъ въ немъ былъ Н. И. Костомаровъ; какъ историкъ – онъ былъ профессоръ русской исторіи въ Кіевскомъ университете – онъ своими учеными статьями много содействовалъ выясненію идеи Общества. Шевченко всею сердцею отозвался на задачи Кирилло-Мефодіевскаго Общества; подъ этимъ впечатленіемъ написаны имъ поэмы „Кавказ“, „Гус“, стихотвореніе „Ляхам“. Основная идея Общества – освобожденіе народныхъ массъ и ихъ просвещеніе при помощи взаимнаго объединенія родственныхъ народовъ, была чрезвычайно по душе такому искреннему гуманисту, какъ Шевченко, и удовлетворяла его широкое политическое развитіе. Но по доносу вся деятельность общества должна была сразу остановиться: бумаги все были захвачены полиціею, Костомаровъ, Шевченко и другіе члены этаго мирнаго кружка были арестованы и заключены въ Петропавловскую крепость въ Петербурге. Для Шевченко это былъ тяжелый ударъ: его обвинили кроме того въ насмешливыхъ стихахъ объ Императоре Николае I и его жене, зачислили въ солдаты и сослали въ Оренбургскій Край, въ Киргизскую степь, со строгимъ запрещеніемъ рисовать и писать. Эти запреты тяжело угнетали Шевченко, особенно непонятно было для него запрещеніе рисовать, и онъ все время своего изгнанія хлопоталъ о томъ, чтобъ ему разрешили рисовать, такъ какъ „моя кисть, – писалъ онъ начальнику жандармскаго управленія Дуббельту – никогда не грешила и не будетъ грешить въ смысле политическомъ“. Одинъ, въ далекой пустыне, въ несвойственной ему атмосфере казармы и военной дисциплины, лишенный книгъ, бумаги, карандашей, Шевченко страдалъ невыносимо и совершенно справедливо писалъ впоследствии одному изъ своихъ друзей: „Если бы я былъ убійцею, кровопійцею, то и тогда нельзя было бы придумать для меня более суроваго наказанія“. Онъ со своими вдохновенными мечтами очутился въ грязной грубой обстановке „муштры“, зуботычинъ, дракъ и поголовнаго пьянства. Конечно друзья

тайкомъ старались достать ему и бумагу, и карандаши, и оставаясь наедине Шевченко выливалъ въ маленькую записную книжечку свою тоску:

Приходить ніч в смердячу хату;
Осядуть думи, розібьють
На стократ сердце і надію,
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу!....

Поддерживала его въ этомъ долгомъ страданіи одна мечта, одно божество – Украина, надежда вернуться на Украину и снова видеть ее: Ось для чого мушу

Жить на світі, волочити
В неволі кайдани.
Може ще я подивлюся
На мою Вкраїну,
Може ще раз
Поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими,
З темними лугами.

Такъ протянулось долгихъ мучительныхъ 10 летъ, много сменилось вокругъ Т. Г. начальства и грубого, жестокого, и более милосерднаго, добраго, какъ напр. коммендантъ Усковъ. Въ его семье Шевченко чувствовали себя согретымъ ласкою детей и добротой жены комменданта. Но были и жестокіе начальники, оскорблявшіе намеренно человеческое достоинство интеллигентнаго „рядового“. Удивительная кротость и великодушная способность все прощать своимъ врагамъ спасала любящую душу поэта отъ ожесточенія и гнева. Его добродушіе везде привлекало къ нему людей всехъ возрастовъ, всехъ состояній. Никакія испытанія не въ силахъ были изменить его нравственнаго склада, его убежденій и взглядовъ, они исходили изъ глубины его души, порождены были непосредственно впечатленіями жизни, науки. После 10 летъ тяжелыхъ страданій, подточившихъ въ конецъ его здоровье, онъ вернулся съ тою же

детски ясною душею, такою же беззаветною любовью къ своей родной Украине.

Стараніями, главнымъ образомъ, графини Толстой въ 1857 г. со вступленіемъ на престоль Александра II, удалось выхлопотать Т. Г. прощеніе, и вотъ весною 1858 г. съ большими остановками въ пути въ Астрахани, Нижнемъ Новгороде и Москве, Шевченко вернулся въ Петербургъ и здѣсь его встретили съ восторженной радостью не только друзья его, земляки, а и вообще русскіе писатели: Тургеневъ, Полонскій, Григоровичъ и др. Но душа поэта стремилась на югъ, въ родную Украину. Шевченко мечтаетъ купить себе хотя бы самый маленькій кусокъ земли надъ Днепромъ и тамъ, женившись на простой украинке, окончить мирно свою страдальческую жизнь; однако несмотря на хлопоты друзей, этой мечте не суждено было исполниться. Шевченко побывалъ въ родномъ селе и особенно трогательно встретился съ любимую своею сестрою (См. стихотв. „Сестрі“). Сватовство его тоже не удалось ни на Украине, ни въ Петербурге; приходилось одному одинокому, въ чужой хатѣ, доживать свой векъ. Здоровье все более изменяло Т. Г., но, несмотря на слабость, онъ чутко отзывается на все общественныя дела, радуется начавшему тогда выходить украинскому журналу – „Основе“, самъ принимается за составленіе учебныхъ книжекъ на украинскомъ языкѣ и жадно слѣдитъ за всеми подготовительными работами Комитета по освобожденію крестьянъ изъ крепостной зависимости. По этому вопросу онъ пишетъ высоко вдохновенные стихи: „Сонъ“, „Радуйся, нива неполитая“, „І тут, і усюди, скрізь погано“ и др. За 1860-й годъ Шевченко много далъ высокохудожественныхъ произведеній, какъ поэма „Марія“, „Молитви“, подражанія библейскимъ отрывкамъ (Іезекииля, Оссіи) „Ликері“. Въ этомъ же году его сложила въ постель водянка и въ февралѣ 1861 г. за несколько дней до объявленія такъ нетерпеливо ожидаемаго имъ освобожденія крестьянъ его не стало. Конечно, никто изъ его друзей украинцевъ не допускалъ мысли о томъ, чтобы хоронить Шевченко въ Петербурге; тело великаго украинскаго поэта должно было покоиться на его родинѣ и именно на такомъ мѣстѣ, о какомъ Т. Г. мечталъ еще при своей жизни:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Перевозъ тела Шевченко былъ какимъ-то торжественнымъ шествіемъ; вездѣ по городамъ и селамъ его встречали, провожали. Особенно многолюдны были эти проводы въ Кіеве, откуда гробъ повезли внизъ Днепромъ и похоронили въ одной изъ самыхъ живописныхъ местностей Днепровскаго правобережья, недалеко отъ Канева, на высокомъ холме, откуда открывается безпредельная даль. Тамъ теперь высится простой чугунный крестъ, но подъ этимъ крестомъ Украина похоронила свое лучшее духовное достояніе, – останки певца ея страданій и поэта любви и свободы.

Безсмертныя произведенія Т. Г. Шевченко собраны подъ общимъ названіемъ „Кобзарь“. Творчество Шевченко очень своеобразно, хотя и вполне народно; Шевченко главнымъ образомъ лирической поэтъ, даже въ своихъ превосходныхъ эпическихъ поэмахъ онъ постоянно делаетъ те художественныя лирическія отступленія, которыя такъ характерны у него и выражаютъ его личное настроеніе. Все, что писалъ Шевченко, необыкновенно просто, красиво, искренно. А прочитаешь „Кобзаря“, и чувствуешь точно выросъ нравственно, точно понялъ всю ценность такихъ великихъ словъ, какъ „правда“ и „родина“, и хочется найти въ себе силы беззаветно служить имъ.

Родина – Украина была для Шевченко действительно божествомъ, общеніе съ нею было не только потребностью, но и источникомъ религіозно-возвышеннаго настроенія. Ни у одного другого поэта не найти такого искренняго культа родного края, нигде онъ не вираженъ такъ страдальчески любовно и такъ гуманно. Сколько силы хотя въ этомъ стихотвореніи Шевченко, написанномъ въ ссылке:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині, –
Однаковісінько мені.
Та не однаково мені,
Як Україну злиї люде
Присплять, лукаві, – і в огні її окраденную збудять...
Ох, не однаково мені!

Любовь кь родине у Шевченка не пустое слово, не случайно вызванное настроєніе, а основное живое чувство, охватывающее всю его душу, его умъ, его волю. Этимъ чувствомъ проникнуть и весь „Кобзарь", и – что особенно дорого для оценки этого чувства – оно лишено шовинизма или какого либо національнаго себялюбія. Многіе критики бросали укоръ украинскому поэту въ излишней воинственности, въ преувеличенномъ упоєніи военными подвигами украинскаго козачества. Упрекъ этотъ не вполне правилень: если Шевченко въ первые годы своего творчества рисуетъ героическія картины прошлой славы Украины, то онъ описиваетъ ихъ какъ реалистъ, заглянувшій въ бывшее своей родины, но многія лирическія отступленія его въ поэме „Гайдамаки", ясно показываютъ, что кровопролитіе, борьба, вражда, являлись въ его глазахъ печальными и вовсе нежелательными послєдствіями недоразумєній соціальныхъ и политическихъ. Онъ же, авторъ „Гайдамакъ", въ другомъ месте обращается кь полякамъ съ самымъ дружескимъ обращєніемъ („Ляхам"):

Не ситїї ксьондзи магнати
Нас порізнили розвели.
Подай же руку козакові.
І сердце чистее подай,
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай!

Такимъ же сочувствіемъ проникнуты и отношенія Шевченко кь другимъ народамъ, какъ это и выражено въ упомянутыхъ уже выше поэмахъ „Гус", „Кавказ".

Другой характерной темой поэзии Шевченко является „правда“ в том ее широком значении, какое заключено в этом украинском слове: „правда“ по украински является сложным понятием – любви и истины. Этой правды всю жизнь ищет душа Шевченко, на ней он хочет основать жизнь народную и личную, о ней, об этой правде, тоскует его душа:

„Мені ж, о Господи подай любити правду на земли!“ – просит он в своих молитвах. Ожидая освобождения крестьян поэт радостно восклицает:

“...Сонце йде
І за собою день веде....
І буде правда на земли”!

Он глубоко уверен, что

Тоді, як Господа святая
На землю правда прелетить,
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять...
І дебрь пустиня неполита,
Сцелющою водою вмита,
Прокинеться...

Поэт ставит в главную заслугу Гусу, что он „засвітив світоч правды, волі“. Правда, любовь и Украина – сливались в душе Шевченко в одно великое чувство, чистое и высокое, и составляли его святыню. Этой святыней он жил, ей готов был всем пожертвовать, эта святыня составляла его религию: Бог для Шевченко был правдой, любовью безконечной. Служить Богу – значило воплощать в своей жизни правду и любовь. Он высказывал это смело и убежденно. В своих религиозных и политических убеждениях он далеко опередил свой век и обладал гражданским мужеством высказывать их, не страшась ни преследований, ни осуждения.

Поэт правды и любви, Шевченко видел на каждом шагу обман и ненависть, и конечно его сердце должно было обливаться кровью при виде порождаемых ими страданий; особенно доля обманутой женщины, покинутой матери, вызывала сострадание и негодование Шевченко, и им он посвятил прекрасные художественные поэмы – „Наймичку“, „Катерину“,

„Марину“, „Мати покритка“ и др. Апофеозъ женщины-матери является въ его „Маріи“ – матери Іисуса Христа. Эта поэма дышетъ поэтической чистотой, возвышенностью образа среди чарующей простоты внешней обстановки, она можетъ быть причислена къ лучшимъ перламъ міровой литературы.

Таковы темы Шевченка: Украина, въ прошломъ и въ настоящемъ, страданіе людей отъ царящей въ міре, неправды и постоянное исканіе добра, правды и воли.

Небольшой „Кобзарь“ Шевченко долго будетъ служить для украинцевъ Евангеліемъ правды, братолюбія и прощенія врагамъ.

Великій украинскій поэтъ оставилъ после себя еще несколько написанныхъ имъ повестей на русскомъ языке преимущественно автобіографическаго содержанія („Художникъ“, поэму „Тризна“ и др.); но они значительно слабее его украинскихъ произведеній, онъ писалъ ихъ въ ссылке, надеясь, что на русскомъ языке они легче увидятъ светъ, а отчасти въ виде пробы, въ ответъ русскимъ критикамъ, нападавшимъ на него за украинскій языкъ его поэзіи. До Шевченка украинская литература только начинала развиваться: были уже такіе талантливые писатели, какъ Котляревскій, Квитка, Гулакъ-Артемовскій, но ихъ произведенія были скорее фотографіями быта нравовъ, характеровъ украинскаго народа, въ нихъ не звучало то вдохновеніе, та святыня, которыя такъ покоряютъ въ произведеніяхъ великихъ художниковъ. Первое изданіе „Кобзаря“ облетело Украину въ несколько месяцевъ и стало эрой въ исторіи пробужденія украинскаго самосознанія.

„Кобзаремъ“ положено было новое основаніе для развитія украинской литературы: онъ открылъ ей новые горизонты правды и широкаго гуманизма, свободы и взаимнаго уваженія народовъ. Эти начала, несмотря на все внешнія неблагопріятныя условія, и звучали въ теченіе полувека въ произведеніяхъ лучшихъ украинскихъ писателей и завоевали украинской литературе почетное место среди славянскихъ литературъ. Шевченко-поэтъ былъ въ то же время и художникъ-живописецъ. Хотя обстоятельства такъ сложились, что сейчасъ по окончаніи Академіи онъ былъ арестованъ и лишенъ возможности рисовать, а также занять назначенное ему место въ Кіеве учителя рисованія,

но все же сохранившіеся после него рисунки обнаруживают у него бесспорный талант къ живописи. Хороши у него особенно карандашные рисунки; въ нихъ онъ остается хотя не такимъ великимъ художникомъ-реалистомъ, какъ въ своихъ бытовыхъ поэмахъ, но все же очень талантливымъ фотографомъ-живописцемъ и первымъ въ Россіи офортисомъ; офортъ называются снимки съ картинъ, вытравленные острой водкой – это дешевый и точный способъ получить снимокъ, и Шевченко мечталъ этими офортами распространить хорошія картины среди небогатыхъ людей. Многіе его собственные рисунки имеютъ историческую ценность, какъ напр. рисунокъ „Въ былое время“, где изображено наказаніе шпицрутенами. Другая, въ томъ же роде картинка изображаетъ тюремную камеру и въ ней двое скованныхъ вместе арестантовъ. Много также рисовалъ Шевченко картинокъ бытовыхъ и украинскихъ, и киргизскихъ; въ Черниговскомъ музее (Тарновскаго) собрано до 300 рисунковъ Шевченко, все карандашные; красками нарисовано только четыре. Шевченко любилъ живопись, любилъ музыку, особенно украинскія песни, и самъ исполнялъ ихъ очень музыкально.

Теперь по всей Россіи собираются пожертвованія на памятникъ великому поэту украинскому. Эти пожертвованія должны быть не малы, чтобы памятникъ своею красотою былъ достоинъ автора „Кобзаря“. Чтобы эти пожертвованія притекали въ большемъ количестве и изъ всехъ мѣстъ Украины, очень важно самое широкое распространеніе его произведеній. До 1906-го года въ Россіи были запрещены очень многія произведенія Т.Г.Шевченко, и „Кобзарь“ выходилъ въ неполномъ виде, безъ многихъ прекрасныхъ поэмъ, или съ большими пропусками и въ техъ, какія печатались. Теперь Петербургскія изданія 1906 и 1908 г. даютъ полное, внимательно пересмотренное собраніе всего, что написано было Шевченко, и можно вполне оценить все высокія достоинства его поэтическаго дарованія и его широкаго, светлаго міросозерцанія. Дешевая цена полнаго Кобзаря (60 к.) делаетъ его доступнымъ широкимъ слоямъ общества.

(Дж.: Полтавський Земський Календар. – 1910, Полтава. – С. 27-35).

УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ВЪ XIX ВЕКЕ

(вибране)

Народническая литература и этнографическое изучение народной жизни приводили представителей украинского интеллигентного общества къ пониманію социальнихъ условий жизни народныхъ массъ въ Украйне. Скоро политическіе и социальныя взгляды, носившіеся въ то время въ украинскихъ литературныхъ группахъ, нашли себе конкретное выражение въ такъ назыв. кирилло-мефодіевскомъ братстве. Три человека – Костомаровъ, Шевченко и Белозерскій организовали его; ихъ объединяла горячая любовь къ родине, живой интересъ ко всему славянству и страстное желаніе новыми социальными и политическими реформами обновить весь тяжелый строй жизни, въ какомъ задыхалась тогда Украйна и украинскій народъ. Они часто сходились; ихъ взгляды, ихъ настроенія гармонировали, широкіе планы возрожденія не только родного края, но и всего славянскаго міра увлекали ихъ. Эта идея славянской взаимности нигде не могла такъ естественно созреть, какъ въ Кіеве, где живутъ рядомъ три народности – украинская, великорусская и польская, и где ихъ взаимныя отношенія далеки отъ желательной справедливости. Кирилло-мефодіевскіе заговорщики выдвинули начало федеративнаго объединенія всехъ славянскихъ народовъ съ полной свободой и независимостью cadaго. Мирная работа для распространенія этой идеи была, конечно, принята правительствомъ за открытую революцію, и жестокія кары превратили деятельность только что образовавшагося общества: Костомаровъ и Шевченко были внезапно схвачены и увезены въ Петропавловскую крепость, откуда отправлены въ далекую ссылку. Шевченко пострадалъ особенно сильно: его отдали въ солдаты и выслали въ далекую пустыню надъ Ураломъ.

...Эта новая федеративная идея одушевила украинскую литературу того времени. Стоя близко къ московскимъ славянофиламъ, кирилло-мефодіевское общество, однако, резко отличалось отъ ихъ ученія, построеннаго на торжестве централизма и абсолютной гегемоніи Россіи въ славянскомъ міре. Идея федерализма и уваженіе всехъ національныхъ правъ каждой народности была поставлена

кирилло-мефодієвскимъ обществомъ гораздо шире и определеннее, чемъ у южнаго общества декабристовъ. Быстро начавшееся гоненіе на всехъ его членовъ не дало ему какъ следуетъ разработать и распространить эти идеи, но толчокъ, данный имъ украинской мысли, не остался безъ результата, и новая молодая группа украинскихъ писателей, не удовлетворяясь однимъ этнографическимъ изученіемъ родины и бытописаніями народной жизни, занялась более критическимъ обличеніемъ всей соціальной неправды, угнетавшей народную жизнь, и подняла дружную борьбу противъ крепостного права. Могучій голосъ Шевченка раздался среди славянскаго міра впервые съ определеннымъ требованіемъ правды, равенства и свободы. Національный поэтъ въ самомъ широкомъ значеніи этого слова, Шевченко органически былъ проникнутъ украинскимъ міросозерцаніемъ и явился яркимъ выразителемъ этическихъ и соціальныхъ взглядовъ своего народа. Полученное имъ въ столице умственное развитие не оторвало вовсе Тараса Григорьевича отъ той народной массы, изъ среды которой онъ вышелъ, а только помогло ему ясно видеть все зло, служившее причиной угнетенія, обезличенія и разоренія народа; оно расширило его кругозоръ и осветило національное сознаніе широкимъ пониманіемъ жизни другихъ народовъ.

Въ первый періодъ своего творчества Шевченко весь отдается только воспроизведенію печальной жизни своихъ земляковъ и героическимъ картинамъ ихъ недавняго прошлаго.

Лучшими поэмами этого перваго періода творчества являются "Наймичка" – история страданій матери, "Катерина" – загубленная любовь, "Гайдамаки", "Иванъ Підкова" – эпическія картины героическаго прошлаго Украины.

Кирилло-мефодієвскій федерализмъ выливается у Шевченка прекрасной поэмой "І.Гусь", которая только въ 1906 г. была вся восстановлена по рукописямъ, найденнымъ въ архиве департамента полиціи, и въ "Кобзаре", изданномъ въ 1907 году, появляется впервые въ целомъ виде. Та же идея единенія народовъ лежитъ и въ его стихотвореніи "Къ Шафарику", "Къ Полякамъ"; сочувствіе угнетеннымъ народамъ Кавказа выражено съ глубокой задушевностью въ поэме "Кавказъ". Везде звучитъ нота братской любви и уваженія къ

національнимъ правамъ, какой не слышится у корифеевъ тогдашней великорусской поэзіи. После ареста въ глубине Аральскихъ песковъ Шевченко остается верен лирическому настроенію и хотя всякое писательство было ему строго воспрещено, но онъ украдкой записываетъ те полныя тоски и отчаянія стихи, какими полна его душа: его личное горе и страданія родины одинаково терзаютъ его сердце и находятъ выраженіе въ сильныхъ стихахъ: напр. "Мені однаково", "І день іде і ніч іде", "Минають дні, минають ночі" и др.; но рядомъ съ ними онъ пишетъ поэмы, проникнутыя глубокимъ христiанскимъ чувствомъ любви "Неофіти", "Москалева Криница", "Відьма" и неподражаемую по своему изяществу и серьезному позитивізму – "Марію", поему рожденія и первыхъ детскихъ летъ Іисуса Христа. Эта поэма теперь впервые появляется въ Россіи: въ печати она была запрещена вместе со многими другими произведеніями Шевченка. Драгомановъ очень ценилъ эту прелестную вещицу Шевченка и издалъ ее во Львове съ своими примечаніями отдельнымъ дешевымъ изданіемъ для распространенія ея между массою, какъ "написанную въ духе наиболее свободнаго прогрессивно-христiанскаго направленія". Только въ последнемъ петербургскомъ изданіи 1907 г. "Кобзарь" явился въ полномъ виде и обнаруживаетъ впервые въ Россіи все творчество Шевченка, не обезображенное теми пропусками и совершенными изъятіями, какія требовались русской цензурой отъ предшествующихъ изданій. Эта полнота была достигнута только на 42-ю годовщину смерти великаго поэта и только въ 5-мъ изданіи его произведеній. Впервые печатаются въ Россіи "Сауль", "Цари", "Розрита Могила" "Великий Лъох", "Молитви", "Марія", несколько мелкихъ стихотвореній, совершенно неизвестно почему запрещенныхъ и впервые напечатанныхъ безъ всякихъ прежде очень длинныхъ пропусковъ – "Сон", "Кавказ", "Иржавецъ", "Чигирин", "Суботів" и др. мелкія. Все эти произведенія проникнуты глубокимъ, христiанскимъ братолюбіемъ и всепрощеніемъ и широкимъ соціальнымъ пониманіемъ народной жизни. Стихотворенія, написанныя въ неволе преисполнены глубокой тоской, но видно, что надежда и вера въ лучшее будущее никогда не покидали поэта. Пониманіе христiанства было у него позитивное и въ то же время глубоко любящее. Верующій и преданный христiанскому ученію о правде и любви, Шевченко

старался очистить его отъ техъ ложныхъ наслоеній, какія за многіе века налегли на это чистое и высокое верованіе. Во многихъ стихотвореніяхъ Шевченко прямо возстаєть противъ всякихъ обрядовыхъ стесненій, какъ, напр. въ "Ликері", – "Не ймутъ намъ віри безъ хреста, не ймутъ намъ віри безъ попа, раби, невільники недужі!"... "Не хрестись і не кленись, і не молись нікому въ свті!" "Збрешуть люде і візантійській Саваоф одурить: Не одурить Богъ, Карать і миловать не буде: Ми не раби його – ми люде!" Это свободное пониманье идеи Бога, какъ вечной правды и любви, понимаемаго вне всего окружающаго его до сихъ поръ суеверія, вполне согласно съ народнымъ украинскимъ міросозерцаніемъ и выражено и въ ученіи его народнаго философа Сковороды и проявляется въ распространенности среди украинскаго населенія такой позитивной секты, какъ штундисты. Вообще, очень интересно было бы проследить, насколько действительно все міросозерцаніе, все творчество Т. Г. вполне національно и являются истинными выраженіями того гуманизма, демократизма и искренней преданности идее, которая характеризуетъ національную поэзію украинскаго народа. Истинный сынъ Украины, онъ всегда жилъ въ полномъ общеніи съ нею. Жизнь Т. Г. достаточно известна по своимъ внешнимъ условіямъ и съ этой стороны она очень проста. Но еще не явился тотъ біографъ, который сумель бы, чутко заглянувши въ душу поэта, вскрыть все сложные моменты душевной драмы, составлявшей внутреннее содержаніе его жизни. Сынъ крепостного, сирота, очень рано лишившийся материнской ласки, затемъ панскій слуга и безправный штрафованный солдатъ – таковы были те безотрадныя условія, въ какихъ прошли детство, юность и самые лучшіе молодые годы поэта. Лишь короткими светлыми промежутками дарила его судьба и все счастье его невеселой жизни заключалось въ его творчестве, какъ онъ самъ это и говоритъ въ своемъ стихотвореніи "Муза", въ которомъ такъ характерно выражено отношеніе Шевченка къ своему творчеству:

Мені ти всюди помогала,
Мене ти всюди доглядала.
Въ степу безлюдному,
Въ далекій неволі
Ти сияла, пишалася,

Як квіточка в полі.
Ти, золотокрила,
Мов живущою водою
Душу окропила
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти зіронька моя,
Моя порадонька святая,
Моя ти доля молодая.
Не покидай мене! Вночі
І в день, і в вечері, і рано
Вітай зо мною і учи
Сказати правду. Поможі
Молитву діяти до краю!

Родился Т.Г. 25 февраля 1814 г. в с. Моринцахъ, Звенигородскаго уезда Кіевской губ. Детство его протекло, однако, в другомъ селе – в Кирилловке, того же уезда, куда переселены были его родители. До 8 летъ его грела материнская ласка; но ему не исполнилось и 8 летъ, какъ умерла его мать, и ея место в семье заменила мачеха, женщина недобрая и сварливая, сразу невзлюбившая маленькаго Тараса. Все детство его омрачено ея несправедливыми преследованиями и неудовлетворенной жаждой знанія; рано проявились у мальчика способности къ рисованію, но онъ тщетно ищетъ руководства у местныхъ дьяковъ – единственныхъ в то время учителей; попеременно то пастухъ, то помещичій слуга, молодой талантливый самородокъ попадаетъ со своимъ паномъ в Петербургъ и у какого-то маляра учится рисованію. Случайная встреча съ землякомъ-художникомъ Сошенко решаетъ судьбу будущаго поэта. Литературные круги тогдашняго Петербурга принимаютъ участіе в начинающемъ художнике, выкупаютъ его у его помещика Энгельгардта; онъ получаетъ волю, онъ больше не рабъ, а человекъ, и съ помощью новыхъ друзей получаетъ возможность учиться в академіи художествъ. Но тутъ властно заявляетъ себя истинное вдохновеніе молодого художника: в маленькой комнате, среди красокъ, мольбертовъ и картинъ, другое призваніе охватываетъ душу одареннаго, еще не верящаго въ себя поэта: в интродукціи къ поэме

"Гайдамаки" выражена та нравственная борьба, которая шла в душе его, и то мучительное настроение, какое он переживал в эту лучшую пору своей жизни: одиночество – среди более интеллигентного общества, тоска по родине, жгучее желание уничтожения цепей рабства для всех близких, оставшихся крепостными – все это не давало ему отдаваться своему личному чувству свободы и удовлетворению давних желаний: "Ви розумні люде, а я дурень, – пишет Шевченко, – один собі у моїй хатині заспіваю зарідаю, як мала дитина..." Только образы родной стороны, родного села утешают его: "В моїй хатині, як в степу безкраім Козацтво гуляє, байрак гомонить; У моїй хатині сине море грає, Могила сумує, тополя шумить, Тихесенько Гриця дівчина співає, – Я не одинокий, є з ким вік дожити!" Эти образы воплощались в поэмы, в лирические стихотворения (напр., "Думи мої думи!"), полные самобытной прелести и такой сильной пламенной любви к родине, которая не звучит так искренно, так просто ни у одного народного поэта, ни на каком другом языке.

Эти стихи не могли остаться незаметными, они и теперь жгут сердца и зовут их к добру, к беззаветному подвигу любви. Из записной книжки живописца они передавались из рук в руки земляками, заучивались на память и открывали украинцам новый светлый горизонт мировых великих идеалов; его осуждение социального строя жизни проникало в самую глубину общественного сознания. Вчерашний раб становился вдохновенным учителем своего народа, вел его к освобождению, к братскому единению с другими народами.

Конфликт с современной действительностью был неизбежен; участие Шевченка в кирилло-мефодиевском обществе* было для правительства только удачным предлогом для самого сурового наказания смелого автора "Сна", "Кавказа" и мн. др. стихотворений. Украинского поэта определяют в солдаты и ссылают на Аральское море и в довершение всего запрещают ему писать и рисовать.

*Общество было предано; о нем сделан донос Петровым.

Только через 10 летъ удалось друзьямъ Шевченка выхлопотать ему разрешеніе вернуться въ Петербургъ, куда онъ и приехалъ съ совершенно разстроенымъ здоровьемъ, но съ прежней любовью къ Украине и верой въ ея лучшее будущее: "встане Украина", пишетъ онъ въ близкомъ ожиданіи великаго историческаго акта, освобожденія крестьянъ въ 1860 году: "І на оновленій землі, врага не буде, супостата, А буде син і буде мати, і будуть люде на землі". "Люде" любимый терминъ Т.Г.; онъ действительно хотель, чтобы люди стали ими въ самомъ лучшемъ смысле этого слова, отказались отъ ветхозаветнаго, владеющаго ими зверя зла и восприняли бы все гуманное, делающее ихъ "братьями". Шевченко дожилъ до великаго дня 19 февраля, онъ приветствовалъ его великими словами: – "Сонце йде і за собою день веде!". Но черезъ неделю его уже не стало и праздничные дни свободы были омрачены для украинцевъ похоронами великаго поэта. Онъ похороненъ согласно своему "Заповіту" – надъ Днепромъ (возле г. Канева) на высокой горе, съ которой видно далеко Украину и те села, которыя часто упоминались въ его поэмахъ. Эта могила въ теченіе 42 летъ служить своего рода Меккой для сознательныхъ украинцевъ; побыть въ этой сторожке, убранной въ чисто украинскомъ стиле, украшенной портретами великаго апостола правды и воли, посидеть на его простой зеленой могиле передъ разстилающеюся у ногъ ея украинской степью, повторить заветы великаго Кобзаря – все это среди гоненій и гнета украинской мысли долгое время было нравственной потребностью и утешеніемъ для многихъ, стоявшихъ въ рядахъ національной борьбы Украины.

Умеръ Шевченко въ 1861 году, а только въ 1907 году украинцы получили возможность издать его "Кобзарь" въ полномъ виде и узнать въ настоящемъ свете его определенные политическіе и соціально-этическіе взгляды. Они, по своей широте, еще долго могутъ служить теми идеалами жизни, во имя которыхъ должна идти національно-политическая и соціальная борьба народа со всеми его притеснителями.

Украинская и иностранная критика много занималась произведеніями Шевченка, великорусская не понимала его, судя по отзывамъ Белинскаго. Но и украинская почти вся состоитъ изъ мелкихъ газетныхъ и журнальныхъ заметокъ, по большей частью

писанных не учеными критиками, а дилетантами. Настоящей научной критики "Кобзарь" дождется лишь съ развитіемъ украинской національной науки. Конечно, "Кобзарь" не нуждается ни въ разъясненіяхъ ни въ толкованіяхъ; онъ такъ написанъ, что его пойметъ и простолюдинъ и ученый. Нуженъ и желателенъ анализъ его органической общности съ національнымъ міросозерцаніемъ украинскаго народа и психологія творчества великаго народнаго поэта. Шевченко составилъ эпоху въ исторіи развитія украинской мысли, и значеніе его для роста украинскаго національнаго самосознанія громадно; дальнейшая украинская литература въ лице лучшихъ своихъ представителей пошла по заветамъ Шевченка. Подъ его непосредственнымъ обаяніемъ сложились художественныя повести Марка Вовчка – украинской Бичеръ Стоу, – своимъ художественнымъ талантомъ нарисовавшей яркія картины крепостного быта въ Украине. Его значеніе отразилось и на всемъ последующемъ періоде украинской литературы въ Галичине.

(Дж.: Украинская литература в XIX веке / История России в XIX веке. – СПб, 1910: Изд. Т-ва “Бр.А. и И.Гранат и К°”. – Т. 4. – С.289-317; Т. 7. – С.71-109).

ТАРАСЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ ШЕВЧЕНКО УКРАИНСКІЙ НАРОДНЫЙ ПОЭТЪ. (ЕГО ЖИЗНЬ И ПРОИЗВЕДЕНІЯ)

*„Добро найкращее на світі
то братолюбіе“
(Кобзарь Шевченко)*

Жизнь Тараса Григорьевича Шевченка – одна изъ яркихъ страницъ исторіи украинскаго народа. Униженія и мученія, выпавшія на долю украинскаго народа пережиты Тарасомъ Григорьевичемъ въ его личной жизни непосредственно. Онъ оставилъ после себя одну книгу стиховъ „Кобзарь“, но въ этой книге представлена вся Украина и вся жизнь поэта. Эта книга – сама правда: читая ее, такъ и видишь все прошлое и настоящее Украины: передъ вами, какъ будто разстилается

до самого моря безконечная степь, шумит трава, Днепр реветь на порогахъ; безмолвно возвышаются на ровномъ просторе могилы-курганы и шепчутся съ ветромъ про давнюю славу Украины, говорятъ, какъ ея славные казаки, боролись съ турками и татарами; какъ они отъ помещиковъ-поляковъ защищали народъ и погибали за волю. Встають развалины былого величія – гетманскія столицы, слышатся стоны кровавыхъ жертвъ гайдамацкихъ возстаній, замираеть последній вопль о свободе и Украина угнетенная, лишенная своего орлиного гнезда – Запорожской Сечи, – одинокая отъ измены казачьей старшины, замираеть подъ тяжелымъ гнетомъ крепостного права: На земляхъ вольного казачества поселяются помещики, и красивыя села превращаются въ пустыни:

Аж страх погано
У тім хорошому селі!
Чорніше чорної землі
Блукають люде; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленьки хати, повалялись;
Стави бурьяном поросли;
Село неначе погоріло,
Неначе люде подурілі:
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!

Таково было село въ Украине при жизни ея поэта. Это горе людское выступаетъ особенно ярко среди чудной богатой природы Украины; эту природу Шевченко любилъ и умель изобразить во всей ея живописной красоте. Посреди ея степей привольныхъ должна была бы сложиться простая земледельческая жизнь:

Садок вишневий коло хати.
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

„Неволя тяжкая“ испортила весь этотъ рай. Возстановить его люди смогутъ только тогда, когда среди нихъ установится братолюбіе и свобода.

Эти два начала гуманизма постоянно призывали, о них пел автор „Кобзаря“, на их обновляющее влияние надеялся всю свою скорбную жизнь великий народный поэт Украины. В год его смерти осуществилась часть его мечты – крепостное право пало. Но национальный гнет продолжает тяготеть над украинским народом и он еще далеко не пользуется желанной поэтом свободой, не живет он сознательно и слова его Т. Г. и теперь полны значения:

І всякий день перед нами
Стид наш перед нами:
Окрадені, замучені
В путях уміраем!*

Но Шевченко пел не только национальную свободу: он всю жизнь искал правды, нравственного возрождения, познания истины; этим он дорог не только одним украинцам. Он, мировой певец любви и свободы, понятих им в самом чистом и высоком их значении. Вот почему и его жизнь и его творчество представляют общий глубокий интерес: они дают людям великий завет любви, правды и свободы.

Молитесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться!...

I

Тарасъ Григорьевичъ Шевченко родился в с. Моренцы Звенигородскаго уезда Кіевской губерніи 25 февраля 1814 года. Отецъ его былъ крепостнымъ Василя Энгельгарда (племянника известнаго Потемкина). Черезъ два года после рожденія маленькаго Тараса его отецъ переселился в село Кириловку, того же уезда и принадлежавшую тому же помещику. Здесь протекло все детство будущаго поэта. Семья Шевченка состояла изъ 8 человекъ, все малъ мала меньше; трудъ отца еле прокармливалъ детей. Жили в бедной

* См. псалмы Давыдовы «Кобзарь».

старой хате подь соломенной крышей. Шевченко вспоминаеть, какъ отъ непосильной работы рано умерла его мать: „Я в хаті бачив пекло“, говоритъ онъ въ одномъ изъ позднейшихъ своихъ стихотвореній:

„Там неволя,
Робота тяжкая, – ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую – у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми,
(А ми малі були і голі)
Не витерпів лихої долі
Умер на панщині“...

Со смертю матери дети узнали кроме нужды и горькое сиротство. Отець женился въ другой разъ: ему необходима была хозяйка. Мачеха была вдовою и имела сына отъ перваго брака, года на два моложе Тараса. Это была женщина крутого нрава; особенно жестоко она обращалась съ Тарасомъ: ему часто приходилось переносить ея побои.

Памятенъ остался Тарасу Григорьевичу одинъ случай, когда онъ витерпелъ совершенно незаслуженное наказаніе. У нихъ въ хате проживалъ солдатъ. Однажды этотъ солдатъ объявилъ, что у него пропало 45 копеекъ. Немедленно подозрніе пало на Тараса. Не зная, какъ доказать свою невиновность, онъ скрылся въ густыхъ кустахъ соседняго сада. Младшая сестра его Ирина тайно четыре дня приносила ему пищу. На пятый день мачеха открыла убежище, и Тарась былъ взятъ на допросъ, при чемъ его дядя связалъ ему руки и ноги и добиваясь признанія нещадно билъ его розгами. Шевченко долго молчалъ, наконецъ не выдержалъ боли и решилъ принять на себя вину не совершеннаго имъ поступка. Но такъ какъ онъ не могъ указать, что онъ сделалъ или куда спряталъ деньги, побои повторялись. Только нескоро спустя обнаружилось, что эти деньги стащилъ сынъ мачехи.

Тарась росъ тихимъ, мечтательнымъ мальчикомъ; онъ любилъ лежать где нибудь на огороде, смотреть на небо, вслушиваться въ

окружающую его жизнь природы*. Пытливая мысль рано проснулась в его голове: ему хотелось знать, что лежит там далеко, за теми высокими могилами, которые возвышались в степи сейчас за их огородом. Однажды, мальчиком 6-7 лет, он решился пойти посмотреть, где стоят те железные столбы, что небо подпирают. Пошел Тарас за село, поднялся на могилу, осмотрелся: по одну сторону село, по другую тоже, кругом них сады зеленеют, церковь блестит белым железным куполом.

Залюбовался мальчик: и красиво и конца краю не видно ни степи, ни небу; но вечерняя заря уже загорелась, поздно идти искать железные столбы. “Лучше завтра, думает он: как погонить сестра коров в стадо, я и пойду, теперь же домой пора!” Сошел с могилы маленький Тарас да вместо своего села направился в противоположную сторону. Хорошо, что попались ему навстречу чумаки** и привезли его уже поздно вечером в его родную Кириловку. Обрадовался Тарас, как увидел свою хату. Подходить и видеть, вся его семья на траве вечеряет (ужинает), а у перелаза стоит его старшая сестра Катерина, его нянька, такая ласковая, нежная. Вглядывается она; в темнеющую улицу, ищет глазами своего питомца и чуть завидела радостно закричала: „прийшов, прийшов!“ схватила на руки братишку и понесла ужинать: „сїдай, вечеряй, прибудо!“ (садись, ужинай, бродяга!) говорит она радостно. Долго не мог в эту ночь заснуть Тарас: мысль о железных столбах не давала ему покою: не знал он, говорить ли о них сестре или замолчать от всех свою тайну?

Отец рано разгадал особенный душевный склад своего сына Тараса; он видел, что у него нет склонности ни к хозяйству, ни к земледельческому труду и на 8-м году послал мальчика учиться грамоте к местному дьячку. Умирая он предсказал Тарасу его необыкновенную судьбу. Надевая каждого из детей частями своего убогаго имущества, он сказал: „сыну моему Тарасу из хозяйства ничего не нужно: он будет не таким, как мы все: из него выйдет

* Надо заметить, что Звенигородский уезд отличается своей живописной природой. Здесь степь еще не лишена и лесных уголков, села расположены на холмах, по степи разбросано много могил.

** Чумаки возили соль из Крыма по ярмаркам в Украине; чумачество (или извоз) было прибыльным занятием. Оно держалось несколько веков, пока с проведением железных дорог не стало излишним.

или чтонибудь очень хорошее, или совсем негодное. Для него мое наследство или ничего не прибавить, или ни в чемь ему не поможет“. И действительно, маленькій Тарась не приучается ни к какой работе, а ищетъ другихъ занятій; онъ переходитъ отъ одного учителя дьячка къ другому, учится грамоте, выучиваетъ весь псалтырь, научается писать. Это досталось не легко: въ то время наука не обходилась безъ розги; школяры отслуживали учителю тяжелой работой, носили воду, рубили дрова, топили печи и жили впроголодь. Такъ, когда Шевченко уже настолько хорошо изучилъ псалтырь, что дьякъ посылалъ его читать надъ покойниками по хатамъ крестьянъ, то все, что ему за это платили, онъ долженъ былъ приносить учителю, а самъ оставался „трохи не голий“ и съ голоду кралъ у соседей куръ, гусей и т. и. Но все это горе забывалъ Шевченко среди природы, въ техъ тайныхъ уголкахъ, въ бурьяне, въ пещерахъ за селомъ, где любилъ отдыхать душой и теломъ одинокій ребенокъ. Скрытый высокой травой и кустами, онъ предавался своему любимому занятію: „куплю бывало бумаги“, вспоминаетъ онъ это время: „и сделаю маленькую книжечку: крестиками и узорами кругомъ листочки обведу да и списываю „Сковороду“ или „Три царіе со дары“, да самъ себе, въ бурьяне, чтобы никто не слышалъ и не виделъ, пою и плачу“... Псалтырь, философскія сочиненія или басни украинскаго народнаго философа Сковороды и народная поэзія колядокъ – вотъ тотъ строгій, чистый, философско-поэтическій матеріаль какимъ питалась пробуждавшаяся мысль будущаго поэта. Къ этому надо присоединить рассказы деда, свидетеля, а можетъ быть и участника послѣдняго народнаго движенія за волю на Украине – Гайдамачины – въ XVIII веке. Бывало, зимою, забравшись на печь, жадно слушаетъ маленькій Тарась, какъ дедъ его рассказываетъ про Зализняка, какъ Гонта Ляхів покарав.

“Столітніі очі, як зорі сияли,
А слово за словом сміялось, лилось,
І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче!“

И все это недавнее героическое прошлое ярко запечатлелось въ чуткой душе необыкновеннаго ребенка. Такъ же глубоко врезались въ его сознание и народная песня, и светлое міросозерцание Сковороды съ

его радостной любовью къ людямъ и къ природе, съ его уваженіемъ простаго народа, и деятельнымъ любовнымъ служеніемъ Богу, понимаемому имъ, какъ вечная правда. Сковорода писалъ тяжелымъ языкомъ, смешаннымъ изъ церковно-славянскаго, украинскаго, русскаго и латинскаго. Надо было вдуматься въ его изложеніе. И разъ Шевченко переписывалъ его въ свою заветную тетрадочку, это уже показываетъ, какъ усиленно работала его детская мысль и какъ она жадно искала пониманія окружающаго міра. Неудовлетворился Шевченко одной грамотой; онъ чувствовалъ, что въ немъ пробудились новые запросы, ему хотелось научиться рисовать. Въ той местности, где протекли детскіе годы Шевченко, очень развитъ промыселъ иконописи. Молодой Тарасъ однако тщетно ходитъ отъ одного иконописца къ другому: ни у кого онъ не смогъ ничему научиться: одинъ мастеръ призналъ его руку негодной для живописи, другой вместо ученія заставлялъ его только растирать краски и, наконецъ, третій мастеръ, хотя и нашель его способнымъ къ этому искусству, но боялся брать въ ученье безъ разрешенія его помещика. Съ горя Тарасъ решилъ стать пастухомъ; его влекло въ степь, къ одиночеству. Онъ переживалъ тяжелое душевное состояніе, ничто ему не удавалось, къ чему у него было влеченіе, и тяготила его та работа, къ какой старались приучить его родные. Это настроеніе полу-ребенка, полу-юноши прекрасно вылилось въ стихотвореніи:

Мені тринадцятий минало (*кончался*)³⁹,
Я пас ягнята за селом;
Чи то так сонечко сияло.
Чи так мені чого було,
Мені так любо, любо стало...

Но потомъ оглянувся онъ на не свое стадо и его вдругъ охватило жуткое чувство одиночества, бедности, своей беспомощности:

Нема в мене хати,
Не дав мені Бог нічого!
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!

³⁹ Виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

Утешила его девушка, такая же бедная, какъ и онъ; она выбирала коноплю невдалеке, услышала его плачь, пришла, утерла его слезы, поцеловала и отъ ея ласки сироте

Неначе сонце засіяло,

Неначе все на світі стало

Моє: лани, гаї, сади! (*поля, леса, сады*⁴⁰).

Однако и пастухомъ Шевченку не пришлось быть долго; пока онъ мечталъ, лежа на траве, или углублялся въ чтеніе какой нибудь книги, коровы и ягнята заходили куда не следуетъ; доставалось тогда и ихъ пастуху, и ихъ владельцамъ. Попробовалъ юноша наняться къ священнику за „погонича“. Священникъ и его жена были люди добрые, зимніе вечера и наймитъ и хозяева проводили вместе въ теплой чистой кухне. Шевченко читалъ вслухъ и вообще чувствовалъ себя тепло. Но страсть къ рисованію не оставляла его. Онъ решился пойти къ управляющему и выпросить себе разрешеніе учиться у соседняго живописца. Вместо того, чтобы дать ему такое разрешеніе, управляющій задержалъ Тараса и зачислилъ его въ дворню помещика Энгельгарда. Сначала думали сделать изъ него поваренка. Когда же увидели совершенную неспособность къ этому ремеслу, сделали его „казачкомъ“, т.-е. младшимъ лакеемъ, слугой на побегушкахъ и, какъ бы въ насмешку, этихъ слугъ помещики одевали въ казацкую одежду. Пришлось Тарасу распротиться со своей свободой: онъ попалъ въ золотую клетку: его одевали, кормили, но онъ долженъ былъ целые дни сидеть въ передней въ ожиданіи приказа барина: то трубку раскурить, то воды принести и т. д. Приходилось сопровождать барина и въ его разъездахъ. Единственнымъ утешеніемъ этого тяжелаго времени служило рисованіе. Тарась съ восторгомъ заглядывался на хорошія картины и портреты, которые украшали домъ Энгельгарда; интересовали его и те, что встречались на стенахъ постоянныхъ дворовъ и гостиниць, где останавливался баринъ и его казачекъ. При всякой возможности Шевченко пробовалъ ихъ перерисовывать. Однажды, это было въ Вильно, все семейство барина уехало на балъ. Тарась решился воспользоваться такимъ удобнымъ случаемъ, чтобы перерисовать давно привлекавшій его портретъ казака Платова. Съ сальной свечкой

⁴⁰ Виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

отправляется „казакъ“ въ роскошную гостинную и располагается за столомъ съ своими бумажками. Онъ впивается глазами въ портретъ, онъ весь охваченъ желаніемъ срисовать и казака и его коня. Часы летятъ незаметно, не слышитъ молодой художникъ, какъ вернулся его баринъ; онъ пробуждается отъ своего увлеченія только тогда, когда чья то немилосердная рука хватаетъ его за ухо и громовой голосъ барина бранить его. На другой день больно высекли Шевченка. Мало по малу Энгельгарду пришлось однако убедиться, что козачка путнаго изъ страннаго непокорнаго юноши не выйдетъ; онъ решилъ въ свою выгоду использовать способности Тараса. Въ то время помещики держали среди своей дворни и музыкантовъ и актеровъ живописцевъ. Шевченка отдали въ ученье сначала въ Варшаве къ известному портретисту того времени – Лампи; затемъ, когда Энгельгардъ переехалъ въ Петербургъ, онъ отдалъ Шевченка въ ученье къ какому-то грубому невежественному маляру вывесокъ, Ширяеву. У Ширяева было несколько такихъ учениковъ; онъ плохо кормилъ, плохо одевалъ ихъ и за малейшій проступокъ билъ. Тяжело жилось Шевченку, безнадежно смотрелъ онъ на свое ученье, да и на всю свою подневольную жизнь. Когда становилось невыносимо на душе, онъ старался хоть днемъ, хоть въ светлую лунную ночь убежать на берегъ Невы, въ Летній Садъ. Тамъ стояло много статуй и Шевченко срисовывалъ ихъ. За этимъ занятіемъ засталъ его художникъ Сошенко. Онъ взглянулъ на рисунокъ Шевченка, огляделъ его перепачканный красками халатъ, увиделъ скорбное молодое лицо съ чистыми добрыми глазами. Они разговорились, оказались земляками изъ одного и того же уезда, и сразу почувствовали другъ къ другу пріязнь. Сошенко пригласилъ къ себе молодого земляка. Нежданный лучъ счастья вдругъ осветилъ печальную жизнь Шевченка: онъ уже не одинокъ: у Сошенка онъ встречается художниковъ, писателей. Его талантомъ интересуются, всехъ трогаетъ его печальная доля: какъ крепостному, ему закрыты двери Академіи Художествъ, для него, пока онъ рабъ, нетъ возможности научиться. Отчаяніе Шевченка безпределно. Но вотъ его судьбою занялись люди вліятельные: лучшій художникъ того времени (и профессоръ Академіи Художествъ) Брюловъ и знаменитый поэтъ Жуковскій.

Они вступаютъ въ переговоры съ Энгельгардомъ: не отпустить ли онъ на волю своего талантливаго крепостного. Энгельгардъ согласенъ только за деньги продать Тарасу его волю. Приходится выкупить будущаго поэта. Страшно волновался Шевченко, пока шли все эти мучительные переговоры, и наконецъ его отпускная подписана Энгельгардомъ, и Шевченко съ безумной радостью вбегаетъ къ Сошенку: “Воля, воля!” кричитъ онъ и плача и смеясь.

II.

Съ „волею“ совершился полный переворотъ въ жизни Шевченка: передъ нимъ открылись двери къ знанію, къ искусству, онъ вступаетъ въ сношенія съ лучшими людьми тогдашняго Петербурга, съ писателями, художниками, онъ считается любимымъ ученикомъ Брюлова. Онъ жадно набрасывается на чтеніе, читаетъ Гомера, Гёте, Шиллера, Вальтеръ Скота, изучаетъ Библию, которая съ этихъ поръ становится одной изъ его любимыхъ книгъ; читаетъ польскихъ и русскихъ поэтовъ, съ особеннымъ интересомъ знакомится съ исторіей Украины и съ ея писателями. Украинская литература только что возродилась въ то время. Богатая устная народная поэзія записывалась съ устъ народа и издавалась отдельными сборниками. Подъ давленіемъ Петра I и Екатерины II въ XVIII в. литература письменная на украинскомъ языке совсемъ замерла. Водворившіеся на Украине русскіе и польскіе помещики съ презреніемъ относились къ украинскому языку; на немъ говорило только простонародье, а старшина козачья спешила научиться русскому языку, чтобы ближе походить на русское дворянство. Только въ немногихъ богатыхъ домахъ еще сохранялась любовь къ своему родному, употреблялась украинская речь, ценилась украинская песня. Большинство же зажиточныхъ людей спешило перенять все обычаи великорусскихъ дворянъ и чиновниковъ, между простымъ народомъ на Украине и богатымъ, сколько нибудь образованнымъ обществомъ открылась глубокая пропасть; народъ оставался въ невежестве, такъ какъ у него не было никакихъ руководителей и отовсюду онъ виделъ только презреніе и угнетеніе.

Въ самомъ конце XVIII века талантливый поэтъ Котляревскій восстанавливаетъ украинскую художественную книжную речь своей

поэмой „Энеида“ и оперетой „Наталка-Полтавка“. Примеру Котляревскаго следуютъ другіе писатели, и къ 40-мъ годамъ XIX века уже образуется целый кружокъ людей, преданныхъ делу возрожденія украинскаго слова; они изучаютъ обычаи, поэзію этого народа-героя, низведеннаго на степень безсловеснаго раба. Появляются историческія изслѣдованія, где указываются страданія Украины и несправедливость притисненій, выпавшихъ на долю ея народа. Создается особое національно-патріотическое настроеніе въ образованномъ обществе и въ Украине и въ Петербургѣ. Это движеніе было известно Шевченку благодаря дружбе съ Гребинкой, известнымъ украинскимъ баснописцемъ того времени. Шевченко зналъ на память всю „Энеиду“ Котляревскаго, изучалъ исторію Украины и особенно наслаждался сборниками народныхъ песенъ Метлинскаго, произведеніями Маркевича, Гулака Артемовскаго, Квитки. Самъ простой украинскій крепакъ, онъ находилъ въ этой литературѣ на родномъ языкѣ особенную отраду и часто ночью плакалъ надъ повестями Квитки или надъ красотой народныхъ песенъ. Ему было тогда 25 лѣтъ; объ этихъ своихъ годахъ, проведенныхъ въ художественной академіи, онъ всю жизнь вспоминалъ, какъ о “золотыхъ дняхъ”, когда чувствовалась „та светлая живая сила духа, которая одна способна сотворить чудо въ нашемъ воображеніи“. Всякій пустякъ доставлялъ ему радость: „глядя на блестящія полы моего плаща, я думалъ: давно-ли я въ затрапезномъ, запачканномъ халатѣ не смелъ и помышлять о подобномъ нарядѣ!“ Правда, и теперь Шевченко не былъ богатъ: онъ жилъ на стипендію, выдаваемую ему Обществомъ вспоможенія воспитанникамъ Академіи; случалось ему зарабатывать портретами, но это были случайный деньги; они немедленно проедались съ товарищами, а еще чаще переходили въ другіе карманы. Всегда добрый и отзывчивый Тарасъ Григорьевичъ радъ былъ помочь каждому нуждающемуся. Жилъ онъ въ это время почти всегда съ кемъ нибудь изъ товарищей, въ самыхъ убогихъ коморкахъ или внизу, почти въ подвале, или чуть не на чердакѣ. Шевченко описываетъ одну изъ этихъ квартиръ: „мебели никакой... Вдоль передней стѣны висело две полки, верхняя вся установлена статуэтками. По стѣнѣ, противоположной единственному окну, висятъ слѣпки ногъ, рукъ, а посрединѣ маски съ большихъ статуй“. Лампа являлась роскошью, и когда обитателямъ этой комнаты

удалось ее купить, они зажгли ее среди бела дня и радовались, как дети. Затемъ всему классу было разказано о новой покупке и въ честь ее товарищи собрались на “вечерь” – т.-е. на чай съ сухарями при свете лампы.

Несмотря на упреки, какіе ему делалъ Сошенко въ слишкомъ светской жизни, видно, что Шевченко много работалъ и день его весь посвященъ былъ ученію и умственному развитію: “утромъ, въ 9 часовъ я отправлялся въ классъ живописи, въ 11 часовъ шелъ домой или къ Брюлову позавтракать и опять въ классъ, где занимался до 4-хъ часовъ. После обеда опять занятія въ классахъ Академіи. Вечеромъ или гуляли по набережной красивой широкой Невы, или читали”. Шевченко кроме того слушалъ лекціи физики, физиологіи, бралъ уроки французскаго языка. По живописи онъ делалъ большіе успехи: дважды онъ былъ награжденъ за свои рисунки медалями. Очень скоро определился его вкусъ къ реальной живописи. Картина Брюлова “Осада Пскова” поразила его своимъ реализмомъ и у него зародилось желаніе издать целый рядъ историческихъ и бытовыхъ рисунковъ съ текстомъ, подъ заглавіемъ “Живописная Украина”. Для исполненія этого намеренія ему неудержимо захотелось поехать на Украину, увидеть снова родныя места, услышать родную речь. Но ему не удалось исполнить этого желанія раньше 1848 года, после выхода въ светъ его первыхъ поэтическихъ произведеній. У него уже много было знакомствъ среди украинскихъ помещиковъ; они все, бывая въ Петербургѣ, заходили къ молодому поэту-художнику.

Когда проснулось впервые вдохновеніе поэзіи у Шевченка никто не знаетъ. Страшный переворотъ въ его жизни конечно возбудилъ все его творческія силы, радость освобожденія не могла не вызвать въ чуткой душе художника остраго чувства сожаленія къ печальной участи всехъ его родныхъ, оставшихся въ томъ же крепостномъ состояніи. Темное мрачное небо Петербурга не могло не вызывать въ немъ страстной тоски по солнцу его южной родины. Все эти контрасты волновали впечатлительнаго поэта, вызывали слезы и яркія невысказываемыя грезы. Въ эти одинокіе часы передъ его воображеніемъ вставали картины любимой родины, ея прошлое такое блестящее по сравненію съ современной бедностью и униженіемъ; это настроеніе могло выразиться только въ родномъ слове; оно одно, какъ

отзвукъ далекаго родного ласкало скорбную душу поэта, переносило его въ тотъ садъ, где его раньше няньчила сестра, въ ту хату, где страдала его мать и где лились спокійно епіческіе рассказы деда. Шевченко самъ не знаетъ, отдаваться ли ему этимъ образамъ, выливать ли свою скорбь словами, или всеми силами отгонять ихъ, оберегая свое призваніе къ живописи:

Думи мої, думи мої, – восклицаетъ, онъ съ отчаяніемъ: лихо мені з вами!

На що стали на папері (бумаге)⁴¹

Сумними рядами,

Чом вас вітер не розвіяв

В степу як пилину?!

Онъ не верить еще своему вдохновенію..

Кобзарі співають

Бо дотепні, думаєть онъ: А я, а я

Тільки вмію плакати,

Тільки сльози за Україну

А слова – немає!

Но эти грезы утешаютъ одинокого художника: кругомъ люди хоть и ласковые, но чужіе, они не поймутъ его скорби великой, скорби за любимую Украину, ихъ не трогаетъ украинское слово, для нихъ поэзія слилась съ представленіемъ блеска и славы – „Султан, паркет, шпоры“, а ему хочется петь только о своихъ землякахъ въ свиткахъ и пастолахъ.

Один собі

У моїй хатині

Заспіваю, зарідаю,

Як мала дитина.

Заспіваю – море грає,

Вітер повіває

Степ чорніє, і могила

З вітром розмовляє.

А затемъ виступають пышные герои прошлаго и Шевченко видитъ ихъ своими духовными очами; онъ уже не одинокій:

⁴¹ Виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

У моїй хатині, як в степу безкраім
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
Тихесенько „Гриця“ дівчина співає –
Я не самотній, є з кім вік дожити!

Первое время листки, исписанные карандашомъ, бросались подъ столъ, прятались подъ кровать отъ всякаго посторонняго глаза. Первое вдохновенное творчество скрывалось въ самыхъ скорбныхъ тайникахъ души художника. Неожиданно эти листки попадаютъ въ руки случайнаго гостя земляка Мартоса. Неохотно признается въ своемъ писательствѣ еще не сознавшій свое настоящее призваніе поэтъ; еще неохотнее, боязливо позволяетъ онъ земляку унести съ собою этихъ свидетелей одинокихъ думъ. Съ помощью Гребинки эти листки бережно подбираются и передъ изумленными двумя читателями, Мартосомъ и Гребинкою, складываются прекрасныя поэмы, стихи-песни, проникнутыя поэтической красотой и сильнымъ чувствомъ.

Не безъ труда уговорили пріятели Шевченка напечатать свои произведенія. Первый „Кобзарь“ вышелъ въ 1840 г. на деньги украинца Мартоса, въ Петербургѣ въ типографіи Фишера. Въ него вошли поэмы „Причинна“, „Тополя“, „Катерина“, стихотворенія „Думи мої“, „Іван Підкова“ „Тарасова Ніч“, „До Основьяненка“, „Перебендя“ и „Нащо мені чорні брови?“ Въ этомъ первомъ Кобзарѣ, конечно, еще не весь поэтъ высказался, но многое, сказанное было ново и исключительно свойственно Шевченку. Здесь зазвучало огненное слово, почувствовалась необычная сила любви и къ родинѣ, и къ человеку. Тутъ же въ стихотвореніи „Перебендя“ высказано было характерное пониманіе поэта и его значенія. Впечатленіе въ Украинѣ этотъ небольшой сборникъ произвелъ поразительное. Его читали все, онъ разошелся очень быстро, его читали и въ роскошныхъ салонахъ украинскихъ помещиковъ и въ ихъ передняхъ со слезами слушали повесть о страданіяхъ „Катерины“. Вследъ затемъ „Гайдамаки“ вышли отдельнымъ изданіемъ. Цензура долго не давала разрешенія ихъ печатать.

Насколько восторженно отнеслись украинцы къ первымъ произведеніямъ Шевченка, настолько въ русской печати раздались самыя ожесточенныя нападки и издевательства. Нападали и за употребленіе народнаго языка, котораго сами критики не знали, и за

лирическое отношеніе къ народу. Во главе этой критики стоялъ Белинскій. Онъ совершенно не признавалъ народническаго направленія въ литературе, не сочувствовалъ этнографическому изученію народной массы. Впоследствии, когда Шевченко подвергался преследованію, Белинскій совершенно не знакомый ни съ положеніемъ дель въ Украине, ни вообще съ національнымъ вопросомъ, не постыдился высказаться такъ резко въ письме къ Анненкову о народномъ украинскомъ поэте: „Шевченка послали на Кавказъ солдатомъ. Этотъ хохлацкій радикаль написалъ два пасквиля. Мне не жаль его. Я питаю личную вражду къ такого рода либераламъ. Это враги всякаго успеха; своими дерзкими выходками они раздражаютъ правительство, делаютъ его подозрительнымъ и вызываютъ меры крутыя и гибельныя для литературы и просвещенія“ и т. д. Письмо это напечатано среди другихъ писемъ Белинскаго въ книге „П. В. Анненковъ и его друзья“. С.П.Б. 1892 г. стр. (604-606^{*}). Это мненіе выдающагося русскаго критика показываетъ, какъ трудно давалось русскимъ писателямъ пониманіе такого наболевшаго вопроса, какъ украинскій и какъ безцеремонно судили они того поэта, котораго даже не давали себе труда изучить. Зато другой русскій критикъ Добролюбовъ высоко ценилъ народность въ Кобзаре и очень одобрительно высказывался о немъ. Позднее Шевченко былъ сочувственно оцененъ такими людьми, какъ Герценъ, Тургеневъ, Аксаковъ и др. Но въ начале своей писательской деятельности Шевченко былъ сильно огорченъ отзывами русской критики; онъ взялся было даже писать по русски драму „Слепая“, поэму „Тризна“ чтобы показать, что онъ умеетъ и на русскомъ языке сочинять. Но друзья отговорили его печатать эти произведенія. Они вышли гораздо слабее всего, что онъ писалъ на родномъ языке.

Въ 1843 г. летомъ Шевченко въ первый разъ после своего освобожденія отправился на Украину. Большую часть времени онъ гоститъ въ Яготине, въ доме князя Репнина. Здесь онъ дружески сходится съ княжной Репниной. Нежная душа и строго нравственный складъ мыслей этой молодой девушки поразилъ Шевченка: онъ называлъ ее своей совестью, поверялъ ей все свои тайны, свои

* См. Біографію Шевченко А. Конисскаго.

нравственныя сомненія, и она всегда правдиво прямо выражала ему и порицаніе, и одобреніе. Въ Украинѣ Шевченка принимали вездѣ съ особеннымъ вниманіемъ, въ честь его устраивали пышныя празднества, дамы говорили ему на память цѣлыя отрывки изъ его поэмъ. Въ это же время къ великому огорченію княжны Репниной Шевченко сблизился съ цѣлымъ кружкомъ кутилъ – такъ называемымъ обществомъ „мочемордія“. Этотъ кружокъ является характернымъ признакомъ того разложенія и распущенности, въ какихъ въ то время погибало украинское дворянство. Шевченко изобразилъ этотъ нравственный распадъ въ своихъ поэмахъ „Княжна“, „Відьма“, „Марина“ и др. А рядомъ съ этимъ развратомъ, грубымъ пресыщеніемъ высшаго общества онъ видѣлъ полную труда, нужды и всякаго униженія жизнь крепостныхъ. Сердце Шевченка обливалось кровью, когда онъ снова очутился въ своей Кирилловкѣ среди всехъ сестеръ и братьевъ и увидѣлъ ихъ въ тискахъ той же неволи.

Отъ этой первой поездки въ Украину нѣтъ даже никакихъ стихотвореній. Поэтъ видимо слишкомъ страдалъ отъ всего виденнаго и глубоко задумывался надъ этими тяжелыми социальными условіями. После этой поездки въ поэзіи его чувствуется новое веяніе: онъ ищетъ причины печальнаго положенія дѣль въ его родномъ краю, ищетъ выхода изъ него. Романтизмъ первыхъ произведеній совершенно исчезаетъ, горизонты творчества расширяются. Уже въ следующемъ году, онъ пишетъ свое резкое политическое стихотвореніе „Сонъ“ и готовится чтеніемъ къ поэме „Гусъ“. Талантъ его крепнетъ, сознаніе расширяется. Въ 1845 году Шевченко кончаетъ ученіе въ Академіи Художествъ, 25 марта получаетъ дипломъ на званіе свободнаго художника и спешитъ оставить Петербургъ; онъ рвется въ Украину изучать ее, какъ художникъ, работать для нея, какъ самый преданный ей сынъ. Когда онъ выехалъ у него было 100 р. Но за три недели, пока онъ на перекладныхъ дотащился до Орла, у него уже осталось всего три рубля. Скоро и эти средства иссякли; онъ нанялъ подводу и поехалъ къ своему товарищу въ Черниговщину, почти ничемъ не питаясь. Отдохнувши на хуторѣ, онъ отправляется дальше на югъ и все лето ездитъ по Украинѣ. Осенью этого же года онъ при помощи известнаго украинскаго писателя и деятеля Куліша былъ назначенъ художникомъ сотрудникомъ въ Кіевскую Коміссію для

разбора и собиранія местныхъ историческихъ памятниковъ. Это давало определенную и законную цель для любимыхъ Шевченкомъ поездокъ по Украине, давало ему возможность изучать родину.

III.

Годы 1845-47 можно считать разцветомъ поэтического творчества Шевченка; любовь къ Украине расширилась въ глубокой гуманизмъ, и привела его къ ясному нравственному и политическому идеалу. Все это выразилось въ поэме „Кавказ“, въ „Посланіе до мертвых и живих і ненарожденных земляків моїх“, „Сон“, навеянный на него смотромъ войскъ, „Наймичка“, „Відьма“ и во многихъ мелкихъ художественныхъ стихотвореніяхъ, въ которыхъ вылились, какъ настроеніе великаго народнаго поэта (Заповіт), такъ и созревшій, подъ впечатленіемъ реального народнаго страданія, широкій гуманизмъ. Его поездки по Украине, его встречи съ разными людьми придавали его реалистическому изображенію народной жизни особую яркость, жизненную правду, согретую любовнымъ отношеніемъ къ людямъ. Тарась Григорьевичъ всехъ удивлялъ своей добротой: самъ бедный онъ никогда не отказывалъ, если у него просили денегъ. Часто его обманывали, но онъ продолжалъ также добродушно давать. Особенно любилъ онъ детей, въ своихъ поездкахъ всегда наделялъ конфетами сельскую детвору. Однажды въ Кіеве Шевченко сидель у Золотыхъ воротъ и рисовалъ. Вдругъ онъ услышалъ плачь ребенка. Подойдя къ валу онъ увидель во рву маленькую плачущую девочку. Онъ тотчасъ же спустился, взялъ ее на руки, но долго не могъ успокоить ее. Онъ разостлалъ на земле плащъ свой, усадилъ на него девочку и делалъ ей изъ бумаги игрушки. Никто не приходилъ за ребенкомъ, а отъ него нельзя было добиться, чья она и где живетъ. Шевченко решилъ взять ее къ себе и заявить о своей находке полиціи. Онъ взялъ свои рисовальныя принадлежности въ одну руку, девочку посадилъ на другую и пошелъ къ Софійскому собору. Но тутъ изъ переулка выбежала женщина съ растеряннымъ видомъ. Увидя Шевченко и девочку на его рукахъ, она бросилась къ нему, и Т. Г. тотчасъ угадалъ въ ней мать и отдалъ ребенка. Оказалось, что пьяная нянька забыла девочку во рву Золотыхъ воротъ, а мать, встревожившись долгимъ

отсутствіемъ ребенка, бросилась ее искать, и къ счастью столкнулась съ Шевченкомъ.

Въ Кіеве Шевченко познакомился съ Кулішомъ. Въ то время Кулішь былъ учителемъ въ дворянскомъ училище. Какъ убежденный украинофиль, онъ пользовался среди молодежи кіевской большимъ вліяніемъ. Кругомъ него собирались пылкіе патріоты; они изучали народный бытъ, народную поэзію Украины. Творчество Шевченка приводило ихъ въ восторгъ. Апостольство любви къ ближнему проникло ихъ до глубины души. Они мечтали проповедывать среди помещиковъ освобожденіе крестьянъ путемъ христіанскаго и національнаго просвещенія. „На Шевченка эта молодежь смотрела, какъ на небесный светильникъ“, говоритъ Кулішь въ своей „Хуторной Поэзіи“. Но Шевченко уклонялся отъ всякаго поклоненія: онъ любилъ простыя дружескія отношенія. Въ своихъ поездкахъ онъ съ одинаковымъ удовольствіемъ гостилъ и у аристократовъ, и у совершенно простыхъ людей. Въ Кириловку онъ часто заезжалъ; тамъ онъ почувствовалъ сердечную склонность къ дочери священника, которая тоже полюбила его. Т. Г. уже мечталъ, какъ онъ устроится по семейному съ молодой простой милой украинской девушкой. Но когда онъ посватался, родители ему отказали, а дочка не осмелилась идти противъ ихъ воли.

На храмовой праздникъ 26 сентября въ Кириловке Тараса Григорьевича пригласилъ къ себе на „медь“ церковный староста, бывшій школьный товарищъ Тараса Григорьевича. Погода была чудная, теплая, и гости пировали въ саду Бондаренка, пили свеженаваренный медъ, ели такія колбасы, о которыхъ Шевченко съ удовольствіемъ вспоминалъ много летъ спустя. Тарасъ Григорьевичъ былъ очень оживленъ, танцевалъ съ девушками села, слушалъ кобзаря и самъ пелъ. А голось у Шевченка былъ мягкій баритонъ; пелъ онъ съ большимъ выраженіемъ и очень музыкально; княжна Репнина говорила, что она никогда не слышала такого художественнаго исполненія украинскихъ песенъ, какъ въ пеніи Тараса Григорьевича.

Въ Черниговской губерніи Т. Г. сошелся особенно близко съ богатымъ помещикомъ Лизогубомъ. Въ его живописномъ именині Седневъ Шевченко много рисовалъ и всегда чувствовалъ себя хорошо въ радушной музыкальной и хорошо образованной семье Лизогубовъ.

Вообще Шевченко теперь не сходилъ съ прежними членами кружка “мочемордія“. Только съ Закревскимъ продолжались его дружескія отношенія. Когда же, собиравшіеся у нихъ гости принимались съ излишнимъ усердіемъ налегать на наливочки, Т. Г. уходилъ на женскую половину и тамъ или пель или весело разговаривалъ съ приветливой хозяйкой.

Одинъ разъ Тараса Григорьевича завезъ къ себе одинъ богатый помещикъ. Проходя черезъ переднюю онъ со всего размаху побилъ по лицу одного изъ слугъ за какую то ничтожную неловкость. Увидель это Шевченко, посмотрель на оскорбленнаго слугу и не раздаваясь вышелъ изъ передней. Никакія просьбы не могли заставить его вернуться въ домъ человека, который позволилъ себе такъ обращаться съ беззащитнымъ слугою.

Въ 1846 г. въ апреле Шевченко познакомился съ Костомаровымъ. Николай Ивановичъ Костомаровъ только годъ, какъ изъ Волыни перебрался въ Кіевъ, учителемъ исторіи, а черезъ некоторое время университетъ уже пригласилъ его профессоромъ исторіи. Костомаровъ, хотя скрытый псевдонимомъ Іеремія Галка, былъ уже известень своими украинскими произведеніями – драмой „Савва Чалий“, „Переяславська Ніч“ и стихотвореніями, изданными подъ названіемъ “Украинскія Балады“. Много шуму наделала его диссертация на степень магистра. Харьковскій университетъ сначала принялъ этотъ трудъ – “О значеній Уній въ Западной Россіи”, но потомъ, подъ давленіемъ Харьковскаго архіерея Иннокентія эту работу Костомарову не только не было дозволено защищать, а всю ее сожгли, какъ еретическую и возмутительную. Костомаровъ долженъ былъ написать другую. Тогда онъ взялъ темой разработку народныхъ песенъ и написалъ „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Это была совершенно новая тема и университетъ долго колебался, можно ли народное творчество признать достойнымъ ученой разработки. Получивши все таки ученую степень магистра исторіи за это прекрасное изслѣдованіе (почти всецело направленное на изученіе украинской народной поэзіи), Н. И. отправился на Волынь, учителемъ исторіи въ гимназію города Ровно. Онъ въ это время задумалъ писать исторію Богдана Хмельницкаго и объезжалъ все места, где происходили разныя событія этого великаго народнаго движенія.

Переехавши въ Кіевъ, Костомаровъ съ восторгомъ строилъ широкіе планы оживленія украинскаго національнаго вопроса. Онъ задумывалъ соединить его съ деломъ національнаго освобожденія всехъ славянскихъ народовъ*. Онъ делится этими мыслями лишь съ немногими близкими ему людьми, искренно преданными делу украинскаго возрожденія – съ Белозерскимъ, Гулакомъ и Кулішомъ.

Съ перваго же знакомства будущій украинскій историкъ и поэтъ Украины сблизились, поняли и оценили другъ друга. Шевченку нравилось читать Костомарову свои, еще неизданныя произведенія, и на Н. И. они производили очень сильное впечатленіе: они точно разрывали ту завесу, которая скрывала отъ внешнего глаза душу простолюдина украинца и освещали самыя глубокіе ея тайники. Чувствовалось, что самъ народъ, какъ бы избралъ своего поэта, чтобы петь его страданія. „Шевченко“, – говоритъ Костомаровъ, – “никогда не скрывалъ и не стыдился своего происхожденія изъ крепостныхъ, хотя не со всеми любилъ рассказывать о своемъ прошломъ. Въ его бесѣде никогда не слышалось той ненависти къ помещикамъ, какая звучитъ въ некоторыхъ его стихотвореніяхъ; напротивъ того, отъ всей личности Шевченка веяло дыханіемъ любви, желаніемъ братолюбивыхъ отношеній между народами и уничтоженія сословныхъ несправедливостей. Свобода и братство народовъ составляли его любимую мечту. Хотя иногда въ немъ проглядывалъ недостатокъ образованія, но это пополнялось свежимъ и богатымъ природнымъ умомъ. Его бесѣда никогда не могла навести скуку, наоборотъ, она была пріятна: голосъ его былъ музыкаленъ, онъ умелъ кстати шутить, острить, развлекать веселыми рассказами. Горячо любилъ онъ свою народность, но больше всего любилъ простой народъ. Любимымъ помышленіемъ его было освобожденіе крестьянъ”**. Понятно, что Шевченко очень сочувственно отнесся къ мыслямъ Костомарова и охотно вступилъ въ члены устроеннаго имъ общества. Это общество составилось въ январѣ 1846 года, сначала изъ четырехъ членовъ: Костомарова, Пильчикова, Белозерскаго и Гулака. Черезъ годъ въ немъ было уже до ста членовъ. По предложенію

* Въ то время Сербы, Болгары, Черногорцы томились подъ турецкимъ игомъ, Чехи и Хорваты подъ гнетомъ Австріи, Польша была поделена между Пруссіей, Австріей и Россіей.

**См. Воспоминанія о Шевченке, Н. Костомарова Кобзарь 1876 г.

Белозерскаго они должны были носить кольцо; на немъ вырезано было: Кирилль и Мефодій*, январь 1846 г. На печати общества были вырезаны слова: „Уразумейте истину и истина освободить васъ“. Костомаровъ составилъ уставъ общества изъ 6 §§: 1) Каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, свое народное правленіе и соблюдать въ своихъ учрежденіяхъ равноправность гражданъ; 2) Славяне должны стремиться къ духовному и политическому соединенію, или федераціи; 3) Правленіе, законодательство, право собственности и просвещеніе у всехъ славянъ должно основываться на святой религіи Господа нашего Иисуса Христа; 4) При полномъ равенстве – образованность и чистая нравственность должны служить условіемъ принятія въ общество; 5) Изъ представителей всехъ славянскихъ племенъ долженъ составиться общеславянский соборъ; 6) Племенами, равноправными въ такомъ объединеніи, уставъ признавалъ: южноруссовъ, северноруссовъ съ белоруссами, поляковъ, чеховъ съ словенцами, лужичанъ, сербовъ съ хорутанами и болгарь.

Отъ членовъ требовалась присяга, что они будутъ употреблять все свои труды, дарованія и имущество, и связи для целей общества и никакія мученія и гоненія не должны принудить выдать кого либо изъ братьевъ. Костомаровъ съ увлеченіемъ распространялъ идеи основаннаго имъ общества. Шевченку радостно было видеть въ этомъ обществе, какъ бы первое осуществленіе техъ мыслей о братстве народовъ, какія онъ воспелъ еще два года раньше въ своей поэме „Гус“. Поездки по порученіямъ археографической комиссіи мешали ему ближе узнать составъ общества. Онъ вернулся къ Рождеству 1846 г. въ Кіевъ. Костомаровъ и его друзья решили собраться на первый день Рождества у священника Андреевской церкви на старомъ Кіеве. Время провели оживленно и пріятно. Кроме старыхъ членовъ были и только что поступившіе. Между последними оказался предатель, студентъ Петровъ. Онъ донесъ на Костомарова и открылъ о существованіи незаконнаго общества. Костомаровъ былъ арестованъ, какъ разъ накануне своей свадьбы съ горячо любимой имъ девушкой. Шевченко въ то время уехалъ въ Черниговскую губернію на свадьбу

*Имена первыхъ просветителей славянъ, монаховъ изъ Болгаріи. Они изобрели славянскій алфавитъ (азбуку).

Куліша. Тамъ онъ былъ очень оживленъ, прекрасно пелъ и былъ окруженъ вниманіемъ всехъ собравшихся на свадьбу. Его просили еще погостить, но онъ спешилъ на свадьбу Костомарова, который пригласилъ его шаферомъ. Онъ подъезжалъ къ Кіеву, не подозревая, какая беда его ожидала. Его арестовали при самомъ въезде въ Кіевъ на берегу Днепра и немедленно повезли къ губернатору на допросъ. — „Что это Тарасъ Григорьевичъ?“ съ удивленіемъ спросилъ губернаторъ, взянувъ на поэта, только что слезшаго съ почтовой телеги: “вы во фраке и въ беломъ галстухе?” — “Я спешилъ на свадьбу къ Костомарову“, пояснилъ Т. Г.: „я приглашенъ къ нему шаферомъ, и потому, думая проехать прямо въ квартиру жениха, я переоделся въ Броварахъ“. — “Ну, куда жениха, туда и шафера!“ — пошутили губернаторъ, а Шевченко подумалъ про себя: „хорошая свадьба“!

Черезъ несколько дней, вследъ за Костомаровымъ и другими членами Кирилло-Мефодіевскаго общества Шевченко былъ отправленъ въ Петербургъ въ Петропавловскую крепость. При обыске у него отобрали несколько еще непечатанныхъ стихотвореній, между прочимъ „Сон“, который поставленъ ему былъ въ обвиненіе и долго былъ запрещенъ въ Россіи. Жандармы забрали и письма, полученныя Шевченко, а губернаторъ переслалъ въ Петербургъ даже его ящикъ съ красками и рисунками. Въ крепости Шевченко держалъ себя бодро; ему повидимому нечего было опасаться: изъ всехъ допросовъ выяснилось, что онъ, „не принадлежалъ къ Обществу“. Онъ продолжалъ писать и къ этому времени относится его прекрасное стихотвореніе, „Не спалося, а ніч як море“ и „До Костомарова“. Это последнее стихотвореніе очень интересно для пониманія настроенія Шевченка: сидель онъ за решеткой и тосковалъ, что онъ одинокій, что некому прійти навестить его въ тюрьме. И вдругъ изъ своего окна онъ увидалъ, какъ убитая горемъ мать Костомарова, старушка, шла на свиданіе съ сыномъ. Это горе такъ растрогало его любящую душу, что онъ порадовался, что некому о немъ горевать. Все это стихотвореніе обвеяно тихой скорбью, нежнымъ, любящимъ лиризмомъ:

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних,
Гостей зачиненихъ своїхъ
Сердешним чаєм напували

І часових перемінjali,
Синемундирних часових.
І до дверей на ключ замкннутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи – і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих
Моїх тяжких кривавих сліз
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село,
Кого я там коли покинув.
І батько й мати в домовині....
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати.
Дивлюсь: твоя, мій друже, мати
Чорнійше чорної землі,
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся, Господи, молюся!
Хвалить тебе не перестану,
Щ я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани*

Но чаще тоска поэта вызывалась не личными страданиями; мысли его постоянно возвращались кь тяжелому положению его родины. Эти мысли-чувства особенно ярко вылились вь одномъ изъ лучшихъ стихотвореній Шевченка, „Мені однаково“ („Мне все равно“).

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде

*Веселое солнышко пряталось вь веселыхъ весеннихъ облакахъ, своихъ замкнутыхъ гостей чайкомъ поили и переменяли карауль, синемундирный карауль. И кь дверямъ, запертымъ на ключъ, и кь решетке на окне немного я привыкъ и мне не жаль было моихъ давно пролитыхъ, давно схороненныхъ забытыхъ слезъ кровавыхъ. А ихъ не мало разлилось на пустое поле. Хоть бы мята на нихъ выросла, а то ничего! И вспомнилъ я свое село, кого я тамъ оставилъ; отецъ и мать давно вь могиле: и горе сердцемъ овладело, что некому и вспомнить обо мне. Смотрю и вижу: твоя, мой другъ, мать, темнее черной земли, идетъ, какъ съ креста снятая... И я помолился Богу, прославилъ Господа, что некому со мной делить мою тюрму, мои оковы...

Мене в снігу на чужині,
Одноковісенько мені!
В неволі виріс між чужими
І неоплаканий своїми
В неволі плачучи умру
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі
І не пом'яне батько з сином
Не скаже синові: „Молись,
Молися сину: За Вкраїну
Його замучили колись!“
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні;
Та не однаково мені,
Як Україну злиі люде
Присплять лукаві, – і в огні
І окраденую збудять...
Ох, не однаково мені!

Въ этомъ стихотвореніи звучить характерная въ поезіи Шевченко задушевность і простота выраженія вместе съ глубоко трагическимъ содержаниемъ.

Въ крепости мысли его летели на Украину, и вставали передъ поэтомъ ея природа, ея сельская жизнь: „Вечір“, „За байраком байрак“, „Не кидай матері, казали“, „Калина“, „Три шляхи“; въ крепости же Шевченко дасть своимъ друзьямъ прочувствованный заветъ всегда везде свою Украину любить.

Чи ми ще зійдемося* знову,
Чи вже на віки розійшлися?
І слово правди і любови
В степи-вертепи понесли?
Нехай і так!....

* Сойдемся ль мы еще или на веки разошлись? и слова правды и любви унесемъ въ степь на распутье? Пускай и такъ! Смиритесь, молитесь Богу и вспоминайте одинъ другого, любите свою Украину, любите ее въ жестокое время, и въ последнюю минуту за нее молитесь Господа.

Смірітєся, молітєсь Богу
І згадуйтє один другоґо;
Свою Україну любить,
Любіть її... во время лютеє
В оґайню тяжкую годину
За неї Господа молить!

Приговоръ однако поразилъ Т. Г. своей неожиданной суровостью: въ докладѣ графа Орлова императору Николаю 1-му было сказано, что Шевченко вовсе не принадлежалъ къ обществу Кирилла и Мефодія “но виновенъ собственнымъ отдельнымъ дѣйствіемъ: сочинялъ стихи на малороссійскомъ языкѣ самого возмутительнаго содержания. Въ нихъ онъ то выражалъ плачь о мнимомъ порабощеніи и бедствіяхъ Украины, то возглашалъ о славе гетманскаго правленія и прежней вольнице козачества, то съ невероятной дерзостью изливаль клеветы и желчь на особъ Императорскаго дома, забывая въ нихъ своихъ благодетелей*. Шевченко приобрелъ между своими друзьями славу знаменитаго малороссійскаго писателя и потому стихи его вдвойне вредны и опасны. Съ любимыми стихами въ Малороссіи могли посеяться, и впоследствии укорениться, мысли о мнимомъ блаженствѣ временъ гетманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать въ видѣ отдельнаго государства... По возмутительному духу и дерзости, выходящей изъ всякихъ предѣловъ, Шевченко долженъ быть признанъ однимъ изъ важныхъ преступниковъ”**.

Таковы были преступленія украинскаго поэта, за который шефъ (начальникъ) жандармскаго отдѣленія счелъ нужнымъ его, какъ человека “одареннаго крепкимъ телосложеніемъ, определить рядовымъ въ Оренбургскій Отдельный Корпусъ съ правомъ выслуги, поручить начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы отъ него ни подъ какимъ видомъ не могло выходить возмутительныхъ и пасквильныхъ сочиненій”***. Этотъ приговоръ былъ утверждень;

* Намекъ на денежную помощь, оказанную императрицею при выкупѣ Шевченка.

** См. А. Конисскій. Жизнь Украинскаго поэта Т. Г. Шевченко. стр. 261-263.

*** Тамъ же.

императоръ Николай 1-й еще отъ себя прибавилъ, что Шевченку воспрещалось „писать и рисовать“. Поэтъ и художникъ былъ лишень всякой возможности творить, выражать свойственными ему способами свои мысли и чувства. Этимъ наказаніе превращалось въ медленную и постоянную пытку. „Что можетъ быть ужаснее, восклицалъ Шевченко въ ссылке: видеть и не иметь возможности зарисовать!“ Вообще онъ всегда говорилъ, что ужаснее наказаній нельзя было для него придумать: онъ съ детства чувствовалъ отвращеніе къ солдатской службѣ, ко всему военному; а запрещеніе писать и рисовать поражало его въ глубину его духовнаго существа. Приговоръ Шевченко выслушалъ спокойно, но придя въ свою камеру онъ излилъ состояніе своей души въ стихотвореніи „По над полемъ иде, не покосы кладе“. И своимъ музыкальнымъ размеромъ и содержаніемъ это настоящій похоронный аккордъ; поэтъ сложилъ его въ своей одинокой камерѣ, въ минуту никемъ не подслушаннаго отчаянія. Онъ простился со всеми золотыми мечтами, онъ долженъ былъ поставить точку на своемъ творчестве, когда оно было въ полномъ расцветѣ. Ему было всего 33 года, позади была страшная крепостная зависимость, впереди предстояла солдатская неволя, полное безправіе рядового подъ надзоромъ начальства!

30 Мая Шевченко переодели въ солдатское платье и повезли съ фельдъегеремъ въ Оренбургъ. Тамъ его ожидала неожиданная радость. Къ нему въ казарму пришелъ землякъ его, служившій въ пограничной комиссіи Ф. М. Лазаревскій. Онъ взялъ Т. Гр. къ себе и вечеромъ къ нему собрались все украинцы и старались развлечь дорогого гостя звуками родной речи. Черезъ нисколько дней Шевченко былъ препровожденъ въ Орскую крепость. Кругомъ разстилалась краснобурая ровная степь, на невысокомъ бугрѣ белела крепость, съ красно-бурой крышей. Подъ горой грязныя лачужки татаръ и киргизовъ, а съ другой стороны тюрьма, для каторжныхъ. Кругомъ мертвая тишина, все плоско, безжизненно.

IV.

Началась жизнь Шевченка въ казармѣ. Ему удалось зарисовать это место, где онъ столько выстрадалъ: длинная, довольно низкая

комната наполнена людьми. На нарахъ солдаты кое какъ размещаются на ночь; у иныхъ ноги свисаютъ, на лицахъ тупая усталость. На полу сапоги, разная одежда солдатская, а въ углу на табуретке у небольшой лампочки пріютился самъ Шевченко, онъ занятъ починкой своей амуниціи. Въ противоположномъ углу на полу веселая компанія заливаешь водкой невыносимую тоску-скуку казарменной жизни; оттуда верно разносится хохотъ и пьяный крикъ. Даже на рисунке чувствуется атмосфера, вся пропитанная дымомъ, потомъ, видится грубая, безпросветная жизнь, въ которой всякая личность убивалась въ угоду одного куміра – дисциплины. Но для Шевченка кроме казармы еще особое страданіе доставляло ученіе, такъ называемая „муштра“. Само начальство признавало его совершенную къ ней неспособность. Со словъ полковника Косарева, въ роте котораго былъ зачисленъ Шевченко, украинскій поэтъ никакъ не могъ придать своей фигуре какую либо военную выправку: „стоило только на ученіи взглянуть на Шевченка, говорилъ Косаревъ: когда онъ стоялъ подъ ружьемъ, чтобы вамъ стало и смешно и жалко. Ну, видимо, что человекъ совсемъ, какъ есть къ тому неспособенъ“. Но несмотря на то, батальонный командиръ „муштровалъ“ Тараса Григорьевича, доводя его до совершеннаго отчаянія. Такъ в теченіе десяти летъ, несмотря на настойчивость и батальонныхъ пачальниковъ и простыхъ фельдфебелей, поэтъ не смогъ научиться самымъ простымъ ружейнымъ приемамъ. Если вспомнимъ, что почти целый годъ Шевченко оставался въ этихъ условіяхъ даже безъ книгъ, имея при себе одну только Библию, то можно изумляться той нравственной энергіи, которая поддерживала Т. Г., можно понять тотъ сдержанный вопль отчаянія, какой слышится въ первомъ стихотвореніи, помеченномъ Орской крепостью:

Думи мої, думи мої!
Ви мої єдині!
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині!
Прилітайте сизокрилі!...

И думи прилетали, осеняли его изголовье, переносили его въ прекрасную Украину, становились кругомъ него незабвенными образами. Творчество спасало поэта: прячась отъ преследующаго его

надзора, на клочкахъ бумаги, въ маленькой записной книжечке онъ быстро накидываетъ строку за строкой, все о томъ, чемъ была въ край переполнена его художественная душа – объ Украине, ея народе, личной тоске-нужде – въ нихъ все нашло выраженіе. Въ первый годъ ссылки Шевченко написалъ такія прекрасныя поэмы, какъ „Княжна“, „Чернець“, такія высокохудожественныя стихотворенія, какъ: „Мені тринадцятий минало“, „Сон“ („Гори мої високі“), и проникнутое широкимъ братолюбіемъ – „Ляхам“ – обращеніе къ полякамъ. И только въ стихахъ, обращенныхъ къ его пріятелю – Козачковскому, открыто звучитъ та тоска, которая въ другихъ произведеніяхъ только прорывается местами, какъ напр, въ словахъ Палія (въ поэме „Чернець“): “не поддавайся голосу сердца, оно обманывало тебя всю жизнь, оно завело тебя въ Сибирь, приспи его, махни рукой и на Борзну и на Фастовъ. Все погибнетъ, и ты самъ погибнешь и никто тебя не вспомнитъ, такъ и знай. И старецъ тяжко зарыдалъ...

Для чого ж я на світ родився
Свою Україну любив?!”...

Въ одномъ месте онъ проситъ вечернюю звезду рассказать ему, какъ въ Днепре радуга отражается, какъ верба надъ водою склоняется; въ другомъ – онъ проситъ у ветра принести ему хоть „крохотку земли изъ-за Днепра его святого; онъ обращается къ Богу съ мольбой хоть на старость вернуться* на горы, хотя бы

“Сердце замучене
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах!“

Обращаясь къ Козачковскому онъ откровенно пишетъ о своемъ ужасномъ существованіи

Тут бурьяни, піски, тали**
І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила,
Неначе люде не жили!
О моя доле! Моя країно
Коли я вирвусь з цієї пустині

* Самое ужасное въ наказаніи Шевченко, что ему не назначено было никакого срока!

** Тали – это песчаные холмы, кочугуры.

Чи може (крий Боже!)
Тут і загину...
„Айда в казарми! Айда в неволю!“
Неначе крикне хто надо мною
І я прокинусь!

По праздникамъ можно было хоть и въ эту печальную степь уходить и быть одному съ природой. За то въ казарме, ночью Шевченко изнывалъ:

Ще прійде ніч в смердячу
хату (*въ зловонную комнату*⁴²)
Ще придуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію.
...Часи літами,
Віками глухо потечуть
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Вспоминалась ему въ эти безсонныя ночи вся жизнь его, все неудачи, все неосуществившіеся желанія, стремленія. Измученный онъ молить Бога, щобъ скорее светало:

Мов волі, – сонця, світа жду.
Цвіркун (*сверчокъ*) замовкне,
“зорю” б'ють,
Благаю (*прошу*) Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати...

Шевченко заканчиваетъ свои стихи Козачковскому признаніемъ совершенно естественнымъ, что по временамъ всякая надежда на лучшее будущее его оставляла и тогда онъ готовъ былъ бы призвать смерть, но мысль объ Украине, о Днепре крутобережномъ не даютъ ему молить у Бога смерти.

На следующий годъ въ жизни Шевченко произошелъ неожиданный более светлый промежутокъ: его назначили въ экспедицію (поездку) на Аральское море: офицеры должны были его изучить, начертить планы, а Тарась Григорьевичъ въ противоречіе прежнимъ приказамъ, теперъ самимъ начальствомъ назначался для

⁴² Тут і далі на сторінці виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

того, чтобы рисовать новоизучаемую область. Хотя Араль наводилъ на душу поэта невыносимую тоску своей печальною природой:

І небо невмите, і заспані хвилі
І понад берегом геть-геть
Неначе п'яний очерет
Без вітру гнеться...

но все же и въ палатке и на лодке, въ обществе участниковъ экспедиціи онъ не чувствовалъ надъ собой постоянного надзора, не мучился ни въ казарме, ни на муштре, а главное могъ рисовать. У него снова были краски, холстъ, бумага. И 1848-й годъ является довольно богатымъ въ творчестве Шевченка, и преобладають въ немъ картины украинской жизни, звучать чисто народныя мелодіи въ стихахъ-песняхъ („Якби б мені черевики“, „Ой люли люли, моя дитино“, „Ой чого ти почорніло зеленее поле“ и др.). Но сквозь это какъ-бы более ясное настроеніе, прорывается часто стонъ отчаянія: „І знов мені не привезла нічого почта з України, восклицаетъ Т. Г.: вони з холери повмірали, а то б хоч клаптик перестлали того папера...“ (бумаги). Переписка действительно никакъ не налаживалась и Шевченко страшно скучалъ безъ всякихъ известій изъ Украины, отъ техъ друзей и пріятелей, которыхъ тамъ у него было такъ много. Велика была его радость, когда наконецъ пришло первое письмо отъ Лизогуба, и отъ него же ящикъ красокъ и сочинения Шекспира. Отъ радости Шевченко всю ночь не спить, все любитъ подаркомъ; разглядываетъ, переворачиваетъ каждую краску и по три раза целуетъ. Онъ точно видитъ себя снова въ Седневе. Затемъ, его другъ-сестра княжна Репнина, тоже написала ему и онъ несколько дней ходилъ совершенно счастливымъ. Но счастье это конечно было мимолетно и на Арале онъ опять тоскуетъ безъ писемъ:

Хотя самому написать
Таки посланіе до себе?
А то не діждешься того,
Того посланія святого
Святої правди ні від кого!...

Свое душевное состояніе онъ представляетъ въ виде такого ужаснаго уподобленія.

Неначе лютая (*злая*⁴³) змія
Ростоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає, –
Оттакъ то я теперъ терплю
Та смерть із степу виглядаю!

Къ нравственнымъ страданіямъ во время этой поездки на Араль присоединились и физическія. Изнурительная жара, ослепительный блескъ белой соли, отвратительная вода въ редко попадавшихся колодцахъ. Но все же и въ этой печальной пустыне попадались интересныя для живописца зрелища: пожаръ въ степи, киргизы въ ихъ живописной одежде, и Шевченко с интересомъ ихъ зарисовывалъ.

Командиръ экспедиціи Бутаковъ относился такъ хорошо къ Шевченку, что онъ въ письме къ Репниной говоритъ: “онъ былъ мне другъ, товарищъ, командиръ“, и просить княжну при встрече съ нимъ поблагодарить его за его братское отношеніе. Еще до конца работъ на Арале, Бутаковъ написалъ главному корпусному командиру Обручеву, что для окончательной обработки всехъ плановъ, снимковъ и рисунковъ, сделанныхъ во время поездки ему необходима еще помощь Шевченка, а потому онъ беретъ его съ собой на время въ Оренбургъ. На это представленіе Обручевъ далъ свое согласіе. Это былъ какъ бы отдыхъ для Шевченка. Въ Оренбурге поэта встретили снова съ прежней лаской жившіе тамъ украинцы. Поляки устроили вечеръ въ честь украинскаго поэта, Капитанъ Гернь предложилъ Шевченку поселиться у него. Теперъ Т. Г. могъ снять ненавистную солдатскую одежду и совсемъ не ходить въ казарму. Онъ отдыхалъ душой, около него были украинцы, такіе искренно преданные ему люди, какъ Лазаревскій; у Шевченка были книги и полная возможность и писать и рисовать. Къ этому году относятся – прекрасная краткая поэма: „Як би тобі довелось в нас попанувати“, изящная поэма „Мати покритка“ (*мать невенчанная*⁴⁴), поэма „Петрусь“ и “несколько такихъ прекрасныхъ лирическихъ стихотвореній, какъ „Огні горять, музика грає“, „Буває іноді старий“, „Як би ви знали, паничи“ и чисто эпическое стихотвореніе „На Великдень на соломі“. На всехъ этихъ стихотвореніяхъ лежить особый отпечатокъ любви къ людямъ,

⁴³ Виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

⁴⁴ Виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

глубокое умение разобратся въ ихъ дурныхъ и хорошихъ свойствахъ души. Ни тени озлобленія противъ людей, ни капли недоверія къ ихъ гуманности. Только великое сердце могло такъ невредимо выходить изъ самыхъ тяжелыхъ испытаній.

Неожиданная случайность нарушила спокойное пребываніе Шевченка въ Оренбурге. Нашлись недобрые люди, которые послали въ Петербургъ доносъ: въ немъ указывалось, что местное начальство слишкомъ благосклонно къ украинскому поэту, допускаетъ его рисовать, позволяетъ ему жить на воле. Начались обыски, разследованія и въ конце концовъ Шевченка выслали изъ Оренбурга. Для него нашли еще худшее местопребываніе, чемъ Орская крепость; его отправили въ Ново-Петровское укрепленіе у Каспійскаго моря. Здесь началась истинно мученическая жизнь Тараса Григорьевича: его поместили въ общія казармы, приставили къ нему особаго „дядьку“ изъ солдатъ, посылали на утомительныя земляныя работы. Ротный командиръ, Потаповъ былъ человекъ грубый, необразованный и безсердечный. Онъ мучилъ Шевченка не только требованіемъ „тонкой выправки“, маршировки, знанія ружейныхъ приемовъ; больше всего онъ донималъ Т. Г. мелочными придирками. „Дядька“ долженъ былъ следить за каждымъ шагомъ его, даже въ казарме онъ не сводилъ глазъ съ Шевченка. Чуть Шевченко выходилъ, его карманы, сапоги тщательно осматривались – нетъ ли где кусочка бумаги и карандаша. Товарищи Потапова пробовали заступаться за Т. Г., указывали ему всю его неспособность къ военной выправке; одинъ офицеръ, желая ободрить Шевченка после одного изъ неудачныхъ ученій, шутя обратился къ нему: „что братъ, Тарасъ, ведь лучше было бы если бы тебя послали на морскую службу или назначили въ казаки? Ведь служба на лодке или на коне – вамъ запорожцамъ больше съ руки, чемъ въ пехоте?“ – „А еще лучше было бы мне совсемъ не родиться на светъ Божій, или скорее умереть“, – отвечалъ несчастный страдалецъ опустивши голову и две крупныя слезы такъ и скатились изъ его глазъ!” Целыхъ полтора года Шевченко не имелъ никакой возможности вести переписку съ своими далекими друзьями; съ одной стороны его письма должны были проходить черезчуръ строгую цензуру, а съ другой и письма его друзей подвергались многимъ задержкамъ. Княжна Репнина пробовала ходатайствовать передъ

Орловымъ о смягченіи положенія Шевченко и вместо благопріятнаго ответа получила отъ начальника жандармскаго отдѣленія строгое внушеніе за то, что принимаетъ въ немъ участіе, неприличное по его порочнымъ развратнымъ свойствамъ“, а потому ей советуютъ „на будущее время меньше вмешиваться въ дела Малороссіи“, если не хочетъ вызвать непріятныхъ для себя послѣдствій. Также и Лизогубу советывали не переписываться съ Шевченко подъ тою же угрозой, “непріятныхъ послѣдствій”. Такъ въ полномъ одиночестве, безъ писемъ, безъ книгъ и газетъ, точно совершенно оторванный отъ міра, лишенный всякой возможности творить, провель Т. Г. почти три года, пока подъ конецъ 1852 г. не пріехалъ въ Новопетровское укрепленіе новый комендантъ Усковъ. Начальникъ края тоже въ это время былъ уже не Обручевъ, раздраженный противъ Шевченка Оренбургскими доносами, а Перовскій, котораго друзья Шевченко постарались заранее расположить въ пользу несчастнаго страдальца. Съ такими же ходатайствами обращались они и къ Ускову. Усковъ, а въ особенности его жена, оказались добрыми простыми людьми. Они сразу приблизили къ себе одинокаго измученнаго Тараса Григорьевича, Усковъ уволилъ его отъ военнаго ученія. Агата Емельяновна пригласила его бывать у нихъ. У Усковыхъ были дети; ласковый добрый Тарасъ Григорьевичъ полюбилъ ихъ всей душой. Да и дети привязались „къ лысому дяде”.

Въ эти мрачные тяжелые годы у Шевченка развилась привычка къ водке, погубившая его здоровье. Водка, опьяненіе было единственнымъ способомъ забыться, хоть временно не страдать. Къ нему прибегали въ Новопетровске и солдаты, и офицеры. Первое время Шевченко старался избегать всякихъ попоекъ; его упрекали въ гордости, а иногда даже насильно принуждали участвовать въ нихъ. Шевченко всегда сторонился отъ сближенія съ офицерами и съ такъ называемыми „благородными“ разжалованными товарищами. Изъ такихъ онъ сошелся только съ польскимъ поэтомъ Залесскимъ. Онъ лучше чувствовалъ себя съ простыми людьми. Въ Новопетровскомъ укрепленіи онъ встретилъ среди солдатъ двухъ земляковъ: одинъ изъ нихъ, Скобелевъ, утешалъ его своимъ пѣніемъ украинскихъ народныхъ песенъ; другой, Обеременко, привлекъ къ себе сердце поэта своимъ независимымъ благороднымъ характеромъ. Когда позволено было Т.Г.

переписываться, онъ спешилъ поделиться съ Козачковскимъ всею ужасомъ пережитыхъ имъ летъ. „Живу я, пишетъ онъ: можно сказать жизнью публичной, т. е. въ казармахъ, ежедневно муштруюсь, хожу въ карауль. Словомъ – солдатъ, да еще какой, просто пугало воронье! Усища огромные, лысина, что твой арбузь... Написать о себе ничего хорошаго не могу... Сначала для меня было ужасно тяжело безъ всякаго чтенія, потомъ сталъ привыкать и кажется скоро привыкну. Когда бь только поскорее, а то сидишь сложа руки да и захочется прочитатъ что нибудь, а его и нетъ... Но самое мучительное для меня то, что рисовать не позволяютъ”. Рисовать ему такъ и не позволили до конца ссылки, а писать, но только по русски, позволено было ему въ 1854 году. Забравшись въ землянку, которую самъ устроилъ себе, Шевченко писалъ целыми часами, въ воспоминаніяхъ былого, забывая горечь переживаемой имъ действительности. Такъ написаны были его русскія повести. “Близнецы“, “Художникъ”, „Княгиня“ и др. Они конечно въ художественномъ отношеніи не сравнимы съ украинскими произведеніями, но они очень интересны въ біографическомъ отношеніи; въ нихъ всегда описаны те или иныя минуты жизни Т. Г. Деятельная натура Шевченка несмотря на весь гнетъ придавившій ее, жаждала работы. Сблизившись съ Усковыми онъ целый день возится съ детьми, вечеромъ читаетъ вслухъ. Тоскуя безъ всякой зелени онъ предлагаетъ Ускову устроить возле его квартиры садъ. Степь кругомъ тянулась такая голая, безъ всякаго кустика или дерева – мысль о садике не могла не понравиться Ускову; сейчасъ же выбрали место подъ садъ, самъ Т. Г. разбилъ его планъ и руководилъ работами. Для солдатъ это было тоже отрадное разнообразіе, все охотно копали ямы подъ деревья, выписаны были изъ Астрахани и другихъ местъ разныя щепы, строились беседки и та землянка, где летомъ никемъ не виденный Шевченко писалъ и рисовалъ.

Кроме того Т. Г. одно время увлекался лепкой. Лепилъ Христа, Иоанна Крестителя, очень интересную группу киргизовъ съ бытовыми ихъ принадлежностями, кибиткой, козой, теленкомъ и т. п. Случайно въ Новопетровскъ заезжали иногда ученые для изслѣдованія края. Эти встречи съ живыми людьми изъ того общества, отъ котораго Шевченко былъ такъ давно отрезанъ, производили на него страшно сильное впечатлѣніе: они делали еще более жгучимъ запросъ на книгу,

на жизнь умственную, они вызывали в душе „солдата“ страх, не одичал ли он сам, не потерял ли он уже человеческий образ? Но чистая, хрустально-твердая душа поэта вышла из всех испытаний такой же цельной и высокой.

Между тем в России происходили события, которые должны были отразиться на судьбе Шевченка. Император Николай I скончался, и на престол вступил его сын Александр II. От него ждали некоторых милостей. При вступлении на престол он дал амнистию многим политическим преступникам, но Шевченка собственноручно вычеркнул из списка их. Об этом Шевченко не знал, он думал, что о нем забыли. Отчаяние его было велико. Однако его друзья принялись за хлопоты. Особенно сердечно и деятельно отнеслась к делу его освобождения графиня Толстая, жена товарища председателя Академии Художеств. Хотя она лично и не знала Шевченка, но глубоко сочувствовала его печальной судьбе. Шевченко жил, как в лихорадке, ожидая конца этих длинных хлопот. На Пасху 1857 г. он получил деньги на дорогу от своих друзей и понял, что они уже уверены в его освобождении. „Я едва съ ума не сошел, отвечает он Лазаревскому. Такого радостного „Великодня“ (Светлое Воскресение) у меня никогда не было. Я и плачу и молюсь и все таки не верю. Не даром я десять лет этого ждал. Десять лет! Страшно сказать, а каково пережить их!“ С радостью вернулось и поэтическое вдохновение и за два месяца до выезда из места своих страданий он написал „Москалеву Креницу“, поэму, проникнутую братским отношением к людям. Написавши ее, поэт почувствовал радость творчества: нет, он „не захолонув в неволе!“ Он жив, душа его полна любви!

Томительная тоска ожидания продлилась три месяца; только 21 Июля почтовая лодка „Ласточка“ привезла ему извещение о свободе.

V.

На воле! Через Астрахань, Н.-Новгород Шевченко стремился прежде всего к друзьям своим – а они все тогда были в Москве и Петербурге. Неожиданное препятствие задержало Т. Г. на целые полгода в Н.-Новгороде: оказалось, что ему запрещен был въезд в столицы и пока шли новые хлопоты с этим разрешением, Шевченко должен был оставаться в Нижнем. Здесь он окружен

быль почитателями и друзьями. Все спешили оказать ему какую нибудь услугу, заказывали ему портреты, чтобы пополнить немного его пустой карманъ, присылали ему книги. И Шевченко читаль запоемъ; онъ наслаждался больше всего чтеніемъ и рисованіемъ, срисовываль старинныя церкви, виды Волги. Сюда же въ Нижній пріехалъ повидаться съ нимъ любимый другъ его, знаменитый актеръ Щепкинъ. Съ его участіемъ поставлень былъ въ театре „Москаль Чарівник“ и Шевченко наслаждался, слушая родную речь въ произведеніи Котляревскаго. Тутъ же Шевченко, получилъ отъ Куліша произведенія начинавшей тогда писать талантливой писательницы, Марко Вовчка. Шевченко былъ въ восторге отъ ея рассказовъ, где описывались страданія крепостныхъ, и посвятилъ ей прочувствованные стихи, называль ее „кроткимъ пророком“, посланнымъ Богомъ для обличенія жестокихъ. Самъ Т. Г. въ это время написалъ свою поэму „Неофіти“, изъ временъ первыхъ христіанъ, изобразивъ ихъ страданія при Нероне. Прочитавши ее, Кулішъ советоваль подождать съ печатаніемъ ее, такъ какъ боялся для поэта новыхъ непріятностей.

Наконецъ разрешеніе ехать въ столицы было получено и Т. Г. поехалъ сначала въ Москву, где провель некоторое время, виделся съ Кулишемъ, Щепкинымъ, Максимовичемъ, познакомился съ русскимъ писателемъ Аксаковымъ; его соединяло съ нимъ сочувствіе славянскому вопросу.

Наконецъ 27 Марта 1858 г. Шевченко пріехалъ въ Петербургъ и провель здесь последніе три года своей мученической жизни. Первое время все хотели его видеть, все спешили выразить поэту свое сочувствіе. Русскіе писатели Тургеневъ, Полонскій, Григоровичъ окружали его вниманіемъ и уваженіемъ. Однажды къ Шевченку пришелъ Костомаровъ, Шевченко долго не могъ его узнать: оба разстались молодыми, здоровыми, а встретились разбитыми, постаревшими. Время тогда было интересное, живое: все ждали и готовились къ великой реформе (перемене) – къ уничтоженію крепостного права, къ освобожденію милліоновъ рабовъ. Шевченко волновался этимъ ожиданіемъ, съ интересомъ следилъ за всеми работами по этому вопросу. Онъ отзывался на него стихами „На панщині пшеницю жала“, „Сон“, „Радуйся, ниво неполитая!“ Въ нихъ

онъ какъ бы уже видить тотъ счастливый моментъ, когда „спочинуть (отдохнуть) невольничі утомлені руки, і коліна одпочинуть кайданами (оковами) куті. Радуйтеся, вбогодухи!“ На всехъ литературныхъ вечерахъ того времени Шевченко былъ дорогимъ желаннымъ гостемъ; въ кругу Петербургской молодежи Шевченко вызывалъ восторгъ своей беззаветной любовью къ народу и къ родине, своей силой душевной, которая сохранила это святое чувство несмотря на весь ужасъ пережитыхъ имъ гнета и нравственныхъ униженій. Все ценили въ немъ искреннюю преданность интересамъ народа. Поэтъ Полонскій рассказываетъ въ своихъ “Воспоминаніяхъ“, что Шевченко, часто въ обществе, вспоминая свое детство, своихъ родныхъ, еще закрепощенныхъ, приходилъ въ страшное возбужденіе, скрежеталъ зубами, плакалъ и одинъ разъ такъ ударилъ кулакомъ по столу, что чашка полетала на полъ и разбилась: „Я не могъ въ ту минуту утешать его, говоритъ Полонскій, такъ какъ вполне разделялъ ненависть Шевченка ко всякому рабству.“ Въ этомъ своемъ настроеніи Т. Г. особенно дорожилъ творчествомъ Маріи Александровны Маркович; между ними установились самыя нежныя дружественныя отношенія, поэтъ любилъ называть ее милой „донею“ (дочерью). Впрочемъ добрый ласковый Т. Г., ко всемъ украинцамъ, сколько нибудь работавшимъ на пользу его любимой Украины, относился любовно. Въ то горячее время все брались за работу для просвещенія народной массы, съ которой должны были спасти оковы рабства. Въ Петербурге наиболее деятельные украинцы, давніе друзья и члены бывшаго Кирилло-Мефодіевскаго братства Костомаровъ, Шевченко, Белозерскій, Кулішъ, Макаровъ и другіе объединились въ кружокъ („громаду“); они готовили книжки для народнаго чтенія на украинскомъ языке и хлопотали объ изданіи журнала, который былъ бы, весь посвященъ Украине. Статьи въ немъ печатались бы и по украински, и по русски. Шевченко принималъ во всемъ этомъ самое деятельное участіе, на собраніяхъ громады онъ былъ душой кружка: читалъ своимъ друзьямъ еще непечатанныя свои произведенія, пелъ народныя песни, обсуждалъ программу будущего журнала, самъ составлялъ букварь для украинскихъ школъ. Этотъ букварь вышелъ изъ печати незадолго до смерти Т. Г.; совсемъ больной онъ просилъ друзей распространить его въ Украине. Въ 1861 году Кулішъ получилъ

разрешеніе издавать украинскій журналъ „Основу“ подъ редакціей В.М.Белозерскаго. Но увы! Когда вышла первая книжка этого журнала 11 Января 1861 г., Шевченко, больной, уже былъ прикованъ къ постели смертельнымъ недугомъ.

Кроме общественныхъ дель Шевченко много работаль и для заработка. По требованію администраціи онъ долженъ былъ жить „подъ наблюдениемъ председателя Академіи“, а потому ему отведена была небольшая квартирка въ самомъ зданіи Академіи. Тамъ Т. Г. съ увлечениемъ принялся за новую работу: онъ учился делать офорты* съ хорошихъ картинъ знаменитыхъ художниковъ: ему давно хотелось сделать дешевое изданіе такихъ картинъ, чтобы распространить ихъ по селамъ, вместо техъ безобразныхъ рисунковъ, какіе крестьяне покупають за ихъ дешевизну. Кроме того Шевченко давно мечталь издать дешево рисунки по исторіи Украины; для всего этого ему надо было научиться делать гравюры и онъ трудился очень усидчиво: „Я, какъ волъ, затынулся въ работу, – говоритъ Т. Г. въ письме къ своему любимому другу Щепкину: на этюдахъ** сплю, изъ рисовальнаго класса не выхожу, такъ занятъ, что не имею времени написать даже коротенькое письмо“. Рядомъ съ этими работами онъ писалъ масляными красками и карандашемъ разныя картинки изъ быта и исторіи Украины – „Хмельницкій передъ Крымскимъ Ханомъ“, „Смерть Хмельницкаго“, портретъ Кочубея, „Смерть Мазепы“ и др. Для заработка онъ давалъ уроки рисованія и къ ученикамъ своимъ относился очень сердечно, стараясь развить въ нихъ пониманіе прекраснаго. Самъ Т. Г. былъ истиннымъ художникомъ и все прекрасное находило горячій отзывъ въ его душе: онъ любилъ музыку, живопись, любилъ театръ. Къ этому времени относится его интересная встреча съ величайшимъ трагическимъ актеромъ того времени, негромъ Ольдриджемъ. Ольдридждь играль по-англійски трагедіи Шекспира. Шевченко не зналь этого языка, но поняль его прекрасную игру и не только не пропустиль ни одного его спектакля, но и лично сошелся съ нимъ очень близко. Онъ пель ему свои народныя песни, и великій артистъ, не зная украинскаго языка,

* Офорты получались путемъ вытравленія рисунка острой водкой на меди. Получалось очень тонкое изображеніе.

** Этюдъ – это рисунокъ съ природы, съ природы, а не съ картины или образца.

понималъ всю скорбь и красоту украинской песни. Часто поэтъ и артистъ вместе плакали, они оба много выстрадали въ своей жизни, оба были чистыми душой, истинными художниками. Шевченко рисовалъ портретъ съ этого страшнаго чернаго человека, а негръ тихо сидель и пель ему тоже свои заунывные негритянскія песни.

Но вся эта деятельная, богатая впечатленіями жизнь не удовлетворяла Шевченка; въ Петербурге ему вспоминалась его Украина, его неудержимо тянуло на родину. Въ то время – безъ железныхъ дорогъ – на такую поездку нужно было много денегъ, много времени, да къ тому же на выездъ его изъ Петербурга нужно было выхлопотать особое разрешеніе. Т. Г. удалось исполнить свое желаніе только летомъ 1857 года. Онъ едетъ въ Переяславъ; тамъ его другъ, Казачковскій, но не сразу узналъ онъ Тараса Григорьевича. Воспоминанія прошлаго охватили обоихъ: Шевченко грустно, молчаливо всматривался во все кругомъ, на те деревья, что 14 летъ тому назадъ вместе въ саду сажали, на Днепръ, къ которому такъ рвалось сердце Шевченка изъ далекихъ желтыхъ пустынь. А теперь онъ смотритъ

„І все те, все те радуе очи
А сердце плаче...“

На берегу Днепра вечеромъ оба пріятели варили кашу, съ высокаго неба кротко смотрели звезды, Днепръ тихо катилъ свои волны, вербы шептались съ камышемъ; Шевченко весь отдался очарованію минуты. У него вырвались грустныя слова: “Какъ хорошо было бы жить, если бы можно было быть только поэтомъ и не быть гражданиномъ!” Но Шевченко именно былъ “поэтомъ-гражданиномъ”! и скоро действительность напомнила ему, что это званіе всегда сопряжено со страданіями и съ непріятностями: вездѣ, где онъ проезжалъ по Украине, полиція строго следила за нимъ, а одинъ бравый становой безъ всякаго повода со стороны поэта, нашель лучшимъ его арестовать. Окруживъ Т. Г. сотскими и десятскими онъ “препроводилъ” его въ м. Мошны. Туда же явился исправникъ, жандармскій офицеръ. Допросъ вертелся на обвиненіи Т. Г. въ “богохульстве” во время одного его разговора съ крестьянами. Изъ Мошень Шевченка везутъ въ Черкассы, где держать подъ арестомъ въ квартире исправника, наконецъ подъ наблюденіемъ полицейскихъ Т.Г.

отвозятъ въ Кіевъ; тамъ снова мучають допросомъ, и только генераль-губернаторъ отнесся съ участіемъ къ поэту и освободилъ его отъ всякихъ арестовъ. Въ Кіеве Шевченко поселился на окраине города и вель самый простой образъ жизни, вставалъ рано, въ 4 часа утра, “чтобы слышать, какъ птицы прощебечуть свой первый привѣтъ утру”; самъ вытягивалъ себе ведро воды изъ колодца и тутъ же на дворе умывался; вместо чаю (который не любилъ) выпивалъ рюмку водки и закусывалъ пшеномъ. На обѣдъ любилъ украинскій борщъ „затовчений“ старымъ саломъ, и гречаные вареники съ сыромъ. После обѣда ложился въ саду подъ яблоней и призывалъ къ себе разныхъ детей и игралъ съ ними. Ночю спалъ мало, все говорилъ, что его манятъ звезды и не даютъ ему спать. Изъ старыхъ знакомыхъ видался съ Сошенкомъ. Такъ прожилъ онъ недели две и снова поехалъ по Украине, побывалъ и въ своемъ родномъ селе Кириловке. Сильно волновало его свиданіе съ родной сестрой и вылилось оно въ трогательныхъ стихахъ:

Минаючи убогі села,
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: де ж я прихилюся
І де подінуся на світі?
І сниться сон мені: дивлюсь
В садочку, квітами повіта
На пригорі собі стоить,
Неначе дівчина хатина...
Дивлюсь: у темному садочку
Під вишнею у холодочку
Моя єдина сестра,
Многострадалиця святая,
Неначе в раі спочиває
Та з-за широкого Дніпра
Мене небога вигляда.
І їй здається: виринає
З-за хвилі човен, доплива
І в хвилі човен порина...
„Мій братіку! Моя ти доле!”
І ми прокинулись: ти –

На панщині, а я в неволі!

Переезжая изъ одного села въ другое берегомъ Дніпра, Шевченко все подыскивалъ себе какой нибудь клочекъ земли, чтобы на немъ „поставить хату й кімнату, садокъ маленький розвести“, чтобы Днепро протекалъ подь самой хатой, чтобы изъ хаты видно было Украину. Такого именно уголка не попадалось Т. Г. и онъ, уезжая въ Петербургъ, поручаетъ своему родственнику Варфоломею Григорьевичу подыскать и купить землю. Перебраться на Украину, тамъ, въ своей хате жить среди своихъ – это было заветною мечтою послѣдняго года жизни многострадальнаго поэта, и объ этой покупке онъ ведетъ съ Варфоломеемъ оживленную переписку. Болезнь и страшное чувство одиночества преследуютъ Шевченка весь послѣдній (1860-й) годъ его жизни; онъ решился даже жениться и ищетъ свою будущую жену не среди барышень, съ какими онъ встречается въ петербургскомъ обществе: нѣтъ, ему надо простую украинскую „дівчину“. Когда ему возражали противъ такого выбора, указывали, что простая необразованная женщина не сумеетъ и детей его воспитать, Т. Г. сердился и говорилъ: „я по плоти и по духу сынъ и родной братъ нашего бездольнаго народа. Что въ моей мужичьей хате будетъ делать „панночка“? (баришня). Сама съ тоски погибнетъ и мне поубавитъ жизни. А мать везде мать: если она искренняя и умная, то и детей воспитаешь хорошо“.

Съ начала онъ проситъ Варфоломея Григорьевича высватать ему ту Харитю, которая служила у него наймичкой. Когда это сватовство не удалось, Шевченко пытается жениться на девушке, служившей у его знакомыхъ, Лукерье. Женскую красоту Шевченко понималъ въ чисто украинскомъ вкусе: „со станомъ гнучким“ (гибкимъ, строймымъ), съ черными бровами и темными глазами. Въ „Кобзарѣ“ попадаетъ несколько намековъ на нежное чувство Тараса Григорьевича въ ранней юности къ Оксане, девушке изъ его села. Біографы Шевченка указываютъ, что въ Вильне, будучи еще крепостнымъ, онъ любилъ швею-польку; уже старикомъ въ Нижнемъ-Новгородѣ Шевченко увлекся артисткой Ніуновой и хотель на ней жениться, но въ любви, какъ и во всей жизни, Т. Г. преследовала неудача. Лукерья своимъ личикомъ удовлетворяла идеалу красоты, сложившемуся у поэта, но далеко не отличалась душевными

качествами. Тарасу Григорьевичу такъ было тоскливо, такъ жутко его одиночество, что онъ готовъ былъ закрыть глаза на многіе ея недостатки, онъ сознавалъ, что старееть:

Минули літа молодіи
Холодним вітром од надіи
Уже повіяло. Зима...
Сиди один в холодній хаті:
Нема з ким тихо розмовляти
Ані порадитись...
Анікогисінько нема!

Онъ пишетъ Варфоломею Григорьевичу, чтобы тотъ скорее покупалъ землю, строилъ хату и дожидаль къ себе гостей: Тараса съ молодой женой!

Много нравственныхъ страданій пережилъ Т. Г. въ короткое лето своего сватовства Ликері. Въ конце концовъ этотъ бракъ расстроился, и Т. Г. остался до конца жизни одинокимъ, мечтаю о подруге, объ Украине, страдая за долю своихъ еще закрепощенныхъ родственниковъ. Это последнее обстоятельство такъ сильно огорчало больного поэта, что хотя тогда уже съ года на годъ ждали освобожденія крестьянъ, друзья Шевченка решили хлопотать о немедленномъ освобожденіи всехъ сестеръ и братьевъ Тараса Григорьевича. Въ это время въ Петербурге только что открыто было общество для содействія русскимъ литераторамъ и ученымъ. По предложению И.С.Тургенева комитетъ этого общества решилъ обратиться къ помещику Флерковскому, которому „принадлежали родственники Шевченка“, съ просьбою отпустить ихъ на волю “изъ уваженія къ литературе вообще и въ частности къ заслугамъ Т. Г., занимающаго видное место въ современной литературе”. Флерковскій не спешилъ съ ответомъ и въ конце концовъ отпустилъ одиннадцать душъ родныхъ Шевченка безъ земли. Только после 19 февраля ихъ наделили земельнымъ наделомъ наравне съ другими односельчанами.

Тоскливое состояніе души не оставляло Шевченка всю осень 1860 года; онъ пишетъ мало, и въ стихахъ его та же скорбь одиночества:

Світ широкий,
Людей чимало на землі,

А доведеться садиноким
В холодній хаті кривобокій!
Або під тином простягтись!

Съ волненіємъ следиць онъ за работами Комитета по освобожденію крестьянъ, и каждое замедленіе приводитъ поэта въ отчаяніе. Изъ души его вырывается стонъ: “И день іде, і ніч іде, і голову схопивши в руки дивуешься: чому не йде Апостолъ правди і науки!” Порой, наоборотъ, въ душе его светлела надежда и онъ радостно восклицаетъ: „Сонце йде і за собою день веде... і буде правда на землі“!

Въ начале 1861 г. приступы болезни стали сильнее, друзья навещали его, онъ оживлялся только, когда съ нимъ разговаривали про Украину; на столе у его постели лежали всегда украинскія книжки и его только что отпечатанный букварь. Онъ страстно ждалъ дня освобожденія крестьянъ, мечталъ весной ехать въ Украину; судьба не дала ему дожить до исполненія этихъ желаній всей его жизни. Въ день восшествія на престоль Александра II 19 февраля все ждали манифеста. Шевченко страшно волновался. „Что? есть воля? объявленъ манифестъ?“ спрашивалъ онъ жадно пришедшаго къ нему пріятеля. И не ожидая ответа, читая его въ глазахъ гостя, онъ воскликнулъ съ отчаятемъ: „такъ нѣтъ? когда же онъ будетъ?“ и съ рыданіемъ упалъ на диванъ.

Утромъ 26 февраля Шевченка не стало. Онъ умеръ въ своей мастерской отъ водянки, 47 летъ. Немедленно земляки собрали деньги, чтобъ перевезти тело его на Украину и похоронить на той самой горе, где онъ въ последнюю поездку на Украину такъ хотель себе построить хатку. Въ Кіевъ привезено было тело 6-го Мая. У цепного моста черезъ Днепръ лошадей выпрягли, и молодежь сама повезла колесницу. Много было произнесено надъ гробомъ прощальныхъ речей и въ Кіеве и въ Каневе, и надъ могилой. Место было выбрано очаровательное; съ горы, где возвышается простой железный крестъ, видно всю Украину “і лани широкополі, і Дніпро, і кручі“, и слышно „як реве ревучий“. Друзья нашли место вполне соответствующее тому, какое наметилъ себе поэтъ для своей могилы еще въ 1845 году, въ стихотвореніи “Заповіт”.

Такъ жилъ великій украинскій поэтъ. Много выстрадалъ онъ на своемъ веку, мало зналъ онъ счастья, всю силу своей любви онъ отдалъ родному краю, единственнымъ сильнымъ желаніемъ его было видетъ свой народъ освобожденнымъ. Теперь, когда вся Россія и Украина празднують тотъ великій день, когда спали цепи крепостного права и за миллионами людей было признано право на человеческую жизнь, нельзя не вспомнить Т. Г. и темъ исполнить сердечный заветъ украинскаго певца свободы и братолюбія:

І мене въ семьі великій
Въ семьі вольній, новій
Не забудьте помянути
Не злим тихим словом!

VI.

„Кобзарь“ Шевченко вышелъ въ 1910 году третьимъ полнымъ изданіемъ въ Россіи. До 1906 года было много изданій, но все безжалостно урезанныя цензурою. „Кобзарь“ любимая, можно сказать настольная книга въ каждомъ украинскомъ доме. Съ распространіемъ грамотности эта книга проникаетъ въ украинское село, ставится вместе съ Евангеліемъ на грубую полку въ крестьянской хате. На „Кобзаре“ воспитались лучшіе люди двухъ поколеній въ Украине; онъ легъ основнымъ камнемъ новой прекрасной украинской литературы второй половины XIX века; имъ питалось украинское національное движеніе, и все черпали въ „Кобзаре“ веру въ неумирающую силу украинской творческой мысли. Дни рожденія и смерти Т. Г. Шевченка ежегодно отмечаются украинцами и въ семейныхъ кружкахъ и въ большихъ общественныхъ собраніяхъ, и въ городахъ, и въ селахъ. Съ ростомъ народнаго сознанія растетъ и пониманіе „Кобзаря“ и оценка поэта, какъ художника и какъ гражданина.

Въ художественномъ отношеніи поэзія Шевченко темъ дорога, что она соединила въ себе простоту и красоту формы съ истиннымъ трагизмомъ и высотой идейнаго содержанія. Только первыя его произведенія, подъ вліяніемъ господствовавшаго тогда въ литературе направленія, носятъ отпечатокъ романтизма, какъ напр. „Причинна“, „Тополя“; есть романтизмъ и въ его историческихъ поэмахъ,

прославляющих героев украинской старины „Іван Підкова“ „Гамалія“. Но уже в бытовой поэме „Катерина“ реальная правда выступает ярко в изображении чувств и отца Катерины, и ея самой. В лучшей героической поэме Шевченка „Гайдамакахъ“ ярко выражень весь ужасный реализм кровавой распри людей, и во всей трагической правде обрисованъ Гонта, то приносящій в жертву идее своих любимых детей, то ослепленный ненасытной жаждой мести. Съ такой же реальной трагической правдой стоит передъ нами другой защитникъ украинской свободы Палій (въ поэме „Чернець“) в своемъ отчаяніи доходящій до запроса: зачемъ же я на светъ родился, свою Украину любилъ”? Такой же жизненный трагизмъ выражень в поэме „Наймичка“ в последней главе, когда мать признается своему сыну, что она всю жизнь скрывала отъ него свое материнство, чтобы не испортить ему жизнь. Одинокій сирота, не знавшій женской ласки любящей жены, Тарась Григорьевичъ между темъ особенно тонко рисоваль именно женскую душу и къ матери относилъ съ глубочайшимъ уваженіемъ и любовью. „У нашім раі на землі, пишетъ онъ: нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитятчком малим“. В душу матери поэтъ вкладываетъ не только самую великую силу самоотверженной любви, но и живое пониманіе великихъ идей, воспринятыхъ отъ детей; такъ в „Неофітахъ“ язычница мать проникается христианствомъ сына.

Шевченко любилъ останавливаться на минутахъ нравственного возрожденія людей, подъема братскаго чувства всепрощенія; такъ в поэме „Відьма“ представлены страданія матери крепачки, у которой помещикъ отнял сына и дочь. Но она прощаетъ ему, лечитъ его, когда онъ больной возвращается в свое именіе. „Відьма“ весь остатокъ своей страдальческой жизни посвящаетъ великому подвигу любви къ людямъ:

Всіх простила, всіх любила
І мов над землею
Святим ангелом вітала.

Въ поэме „Варнак“ таже глубокая нравственная переработка пережитаго разбойникомъ и возрожденіе его духовнаго сознанія. Подъ вплиніемъ раскаянія в своихъ злодеяніяхъ „Варнакъ“ (беглый каторжный) хотель зарезаться; вышелъ онъ изъ леса противъ Кіева, а

передь нимъ предстала вся красота этого города, слышится звонъ его церкви:

То так мені любо, любо стало,
І малого знаку
Нудьги тії не осталосьь,
Мов переродився!
І перехрестившись
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись,
Та суда, суда людского
У людей просити.

Такая же тема самоотверженной любви къ людямъ, всепрощенія и нравственной правды звучитъ въ его поэме „Москалева криниця”, и въ стихотвореніяхъ: „Не спалося, а ніч, як море“, „Дівчата на луці гребли”, „Між скалами неначе злодій“. Это чувство братской всепрощающей любви Шевченко хотель поставить въ основу жизни: въ „Молитвахъ“ онъ проситъ у Бога:

А всімъ нам в купі на землі
Единодуміє подай
І братолюбіє пошли!

Онъ здесь распространяетъ это требованіе любви братской на взаимныя отношенія всехъ людей между собой и на взаимныя сношенія народовъ. Въ этомъ направленіи написаны поэмы „Кавказ“, „Гус“, стихотвореніе „Ляхам“. Такъ въ „Гусе” онъ говоритъ о судьбахъ славянскихъ народовъ: несмотря на „ріки крови”, пролитыя ихъ притеснителями, чуть раздалось живое слово Гуса,

І, о диво! трупи встали
І очи розкрили
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки!

Съ такимъ же словомъ любви Шевченко обращается и къ полякамъ. Въ стихотвореніи „Ляхам“ поэтъ говоритъ:

Оттак-то Ляше, друже, брате,
Несити ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,

А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистое подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай!

Другой любимой темой Шевченко была его родина – ея страданія, ея минувшая героическая слава, обращеніе къ землякамъ для установленія лучшей новой жизни. Широкая мысль Т. Г. не суживалась на поверхностномъ націонализме, онъ былъ демократомъ сознательнымъ и понималъ, что въ ту эпоху, когда онъ жилъ, стремленіемъ каждого честнаго гражданина было измененіе бытовыхъ соціальнихъ условій и во всей Россіи и на Украине темъ более.

Культурно-національное положеніе Украины вызывало со стороны Шевченка резкое осужденіе именно техъ слоевъ украинскаго общества, которые изменили своему народу, отказались отъ его языка и культуры и отдались чужой непроверенной науке. Въ своемъ „Посланіи до мертвих і живих, і ненародженних земляків моіхъ” онъ обращается къ этимъ отступникамъ съ горячими упреками:

Схаменіться недолюдки,
Діти юродиві,
Подивіться на рай тихий,
На свою Вкраїну,
Полюбіте щирим серцем Велику руїну!
Розкуйтеся, братайтеся;
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі;
В своїй хаті – своя правда
І сила і воля!

Вообще это „Посланіе“ можно рассматривать, какъ обличительный памфлетъ противъ того общества, къ которому успель присмотреться недавно вступившій въ него крепостной; проницательный умъ Тараса Григорьевича сумель оценить всю

поверхностность его образования, лицеміріє словъ и равнодушіє къ истине и правде:

“...Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись,
І хилитесь, як и хилились,
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіів!

Украинцы придають этому „Посланію” большое значеніє, такъ какъ въ немъ многія мысли не перестали быть истинными и теперь; упреки Шевченка остаются и въ настоящее время почти также справедливы по отношенію украинской интеллигенціи.

Шевченко по существу своего творчества является лирическимъ поэтомъ, съ глубоко душевной скорбной лирикой. Весь „Кобзарь“ точно обвеянъ дымкой печали, иногда доходящей до глубокаго отчаянія, какъ мы это видели въ лирическихъ стихотвореніяхъ, написанныхъ въ ссылке. Лирическія отступленія встречаются во всехъ поэмахъ, они полны искренняго чувства и выражаютъ отношеніє поэта къ описываемымъ фактамъ. Они особенно ярки въ „Гайдамакахъ“ и въ поэме „Катерина“. Въ „Кобзарѣ“ рядомъ съ поэмами и лирическими стихотвореніями есть прелестныя картинки природы, быта, въ нихъ такъ и проступаетъ живописецъ-реалистъ, улавливающей краски и реальную правду рисунка: таковы – „Вечір“, „За сонцем хмаронька плыве“, „На Великдень на солоні“, первая картина въ поэме „Чернець“ и много другихъ. Въ поэзіи Шевченка много народныхъ символовъ, красивыхъ, поэтическихъ, вполне народныхъ. Въ одномъ изъ раннихъ своихъ стихотвореній – „Перебендя“ Шевченко высказалъ свое пониманіє поэта и его значенія: поэтъ въ изображеніи Шевченка – все знаетъ: мысль его „край світа на хмарі гуля, орлом сизокрилим літає, ширяє“. На земле онъ одинокъ: „його на сімь світі ніхто не прийма! Один він між ними, як сонце високе“! Поэтъ и кобзарь (народный украинскій певецъ) сливаются у Шевченка въ одинъ образъ. Но если въ начале своего творчества Шевченко ставилъ темой поэзіи то, что “сердце по волі з Богом розмовля“, то позднее онъ ищетъ въ своемъ вдохновеніи того огненнаго слова, которое растопило бы людямъ сердце, онъ проситъ у Бога дать его словамъ такую силу, чтобы, они пробили людское сердце, заставили ихъ слезы проливать,

Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх...
Щоб навчились
Путями добрими ходити,
Святого Господа любити
І брата миловати!"

Вызвать въ людяхъ гуманное чувство братолюбія, раскрыть передъ ними страданія ихъ братьевъ, звать людей къ высокому идеалу правды, такова была великая задача поэзіи, какъ понималъ ее Шевченко. Его „Кобзарь“ вполне отвечаетъ такой задаче: это книга любви и страданія. Въ немъ данъ новый заветъ для украинской литературы, новый нравственный идеалъ „не плач, не вопль, не скрежетъ зуба“, а любовь «безвѣчная сугуба!"

(Дж.: Тарась Григорьевичъ Шевченко украинскій народный поэтъ. (Его жизнь и произведения). – Кіевъ. – Б. г. и. – 80 с.).

ШЕВЧЕНКО – УЧИТЕЛЬ ГУМАНИЗМА

Все великіе поэты оказываютъ своими произведеніями воспитательное воздѣйствіе на души юношества и детей; созданные ими образы обладаютъ особою силою вызывать къ жизнедеятельности все лучшія чувства читателя и освещать действительность яркимъ светомъ, въ которомъ выступаетъ правда и неправда въ непримиримыхъ контрастахъ. Въ великихъ твореніяхъ поэтовъ юношество находитъ ответы на вечные волнующіе его вопросы жизненнаго несовершенства. Среди славянскихъ поэтовъ послѣдняго столетія однимъ изъ выдающихся учителей правды былъ украинскій поэтъ Тарась Григорьевичъ Шевченко, оставившій въ поученіе многихъ грядущихъ поколеній свою бессмертную книгу стиховъ – „Кобзарь“. 26-го февраля текущаго года исполняется 50 летъ со дня смерти великаго поэта. Помянуть этотъ день собирается не только вся Украина, но и главные центры русской общественной и умственной

жизни – Москва и Петербургъ. Этотъ день почти совпадаетъ съ темъ великимъ днем пятидесятилетія освобожденія крестьянъ, который празднуется всей Россіей. Поэтъ Украины не дожидь всего несколькихъ дней до обнародованія манифеста о воле (5 марта); больной, измученный, онъ ждалъ манифеста какъ лучшей радости своей страдальческой жизни. Самъ бывшій крепостной, сынъ и братъ крепостныхъ, онъ собственнымъ горькимъ опытомъ зналъ весь ужасъ закрепощеннаго состоянія миллионъ людей. Въ Украине это иго крепостничества переносилось особенно тяжело: слишкомъ живы тамъ были еще воспоминанія о независимости, слишкомъ неожиданно введено было среди свободаго населенія крепостное угнетеніе. И выразителемъ страданій украинскаго народа выступилъ Шевченко. Поезія его съ художественной простотой рисуеъ целый рядъ правдивыхъ картинъ народного горя и униженія, проникнутыхъ глубокимъ трагизмомъ. Эти картины конечно пробуждаютъ въ душе читателя сочувствіе къ страданіямъ людей. Но не однимъ этимъ пробужденіемъ симпатическихъ чувствъ исчерпывается гуманное вліяніе Шевченка: весь “Кобзарь” одушевленъ однимъ горячимъ чувствомъ, переполившимъ душу поэта, – любовью къ родине:

Я такъ її, мою Україну, любив,
За неї душу положив...

Чувство любви къ родине въ Россіи осложнено многими политическими и историческими причинами, часто оно принимаетъ отталкивающій агрессивный характеръ. Вотъ почему разумные воспитатели въ большинстве случаевъ обходятъ вопросъ о его развитіи и во всякомъ случае подходятъ къ нему съ большой щепетильностью. Даже слово *патріотизмъ*⁴⁵ носить въ русскомъ языке какой то чужой, искусственный звукъ и не вызываетъ въ нашей душе ничего теплого, любящаго. Между темъ нельзя не признать всю силу раціонально и любовно взлелеяннаго въ душе ребенка чувства любви къ родине. Въ этомъ отношеніи Шевченко учитель наилучшій; его душа была полна любовью къ родине: одинокій, глубоко несчастный въ своей личной жизни, онъ любилъ Украину со всей нежной преданностью сына. Для него Украина была конкретнымъ объектомъ любви: своей красотой она

⁴⁵ Виділено в оригіналі (О.Дж.).

чаровала его художественное чувство прекрасного; онъ признается въ этомъ совершенно просто:

“І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї
Та одинокому мені
Здається – кращого (лучшаго) не має
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна”.

Онъ знаетъ, что этотъ прекрасный край стонеть отъ людского горя, но когда поэту удастся отрешиться отъ соціального зла, хоть на минуту отвернуться отъ того, какъ “скризь (езде) на славній Україні людей у ярма запрягли пани лукаві”, тогда онъ весь отдається красоте природы своей родины, и ему кажется, что на “Украине добро”.

Між горами стрий Дніпро
Красується, любується
На всю Україну
А понад ним зеленіють
Широкиі села.

Изъ далекаго изгнанія, перелетая мыслью въ украинское село, онъ съ восторгомъ восклицаетъ:

Село, і серце отпочине (отдохнетъ),
Село на нашей Україні,
Неначе (точно) писанка село!
Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади, біліють хати
А на гори стоять палати
Неначе диво, а кругом
Широколистії тополі.
А там і ліс, і ліс, і поле.
І сині гори за Дніпром...
Сам Бог витає над селом!...

Здесь чувствуется непосредственное переживание самого поэта, чувствуется, какъ дорогъ ему и этотъ лесъ, и садъ, и тополя. Въ ссылке, изъ душной казармы, где он томился десять летъ, он взываетъ къ этимъ же дорогимъ местамъ: “Ой зоре, зоре! чи ти зійшла вже на Вкраїні?”... Онъ просить звезды рассказать ему, “як за горою сонечко

сідає, як у Дніпра веселочка (радуга) воду позичає!” Страшась умереть вь изгнаніи, вь орской крепости, онь взываеть кь ветру:

“Аби хоч крихітку (*крошечку*⁴⁶) землі
Ізза Дніпра мого
Святиі вітри принесли!”

Онъ вспоминаеть вь пустыне желтой, ровной свои горы высокія, хорошія. На минуту отчаяніе отъ горькой доли Украины взываеть у Шевченка проклятіе этимъ горамъ, не защитившимъ его родину отъ неволи. Но тутъ же любовь беретъ верхъ надъ гнетомъ:

Простить високиі мені
Высокиі і голубиі
Найкращі в світі, найсвятіі!
Простіть! Я Богу помолюсь...
В останню, тяжкую годину (*минуту*)
За неї Господа молитъ!

Здесь поднимается вопросъ, такъ часто превращавшійся вь упрекъ, вь обвиненіе друзьямъ и последователямъ украинскаго поэта: зачемъ же любить только Украину? Зачемъ этотъ “*amour du clocher*”, узкое поклоненіе одному месту, случайно близькому по месту рожденія или по годамъ детства, проведеннымъ вь немъ? Разве страданія людей должны взывать наше сочувствіе только вь Украине, или вообще вь родной области? Разве для широко развитаго человека не вся вселення заслуживаетъ вниманія? Чтобъ разобратъся вь этихъ вопросахъ, конечно надо было бы призвать на помощь и антропологию, и філософію, и психологию; намъ же, съ той воспитательной точки зренія, съ какой мы разсматриваемъ поезію Шевченка, интересень одинъ вопросъ: такая любовь кь родине, какой учитъ насъ “Кобзарь”, вліяеть ли она положительно на нравственное усовершенствованіе молодого поколенія или отрицательно? Ответъ конечно ясенъ: какъ всякое сильное чувство, она не можете не взывать сочувствія вь чуткой молодой душе; какъ построенная на самоотверженной любви кь ближнему, эта любовь кь родине является той основой, на которой наилучше могутъ возрасти положительныя начала гуманизма. До сихъ поръ мы останавливались на техъ местахъ “Кобзаря”, вь которыхъ

⁴⁶ Тут і далі на сторінці виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

особенно чувствовалась непосредственность этого сильного чувства у Шевченка. Теперь посмотрим, как любовь к родине тесно сплелась у украинского поэта с лучшими нравственными идеалами, а все идеалы Шевченка не лежали прописями в том или другом отделении разсудка, разума, воображения, а воплощались в чувство и ставали яркими поэтическими образами, воплощались им в жизни.

Как и за что любил Шевченко весь конкретный комплекс, называемый Украина? Природу ее – конечно за красоту, за эту связь, которая соединяла его с нею, детскими годами, прожитыми среди нею. Людей – прежде всего за их страдания и за то добро, которое они могли бы выполнить, будь они поставлены в другие условия жизни.

Сочувствие страданиям людей выросло в душе Шевченко тоже из непосредственно пережитых впечатлений детства в хате крепостного отца и матери крепачки. “Я в хаті бачив пекло”, с ужасом вспоминает он: “там неволя, работа тяжкая, ніколи і помолитись не дають. Там матір добрую мою ще молодую – у могилу нужда та праця (работа) положила. Там батько плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині... а ми розлізлися межі людьми, мов мишенята, я до школи носити воду школярам, брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили (забрали в солдати); а сестри, сестри? Горе вам...”

Такое было детство поэта, а сам он избавился от крепостной зависимости, не дававшей ему развития лежавшим в душе его дарования, только уже в 20-летнем возрасте. И, получивши волю, он не перестает стараться за своих родных, а вместе с ними и за весь народ, который он знает. Непосредственное знание народной жизни убеждает его, что в душе этих рабов таятся глубоко человеческие чувства, в голове, склоненной над чужой работой, светится ясная мысль. Что же мешает ей проявиться, что, как не рабство, не голод, превращает миллионную массу людей в безсловесное орудие обогащения немногих. И Шевченко понял это не из книг, а непосредственной переработкой впечатлений. Как ученик философа Сковорды, он пробует часто относиться к разнообразным жизненным явлениям с философским спокойствием:

“У всякого своя доля
І свій шлях (*путь*⁴⁷) широкій:
Той мурує (*строить*),
Той руйнує (*разрушаеть*),
Той неситимь оком
За край свита зазирає (*заглядываеть*),
Чи нема країни (*краю*),
Щоб загарбати (*завладеть*) із собою
Взять у домовину (*в гробъ*)...”

Это обличительное вступленіє въ поэмѣ “Сон”, однако, недовго идетъ въ спокойномъ тоне, и, вглядываясь въ то, что творится на земле, поэтъ раздражается воплемъ отчаянія, глядя, какъ “Латану свитину з каліки здіймають, з шкурою здіймають, бо нічим обути панят недорослих, ...вдову распинають за подушне, а сина кують, єдиного сина... в військѣ оддають, бо його бач трохи...”

А между темъ Шевченко кажется, что люди могли бы такъ хорошо жить: “Якби б не похилилися раби!”. Поэтъ взываетъ къ людям, силится разсеять то мучительное недоразуменіє, въ силу которого люди позволяютъ себе другихъ людей “запрягать у ярма”. “Схаменитесь (опомнитесь), недолюдки, діти юродивы! Подивитесь на рай тихий, на свою Вкраїну! Полюбіте щирим (искреннимъ) сердцемъ велику руїну! Розкуйтеся, братайтеся!... будьте *люде!*” Это постоянное желаніє поэта: станьте людьми! И тогда “забудеться срамотня давняя година”; мать заплаканна улыбнется, люди обнімуться, и будетъ братъ и будетъ сестра, и тогда ясный, невечірній светъ тихонько засветитъ...

Эта чистая, глубокая вера высказывается простыми, всемъ понятными словами, и, читая ихъ, такъ очевидна становится все искусственность нашей жизни, построенной на вражде, зависти, насиліи, и такъ естественна, наоборотъ, жизнь братская, освещенная любовью. Въ этихъ словахъ поэта слышится вліяніє Сковороды, котораго Шевченко списывалъ ребенкомъ. И національный философъ тоже говорилъ: “Все Десятисловія сила вмещается въ одному словѣ – любовь. Она есть вечнымъ союзомъ между Богомъ и человекомъ – самъ Богъ именуется Любовь”; или въ другомъ месте: “Нетъ слаще для человека и нетъ нужнее счастье, нетъ же ничего и легче сего. Счастье

⁴⁷ Тут і далі на сторінці виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

въ сердце, сердце въ любви”. “Претрудно быть злымъ, легко быть благимъ”, всемъ людямъ говорилъ украинскій философъ и онъ шель въ села къ простымъ людямъ и любилъ говорить: “барская сумность (спесь), будто простой народъ есть черней, видится мне смешною: и какъ изъ утробы чернаго народа выродились белые господа?” Затемъ еще отголосокъ этихъ Сковородинскихъ разсуждений найдемъ въ той же поэме “Сон” и въ Посланиі “До мертвихъ і живихъ і ненароджених земляків”: “Коли огонь и светъ, – говоритъ Сковорода, – невидимо таяться въ кремне и обнаруживаются ударомъ о кресало, такъ въ каждомъ народе таится особая сущность народнаго характера и его воспитанія; раскрыть ее можно, только понимая сущность души народнои, вотъ почему нельзя воспитывать народъ чужими выписными мудрецами”^{*}.

У Шевченка тоже читаемъ:

“У чужому краю не шукайте, не питайте
Того що немає і на небі, а не тільки на чужому полі...
Въ своїй хаті – своя правда й сила, й воля!...”

Или “Як би ви вчились”, обращается Шевченко къ украинской интеллигенціи, отступившей отъ своего роднаго, “такъ какъ треба, то й мудрость би була своя”, и онъ изменившимъ своей націи, что “невчене око загляне їмъ в саму душу глибоко-глибоко... і премудрих немудрі⁴⁸ одурять”. Къ этому же порядку мыслей относится и пользующійся такой известностью прекрасный конецъ поэмы “Сон”: “І чужому научайтесь и своего не цурайтесь, бо хто матір забуває, того Богъ карає (наказуєть), чужі люде цураються, в хату не пускають, свої діти мов чужіі, і немає злomu на всій землі безконешній веселого дому”.

Здесь вездѣ выступаетъ великая вера Шевченка въ духовныя силы народа, его вера въ то, что для него настанутъ лучшія времена, когда *правда*⁴⁸ осветитъ все содержаніе народнои жизни:

Тоді, як Господи, святая
На землю правда прилетить,
Хоч на годиночку (*хоть на часок*⁵⁰) спочить,

^{*} См. сочин. Г.С.Скороды, изд. харьк. унив. 1893 г.

⁴⁸ Виділено в оригіналі (О.Дж.).

⁴⁹ Виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

Тогда и “незрячі прозрять”, “німим отверзуться уста”, и пустыня проснется, оживут тогда и степи и дороги через них, и по этим дорогам “рабы” сойдутся в радости, и пустыня населится веселыми селами. Этой “правды” Шевченко ждал со страстной тоскою:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?!

И чуть сомнение в приходе этой правды охваливало поэта, ему казалось, что “солнце стане и оскверненную землю спалить”. Жизнь, желанная правильная жизнь состояла в служении правде: “І хочеться – Боже милий, як хочеться жити і любити Твою правду і весь світ обняти!” Все счастье людей в любви и в правде. Когда в 1861 г. ждали со дня на день освобождения крестьян, Шевченко приветствовал его словами: “солнце идет, и за собою день ведет, и будет правда на земле!” Для водворения правды необходимыми условиями являлись для него свобода и любовь – “братолюбие”. Таков был тот идеал жизни, какого поэт желал для Украины и для которого он считал народ готовым.

На этой широкой этической основе любовь к родине Т. Г. не могла ни суживаться до исключительности, ни перерождаться в какую-либо агрессивность. Под влиянием образования, чтения, встреч с лучшими людьми тогдашнего времени, “патриотизм” Шевченка расширился в горячее сочувствие к чужим народным массам. Хотя ему не удалось пройти систематически никакой общеобразовательной школы, он много читал, и его вдумчивая мысль извлекала из книг громадный материал для умственной работы. Заинтересовавшись судьбою Чехии, он перечитал массу книг, и в результате получилась поэма Гусь. В течение всего 1845 года он творит поэмы, изображающие народную долю чехов, народов Кавказа, переводит псалмы Давида, где, в форме еврейской жизни, выражены общие страдания народных масс. Видно, что мысль Шевченка занята именно сопоставлением народной доли в разных странах в разные времена; как всегда у поэта, это претворялось у него в яркие образы. Творчество Шевченка дало бы, может быть, нам в этом же направлении еще более богатых

картины; но оно было грубо прервано въ самомъ расцвете ссылкой въ казарму орской крепости и запрещеніемъ писать. Но и въ томъ, что вилилось въ этотъ періодъ високаго подъема вдохновенія, Шевченко оставилъ намъ великій гуманний заветъ братолюбія, объединяющаго всехъ людей, все народныя массы въ одинъ братскій союзъ. Страданія десятилетней военной службы, поднадзорнаго состоянія въ Закаспійскихъ степяхъ не уменьшили чуткости любящаго сердца Т. Г., и за годъ, до смерти, въ 1860 году, въ “Молитвахъ” онъ даетъ тотъ же гуманний призывъ:

А всімъ намъ вкупі на землі (*всемъ намъ вместе*⁵¹)
Единомысліе подай
І братолюбіе пошли!

а всьому рабочему люду онъ оставляетъ такое пожеланіе:

Работящимъ рукамъ,
Работящимъ умамъ
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Работящимъ рукамъ!

Такимъ образомъ “патріотизмъ” Шевченка, нисколько не теряя своей интенсивности, переживаетъ очевидную еволюцію, которую можно легко проследить по его Кобзарю: выступая въ первыхъ произведеніяхъ пылкимъ чувствомъ восторга передъ героическими подвигами героевъ прошлаго Украины, прославленіемъ ея борьбы съ притеснителями, это чувство любви къ родному краю укрепляется сочувствіемъ современнымъ страданіямъ его населенія; оно расшыряется вдумчивымъ отношеніемъ къ причинамъ этихъ страданій, сопоставленіемъ доли Украины съ долею другихъ угнетаемыхъ народовъ, становится теплымъ чувствомъ любви къ людямъ, къ народной массе вообще, любви, освещающей яснымъ доверіемъ къ лучшимъ духовнымъ силамъ этой массы, пока придавленнымъ неволей, но готовыхъ развиться при первомъ веянніи свободы. Над Араломъ въ казарме онъ мечтаетъ:

Ходимо в селища: там люде,
А там де люде, добре буде,

⁵¹ Виділено в оригіналі, переклад С.Русової (О.Дж.).

Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить!

В “Неофітахъ” Шевченко словами апостола даетъ людямъ дорогой для него идеаль жизни: “любовь, правда и добро, добро найкращее на світі – то братолюбіе”. А чтобы осуществить въ жизни этотъ идеаль, поэтъ Украины въ целомъ цикле поэмъ воспеваеь самое гуманное душевное качество, умение прощать – всепрощеніе: “Відьма”, “Москалева Криниця”, “Між скалами неначе злодій”, “Не спалося, а ніч, як море” и др. Это великое чувство поэтъ находилъ въ измученныхъ сердцахъ самыхъ простыхъ людей и, обращаясь къ культурнымъ слоямъ подчеркивалъ:

“Оттакъ, люде, научайтесь ворогамъ прощати
Як сей неук!”

заканчиваеь Шевченко одну изъ своихъ короткихъ жизненныхъ поэмъ.

Такимъ образомъ “патріотизмъ” Шевченка можно признать за основу, на которой выросло сильное и широкое гуманное чувство не только къ украинскому народу, а къ людямъ вообще. Путемъ исканія счастья для своей Украины онъ пришелъ къ сознательному идеалу жизни, основанной на правде и любви. Въ “Кобзаре” Шевченко простыми, глубоко прочувствованными словами высказываются идеалы, воплощаются въ образы и картину высокой художественной красоты. Это книга любви, и чемъ больше въ нее вчитываеься, темъ больше чувствуеься ея гуманизмъ. Нельзя не отметить отраднаго факта ежегодно возрастающаго распространенія “Кобзаря” среди простого сельскаго населенія Украины. Этимъ путемъ гуманизмъ великаго поэта мало-по-малу будетъ растворять сердца человеческія, и эта великая книга станеь “на сторожі” нравственнаго возрожденія украинскаго народа.

(Дж.: Вестник воспитания. – Москва, 1911. – № 2. – С. 84-94).

МАЛОРУССКАЯ (УКРАИНСКАЯ) ЛИТЕРАТУРА

(вибране)

Шевченко. Гулакъ и Н.И.Костомаровъ были учредителями Кирилло-Мефодіевскаго кружка, Шевченко – наилучшимъ выразителемъ его идеаловъ. Существование кружка не могло быть продолжительно, – при первомъ доносе его члены были арестованы, сосланы на далекія окраины; Шевченко выстрадалъ больше другихъ: онъ былъ взятъ въ солдаты и 10 летъ мучился въ Закаспійскихъ степяхъ на тяжелой тогдашней службѣ простого солдата. Но высокій гуманизмъ его поэзій отъ этого нисколько не ослабелъ: любовь къ людямъ, любовь къ родной Украине были два господствующая чувства въ душе великаго украинскаго поэта. Сынъ крепостного, изъ села Кириловки, въ Кіевской губерніи, Шевченко воочію виделъ страданія народа въ крепостной зависимости, самъ пережилъ униженіе этого рабства и навсегда возненавиделъ его во всехъ его, хотя бы и прикрытыхъ, формахъ. Правда была его идеаломъ, и онъ смело могъ сказать, что никогда никакое лукавство не осквернило его уста, его мысль. Оглядываясь на свою многострадальную жизнь, Шевченко просто говоритъ своей доле: "Ми не лукавили з тобою: ми просто (прямо) йшли"! "У насъ нема зерна неправди за собою!" Людей онъ просить: "любите правду на землі и більш нічого!" Съ любовью къ правде у Шевченка сливалась любовь къ Украине, которая страдаетъ отъ совершаемой надъ нею неправды. И не одна Украина страданіемъ своимъ возбуждала сочувствіе поэта: онъ откликался чуткою душею на всякое горе людское. Спасеніе людей, избавленіе народа отъ угнетенія Шевченко виделъ въ расширеніи чувства братолюбія, въ господстве правды и свободы: "Добро найкраще на світі – то братолюбіе!" Украина безталанная оживетъ лишь тогда, мечталъ поэтъ, когда на ея широкие ланы святая правда прилетитъ; тогда: "оживуть степи, озера, незрячі прозрять, німим отверзуться уста, прорветься слово, як вода", и "раби, без гвалту і крику позсходяться до купи раді та веселі, і пустинню опанують веселії села".

Художественное творчество Шевченка проявилось въ эпическихъ поэмахъ и въ лирическихъ стихотвореніяхъ. Поэмы его историческія и бытовія. Изъ первыхъ самыя сильныя – "Гайдамаки" и "Неофіти"

(Новокрещенные), изъ бытовыхъ – "Наймичка" и "Катерина". Въ "Гайдамакахъ" представлена яркая картина последняго народнаго возстанія въ Украине, прославлены его герои – Зализнякъ, Гонта; въ "Неофітахъ" разработанъ одинъ эпизодъ изъ борьбы язычества съ христіанствомъ при Нероне. "Катерина" – это трогательная повесть страданій женской обманутой любви; въ "Наймичке" представленъ высокій образъ матери, всю жизнь страдавшей ради счастья своего ребенка. Во всехъ этихъ поэмахъ рядомъ съ чисто эпической красотой набросанныхъ картинъ бытовыхъ и историческихъ, рядомъ съ трагическимъ реализмомъ въ изображеніи страданій героевъ – Гонты, Катерины, Наймички – выступаетъ трогательный искренній лиризмъ поэта въ целомъ ряде отступлений, выражающихъ настроеніе самого поэта, его отношеніе къ описываемымъ имъ людямъ и фактамъ. Изъ лирическихъ стихотвореній большая часть обращена къ Украине или выражаетъ личныя, преимущественно печальныя, настроенія поэта. Жизнь Т.Г.Шевченка была полна страданій, и страданія родины слишкомъ болезненно отзывались въ его душе, чтобы поэзія его могла быть жизнерадостна. Нетъ, муза Шевченка – муза любви и печали. Какъ поэтъ-гуманистъ, Шевченко можетъ занять одно изъ первыхъ местъ въ міровой поэзіи. Чувство любви къ людямъ, сочувствіе ихъ страданіямъ везде выражено поэтомъ съ неподдельной простотой и искренностью, самоотверженная любовь и всепрощеніе – любимыя нравственныя качества Шевченка, и ими онъ наделяетъ больше всего женщинъ ("Відьма", "Наймичка", "Дівчата на луці гребли" и др.); но есть и мужскіе образы, проникнутые широкимъ братолюбіемъ (солдатъ въ стихотвореніи "Неспалося, а ніч як море", "Москалева Криниця", "Петрусь"). Любовь къ родине звучитъ у Шевченка во многихъ прекрасныхъ стихотвореніяхъ: "Як умру, то поховайте", "Мені однаково", "Сонъ" и много другихъ. Украина – главная героиня и любимая тема всей поэзіи Шевченка. Никто еще не превзошелъ украинскаго поэта въ искренности и глубине художественнаго выраження этого чувства. Его великая любовь къ своему краю, сочувствіе страданіямъ родного ему народа помогли ему понять и почувствовать страданія чужихъ народовъ и вылить свое сочувствіе къ нимъ въ прекрасныхъ поэмахъ "Гус", "Кавказ", въ стихотвореніи "Ляхам" и др.

Форма творчества Шевченка самобытная, иногда очень близкая к народной украинской песне – "Ой на горі ромен цвіте" – "Як би мені, мамо, намисто" и др. Рифмы часто нет, но стих всегда музыкален и своей звучностью, своим размером всегда – в полном соответствии с содержанием; напр., если сравнить широкий строгий звук в "Понад полем іде", где смерть выступает точно под похоронный марш, или острое отчаяние в "Думи мої, думи", или спокойный повествовательный размер в стихотворениях "Вечір", "За сонцем хмаронька пливе" и т. д. Все эти внутренние и внешние достоинства поэзии Шевченка дают его "Кобзарю" бессмертие. Прошло полвека со дня смерти поэта, а "Кобзарь" так же приковывает к себе внимание, так же благородно чарует своего читателя чистой, высокой красотой вложенных в него художественных сокровищ и нравственных идеалов. С распространением грамотности растет и спрос на "Кобзаря" в Украине; его все чаще и чаще можно видеть в сельских хатах на родине поэта. С ростом национального самосознания выясняется значение Шевченка, как национального поэта. День его рождения стал действительно национальным праздником Украины и к празднованию его относятся вполне сознательно не только в городах, но и в селах на Украине, да и в других местах, где только есть несколько человек украинцев в столицах, в ссылке, в эмиграции. С именем Шевченка связана идея нравственного, социального и национального возрождения украинского народа. В лице Шевченка слились древние представления о поэте, как о пророке и учителе истины, духовном вожде народа...

Естественно, какое громадное влияние имели Шевченко на украинскую литературу не только современного и близкого ему периода. Он умер в год величайшего события русской истории – освобождения крестьян от крепостной зависимости. В великое подготовительное к этому акту освободительное движение Шевченко внес свое могучее слово. На него отзывается талантливая писательница Марко-Вовчок и в целом ряде художественных очерков рисует ужасы крепостничества в Украине. Целая группа молодых писателей украинцев объединяются вокруг украинского журнала "Основа" – Мордовцев, Ганна Барвинок, Кузменко,

Свидницькій, Руданській и др. "Основа" издавалась въ Петербургѣ; часть статей печаталась въ ней на русскомъ языкѣ, а часть на украинскомъ. Редакторомъ ея былъ Белозерскій, главную работу въ ней вели Кулішъ и Костомаровъ съ начала ея изданія. Костомаровъ поместилъ въ ней две лучшихъ своихъ работы: "Две русскія народности" и "О федеративномъ начале въ древней Руси".

(Дж.: Народная Энциклопедия научныхъ и прикладныхъ знаний.

Т.VII: Языкознание и история литературы. – Москва: Харьковское общество распространения въ народе грамотности, 1911. – С. 563-597).

Т. ШЕВЧЕНКО.

МАЛИЙ КОБЗАРЬ ДЛЯ ДІТЕЙ. З МАЛЮНКАМИ.

Вид. „Українськ. Учитель”, К. 1911.

Ціна 20 коп.

(рецензія)

З обкладинки цього малого Кобзаря дивиться на читача молоде, повне жвавого настрою лице незабутнього поета, з заднього боку обкладинки Шевченкова могила. Книжку дуже гарно видано, складається вона з життєпису Шевченкового та з тих поезій славного Кобзаря, що можуть цілком бути оцінені й зрозумілі для діток. Потреба в такому збірникові почувалася давно; хотілося як найшвидче познайомити дітей з красою творів Шевченкових і дати їм до рук таку частину Кобзаря, що цілком задовольняла-б їх розум й серце. В Малому Кобзареві поезія Шевченкова дуже гарно підібрана, починаючи з „Села“ й кінчаючи „Заповітом“. На початку йдуть вірші такі, що будуть зрозумілі й малим дітям, а далі для старших дітей. Було-б краще дати який небудь уривок з поем, а ніж вірші – „Ми восени таки похожі“, що своїм настроєм і навіть змістом мало зрозумілі для дітей. Про життя Т. Г. розказано дуже тепло й ясно. Перед читачем повстає доступний й величній образ поета й громадянина. Взагалі це досить гарне видання з невеличкими, але гарно зробленими

малюнками. Хотілося б, щоб цей Малий Кобзарь було широко розповсюджено серед українських дітей.

(Дж.: Світло. – 1911. – Київ, № 7. – С. 61-62).

Т.Г.ШЕВЧЕНКО. МАЛЕНЬКИЙ КОБЗАРЬ.
Вид. “Благотворительнаго общ. изд. общепол.
и дешев. книгъ. № 62, 1911 р.” Ц. 25 коп.
(рецензія)

Чудове вражіння робить ця маленька, дуже гарно видана книжечка, з портретом великого поета і прекрасними маленькими ілюстраціями. Невідомо, який маляр їх робив, але можна сміло сказати, що це найкращі ілюстрації, які доводилось нам бачити по дешевих виданнях “Кобзаря”. Найбільше вражіння роблять: Тарас маленький з сестрою (стор. II), до поезії “Мені тринадцятий минав”, (стор. 5), “Думи мої” (7), “Тарасова ніч” (стор. 61), Січ (67), “На панщині пшеницю жала” (95), троє малюнків дівчат, смерть чумака й т. и. Цей “Маленький Кобзарь” особливо дорогий ще й тим, що його впорядкував і додав до нього невеличку біографію небіжчик В.Доманицький. Усі поезії поділив він на три розділи, – досі так їх ще не групувано, – а саме так: I. Шевченко про себе: це б то, ціла низка ліричних автобіографічних поезій; II. Шевченко про Україну й III найдовший – Шевченко про світ та людей. Сюди перенесено чимало таких поезій, які краще було б поставити в II-й, український, розділ, а не загальний (“Вечір”, “Село і серце одпочине”, “Реве та стогне Дніпр широкий”, “І досі сниться”). Взагалі, поділи трохи штучні, але вибір поезій в цьому збірникові дуже гарний і “Маленькому Кобзареві” можна побажати широкого розповсюдження по всій Україні. Таке чепурненьке видання українське не часто побачиш. “Малий Кобзарь” для дітей (вид. “Українського учителя”) і цей “Маленький Кобзарь” можуть разом ширити чудову поезію нашого геніального поета і поміж дітьми й поміж дорослими читачами.

(Дж.: Світло. – Київ, 1911. – № 9. – С. 90).

ПРОСВІТНИЙ РУХ НА ВКРАЇНІ В 60-Х РОКАХ

Тепер, коли уся Росія тільки що святкувала великий день 19-го Лютого 1861 р., цікаво те, як на визволення з кріпацтва одгукнулася Україна. Кріпацтво не дуже довго трівало на її території. Заведено його було офіційно Катериною II в 1783 р. На український люд, що звик до волі, це закріпачення дуже тяжко впливало. Склався цілий цикл пісень, в котрих український народ виливав свою тугу, своє страждання, чимало кріпаків рішалося на самогубство, інші тікали світ за очі, треті хапалися за зброю, єдналися у ватаги розбійників (Гаркуша, Кармелюк), а іноді повставали цілими селами проти ненавистної панщизни (бунти селян в 1855 р). Тим-то й радість була велика на Вкраїні, як прийшов маніфест за волю. Люди цілувалися як на Великдень, не дозволяли собі ані лайки, ані бійки, поводитися дуже чемно, наче шануючи велику славну годину визволення. В „Основі”, що була тоді органом найкращих свідомих українців, слідом за надрукованим маніфестом написано: „Визволення з кріпацтва мабуть нікому не радісно так, як нам, українцям: ми більш ста літ боролися проти насильства і підданства під Польщею, ми, що бачили з одчаєм, як волею Катерини II це підданство знов до нас вернулося, – ми сильніш усіх інших почувасмо велике значіння історичного моменту, який ми переживасмо, той великий момент, коли понад численною масою кріпаків залунали і в серцях озвалися слова найкращі: воля і правда* ; з тієї самої – „Основи” ми візьмемо на зразок тогочасного селянського настрою одну сторінку з тих селянських кореспонденцій-вістей, що доходили до „Основи” з самих глухих сел:

„Отто як прийшла од Царя бамага, щоб одпустить людей на волю, так баця у суботу, чи перед якимсь празником. Приїхав перш окружний, після справник, потім становий, та все трійками, та з звонками, а окружний так мабуть аж шестернею, – і назавтра отто мусіли читать у церкві. Звістили панщині, щоб ніхто з дому не виходив. То було у неділю, або хоч у який великий празник ще й сонце негаразд обутріє, кожне вже йде на степ: де-хто з саквами, де хто з

* Див. Основа 1861 р. Март.

косою за плечима та з шиновкою у руках, а жінки бідні з граблями, з малими дітьми, з колисками. А зімою ще й до утрени не задзвонять, а войт мов той собака ганя попід віконню: – а– ну лиш! розіспався, який пан, – каже, стукаючи в двері, в стіни, в вікна, аж вікна торохтять і глина сиплеться, а після ще, увійшовши у хату, та й ціпком по спині. Чого їм не було бідним. Бог храни, як з бідного народу знущалися. Тепер хоч се вже поминулося, то й то добре.

Так от, усі пішли до церкви, й старе й мале, людей повна церква, і в дзвінниці, і в цвинтарі, ну, сказано, неначе на Ордані. Да на кого не глянь, усяке веселе таке, наче зроду й на панщині не було, або на світ недавно народилося. Одні тільки пани смутні та невеселі стоять, носи повішали й не хрестяться, мабуть вони дуже тоді були сердиті. Після служби вийшов піп й став читать: читає, кожне слухає, аж шию кожне витягає. Прочитав, й пішов собі у вівтарь та тут ніхто нічого й не второпав, звісно, наш брат чоловік темний, невидючий. Усякий так неначе поросся впустив: „Що воно оце за воля, кажуть де які, що воно оце буде". А потім, ставши на майдані, стали радиться, й старі люде зрадились на тому, щоб піти до попа й попрохать його, щоб знову прочитав їм і розказав, як і що до чого приходитьсь. Пішли, аж не так вийшлося. „Нате, каже він, і волю вашу, нехай хто хоче, той вам й читає". Вони, взявши лист, та до дяка: „прочитай, – кажуть: – будь ласков, пане дяче, оцю бумагу!" Що ж люде добрі, – одвітує їм дяк, – хоч і прочитаю, то все рівно не второпаете, а знаєте що, підіть ви до батюшки, та попросіть книжечок, що з оцим листом поприсилані, так там усе як-раз пописано: у який празник не робить й скільки днів у неділю, там і для дворових й для таких, усе що слід є. Дак як дасть батюшка, дак сходите до Мусія, він вам усе як слід прочита, а до мене не йдіть, бо не буду зроду читати*.

Раділи люде волі, але як не було межи ними грамотних та освічених людей, то вони багато де-чого не розуміли; балачок було багато скрізь, зберуться люде, балакають довго та все про „волю", та кожна розмова кінчається словами: „щось воно буде, так воно не буде, як є, воно до чогось прийде, отто горе усе, що ми не знаєм нічого... тра побідувати!" Так позітхають, тай розійдуться, а у волості чистісеньке

* Основа 1862. VI к.

лежить собі „Положеніє о крестьянах“, спочиває, ніхто і не займав: нема кому добре його читати, та й боялись читати, бо люде як слухали, то багато чого зовсім не розуміли та ще й не раз і не два на своє перекручували й додавали до читання й того, чого там і не було. Темнота тоді по селах була страшенна, грамотних майже зовсім по деяких селах не було, а инший раз один на 130 хазяйств знайдеться грамотій. А до того не зрозуміла й мова була за для українських селян й викликала чимало непорозуміннів. Редакція „Основи“ добре розуміла, як би піднявся авторитет „Положенія“, як би воно було на рідній мові того самого люду, якого вся доля, все майбутнє становище ховалося в тій великій казенній книзі, яку ніхто не бажав їм вияснити щиро й правдиво, бо й панам, й посередникам за перший час визволення селяне не йняли віри. Куліш розпочав клопотатися в Петербурзі перед урядом, а 15 марця 1861 р. було дано Височайший дозвіл на переклад „Положенія“ на українську мову. Куліш щиро прийнявся за цю працю, і з допомогою таких видатних знавців української мови як Костомаров, Маркевич, Білозерський і инш., виробив юридичну термінологію. Вже в квітні набрані були перші 4 аркуші. Друкували українське „Положеніє“ так, що на лівім боці стояв російський текст, а на правім його переклад український. Формат й друк були однаковісенькі як і в російському урядовому виданні. Уся коректа перекладу подавалася до канцелярії Державної Ради на перегляд. Але в травні секретарь Державної Ради повідомив Куліша, що уряд не задоволений деякою українською термінологією і вимагає, щоб вона ближче ставала до простої селянської мови на Україні. Розпочалася ціла кореспонденція межи Кулішем та Бутковим, секретарем Державної Ради. Куліш образився вимогами Буткова, бачив в їх тільки навмисне поставлені перешкоди й зрікся вести далі переклад. Даремно товариші земляки вмовляли й прохали Куліша згодитися на усякі компроміси, аби цей переклад справді довести до кінця. Але й переклад і друк його припинилися на 4-х аркушах. В III і IV книжках „Кіевской Старины“ за 1905 рік, д. Вашкевичем подано ті 114 § „Положенія“, що пощастило Кулішеві перекласти на українську мову.

Слідом за визволенням люду звісно мусила розпочатися і його освіта. Українці щиро прийнялися за це діло. В Петербурзі ще за життя

Т.Шевченка склався гурток земляків, що заходився видавати популярні книжки й підручники українською мовою.

Сам Шевченко видав „букварь”, і з його останніх листів ми бачимо, як він перед смертю захоплювався освітньою справою: 4 январа 1861 р. він звертається листом до земляка Савича у Київ: „Посилаю Вам на показ 10 примірників мого Букваря, а з транспортної контори одберете 1000 прим. Добре було б, як би можна розпустить його по повітових та селянських школах. Та вже що хочете, те й робіть з ним, а як Бог pomoже, зберете гроші, то положіть їх в касу ваших недільних шкіл. Я ще чув і читав, що Високопреосвященний Арсеній дуже возревновав о селянських школах і жалується, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій Букварь і як що вподобається, то я й йому пришлю хоч 5000 примірників, звичайно за гроші – по 3 коп., бо це не моє добро, а добро наших убогих воскресних шкіл, так і скажіть йому”.

Як бачимо, останні думки Т. Г. за місяць до смерти наvertsалися до народньої освіти. Він мріяв після Букваря зараз надрукувати „лічбу в ціні, величини такої ж як Букварь. За лічбою етнографію і географію в 5 коп., а історію тільки нашу може вбгаю в 10 коп. Як би Бог поміг оце мале діло зробить, то велике само б зробилося!” Ці мрії не справилися, бо смерть унесла Кобзаря українського. Але популярні книжки складалися Петербурзькими й південними українцями дуже добре і так званними „метеликами” розліталися по Вкраїні. З одного справоздання, надрукованого в Основі за 1861 р., бачимо, що за 8 місяців по 25 селах і городах України продано 12 195 примірників, ціною 3-15 коп. Були окремі люде серед тогочасних українців, що страшенно захоплювалися ширенням українських книжок по селах. Вони сами закидали за плечі торбину з книжками і ходили од села до села, продаючи книжки. Так, напр., Гнилосиров, студент Харківського університету, присвячує цій справі чимало часу, доктор Ніс не тільки збирає у себе велику українську бібліотеку, якою користуються усі, хто приходить до його; так званого „куріня” в Чернігові, а ще й сам, їздючи в справах етнографічних і лікарських, продає українські книжки і по ярмарках, і по селах. Продавав і за готові гроші, і в борг, а то і зовсім дурно роздавав. Так, в його щоденникові полічено за 7 декабрия 1861 р., що продано 510

примірників дешевих і дорогших книжок. Окрім того, цей щирий українець старих часів організував по деяких селах на Чернігівщині й на Полтавщині місцевий продаж книжок*. В ті часи загального пробудження книжка і російська й українська вільно заносилася в села, сам генерал губернатор Київський розіслав 10 000 букварів по новозаснованих школах. А школи, що за ті останні 100 літ майже зовсім не існували на Україні, окрім тих, що були по селах державних селян, тепер почали жваво засновуватися по городах і селах. Перш усього в Києві молодь почала організовувати недільні школи. Перші думки й чутки про ці школи з'явилися в 1859 р.; під керуванням популярного тоді професора Павлова вони якось зразу стали на певний ґрунт і вся молодь працювала в них залюбки. Перша недільна школа, як звісно, відкрилася на Подолі, поділена вона була на два класи, причому менший (низший) клас поділявся ще на два одділи: – були там такі, що зовсім не вмiли читати і такі, що де що розбірали в книжці. В другому класі навчалися такі, що вже вмiли читати. Слідом за Подільською школою організувалася ще на Новому Строєнні. Учнів в ній, як ми бачимо з справоздання, було більш ста. Цікаво, що по національностях ті учні записані так: українців 75, росіян 7, поляків 3, німців 3 і жидів 3. Учням давали усі підручники, папір і т. и. В Подільській школі було 121 учень з них 93 записалися українцями. Тут більшість була з міщан, вчилися вони завзято й дуже швидко навчалися грамоті. Крім тих шкіл за для хлопців, ще зорганізовано було школи і для дівчат. Недільні школи відкрилися в Могильові, Ніжині, де за діло бралися студенти Ніжинського ліцею, в Житомері теж відкрилася недільна школа, але громадянство не так жваво її підтримувало. В 1800 р. гімназисти організували школу при І Київській гімназії, а далі ще й друга недільна жіноча школа склалася при жіночій Фундуклієвській гімназії. Одкрито була недільні школи ще в Харькові, в Полтаві, в Кременчуці, в Переяславі, Золотоноші, Лубнях, в Чернигові й Новгород-Сіверському. В 1861 р. видано було вже правила про недільні школи, де вже курс наук обмежувався: 1) Навчанням віри, 2) Грамотою, 3) Арихметикою і 4) Рисуванням.

* Цікаво, по яких глухих селах засновувався в той час книжний продаж: Понорниця, Кувечичи Голубичі, Британи, Бубни, Іржавець, Хмельов і інші. Чи доходить тепер до них хоч випадково українська книжка.

Ставилися цими правилами вже деякі перешкоди, що до організації недільних шкіл, обмежувалися права особ, що могли по недільних школах вчити. Але й за той недовгий час існування недільні школи дали дуже гарні результати: вони виявили, що простими засобами й любов'ю до діла можна поставити справу вчиття на певний шлях; вони окрім того викликали серед інтелігентного громадянства жвавий рух до народньої освіти: гімназистки, студенти, вчителі середніх шкіл і інші добровольці пригадали той великий обов'язок, що лежить на усіх свідомих громадянах – хоч крихоткою своєї освіти поділитися з темним людом. Цей рух спричинився також до організації шкіл по селах. В 1859 р. пани Сивицькі заснували в своєму селі – Кам'яний Брід – (Радомиського повіту) школу за для хлопців під керуванням священика. Люде не розуміли, на що записують їхніх дітей, вони лякались всякої панської ініціативи; батьки плакали, приводючи за приказом віта дітей до школи, а матері всі в сльозах благали не забирати їхніх дітей до школи. Ми побачимо далі, як цей настрій одразу змінився після 19 фебруаля 1861 р. На розвиток шкільної справи на Київщині впливав указ київського митрополіта Ісидора, що ставив в обов'язок священикам заводити при кожній церкві школу. Першими вчителями по цих школах ставали священики та дяки і де-які бралися щиро, відмовляючись від усякої плати за працю. Навчання велось по деяких селах зовсім без плати, а по деяких – за плату. В звітках, що подаються про ці школи в 1860 р., видно уже де-яке спочуття до них з боку самих селян. Так, в Білій Церкві селяне роблять таку постанову: хто купує не менш відра горілки, платить 20 коп. на шкільну справу. Селян тих налічувалося коло 8 000, то цей збор міг бути досить значним. Пани Білоцерківські теж виявляють своє спочуття до шкільної справи: вони дають 150 карб, грошей, окрім того в гімназії дозволено після обіду збирати тих дітей, що вже навчилися грамоті по церковних школах, і доучувати їх читанню, арихметиці й т. п.

Траплялися й такі випадки, що де-які заможні селяне жертвували чимало грошей на школи; це усе свідчило, що давня прихильність українського народу до освіти ще не зовсім завмерла й виявлялася при першому вільному подиху. На Поділлі один благочинний зорганізував за один тиждень 8 шкіл, куди ходили й хлопці, й дівчата. Священики в ті часи скаржаться на панів, що вони ставляться вороже до шкіл, не

тільки не дають помешканнів, навіть топлива шкодують за для шкіл. По де-яких селах самі селяне складали приговори при кожній платі податків по 5 коп. оддавати на школу, на підручники, на вчителя, на запомогу біднішим учням, і всі ці збори й видатки доручали робить одному з своїх поважніших селян, з тим, щоб він подавав їм справоздання.

З момента визволення, в марті 1861 р., усі кинулись до просвіти, найкращі люде брались навчати, а люде бігли у школу за тим хлібом духовним, якого їм так давно бракувало. До „Основи” находять веселі звістки: так 7 мая в Хоролі почала істнувати недільна школа й до неї ходять до 60-75 душ: “Щиро принявся народ вчитися, вже де-які починають читати Євангеліє та ті малесенькі книжечки, що як метелики летять до нас. Не знаю, як дальш буде, – додає дописувач, – а тепер діло йде як за водою, хто вчиться рад, та й хто вчить радіє!” Далі, з під Ніжина, пишуть: „у нас стали казати, що прислано таку бумагу, щоб попи дітей вчили грамоті. Боже, як ізраділи! Оце моя дочка, десятилітня, усе сидить коло вікна, усе гульк та гульк на вулицю: та чому вже той піп не йде! – От діждали, почали збірять дітей по селу”. З Полтавщини теж доходять втішні вісти. „Багато де чого скоїлось у нас цього року. Сини й дочки наших панів працюють над козацькими і кріпацькими дітьми у наших недільних школах – на серці весело, як подивишся. Прокинулися ми!.. Не раз проїздючи через село бачиш купу дітей з торбинками: це школяри. Є вже тепер в нас і по селах школи”. По недільних школах вживали і російської, і української мови, українські книжки розповсюджувалися серед учнів без усяких перешкод. По де-яких містах і по сільських школах вживали українську мову й українських підручників (в школі педагога Ушинського, і в де-яких інших панів): з Чорного-Кута (Херсонської губ.) подають до „Основи” звістку, що там відкрилася школа і „учить в ній д. Шварц, кандидат прав Київського Університету. Він додержував чудового методу і всі захоплювалися його наукою, яку він вів українською мовою й так ясно викладав, що всі його слухають, навіть дівчата зацікавилися й приходять слухати Шварца”. (Осн. 1861. II). Тільки в 1868 році розпочались перешкоди й заборони що до українських книжок, але викликані вони були не якими небудь фактичними шкодливими з'явищами, а заходами консервативної

преси, що скрізь бачила якісь острахи політичні з боку польської та української інтриги. Але в 1861 р. ще всі були захоплені культурною роботою й робили її тими засобами, які вважали найкращими. Становище щоденних шкіл й навчання д'яків не могло задовольнити тих людей, що щиро ставилися до народньої освіти. Потреба в освіті все шириться, з'являється свідомість, якої школи саме треба. З Полтави тоді пишуть: “ще з 1853 р. стали в нас думати, як би завести дівочу школу, але довели до діла тільки в серпні 1861 р. й відкрили Дівоче Училище, у якому зразу стало 203 дівчини, між ними й паняночки, й кріпачки, й купцівни, й міщанки, й козачки. Народня охота ясно показує, що потреба грамотности у нас ще не вдовольнилась і новими школами. Для народа було-б добре, як би по празниках завести народні читання, народній театр і таку книгарню, щоб кожному неспроможному можно було брати книжки й читати без грошей. Тепер нам так треба книжок, наших книжок, починаючи з Євангелія. А його в нас і досі нема на нашій мові, святого Євангелія! А придивіться до сельських шкіл, зараз побачите, щоб то за велика була користь, коли-б тих школярів вчили не на церковній, а на рідній українській мові, котру дитина ще змалечку чула й котрою вона промовила перше слово. Не одбивалася-б дитина од родини, не лізла б в канцеляристи – а здалася би на добро собі й людям, та й до науки бралася б охотніше” (Основа, 1861. 1).

Серед втішних звісток трапляються й такі сумні: „є школи по селах, та тільки шкода, що все йде (по церковних школах) так само, як і того віку: ті-ж аз-буки, титла, а при тому й різка, загін телят, свиней й т. п. Та й учать по старому, так що з цілої сотні вибереться хіба тільки 7-8, що дійдуть пугтя, а останні й так підуть з чим прийшли. Чом не введуть нової методи та рідної мови”. (Основа 1861 р. 11. 12). Коли й простий люд вже починав додивлятися до становища тогочасних шкіл, то серед інтелігентних прихильних до освіти людей та школа звісно викликала велике незадоволення. Вони повстають і проти того, що – „чотирі роки жують букварь, часослов та псалтирь, де що з арихметики. Але часослов та псалтирь написані на незрозумілій дітям мові і без поясненнів на рідній мові. – Школа стоїть далеко від життя, і одриває дітей од рідного, – мова чужа, склад думок чужий. Діти туманіють й такими робляться недотепними, що до книги їх й не

затягнеш. В школі наче завмірає уся добра жвава дитяча вдача, витворюється щось автоматичне, без жадної самостійної думки. Але школа мусить бути за для селян найдорожчою їхньою інституцією, до якої вони з певною щирістю ставляться. Це може статися тільки тоді, коли керуватиме школою свій чоловік, людина, що матиме щірі інтереси до селянського життя, що в кожній пригоді могла б дати пораду. Серед панської молоді сучасної чимало знайшлось би таких людей, що могли-б бути в цій справі дуже користні. Але вони б не задовольнилися тою програмою, що тепер існує по школах, та й не можна їм взяти посаду учителя, бо ці посади скрізь давалися священикам або семінаристам, та ще паничеві не завсігди поталанить повернути до себе селян. Що до священиків – вони стають до справи зовсім формально, не хочуть правдиво використати за для освіти дітей ці роки, що вони перебувають в школі. Треба за для вчительського діла людей підготовлених, треба в нашому краї вчительський інститут. Вчителі окрім звичайної освіти мусять мати знання по хліборобству, знати закони, що дотикаються до селянського люду, щоб і в хазяйстві, і в яких юридичних справах міг би він дати пораду, допомогти (Осн. 1862 г.)."

Ці думки тоді молодого, а далі видатного діяча П. Чубинського цілком раціональні, а незабаром і земці ступили на той шлях, на який навертав справу Чубинський.

Взагалі так звані українофили принесли чимало користи цій першій народній освіті, що природно ширилася невпинною хвилею по Україні з перших часів визволення. Вони склали книжки, вони ширили їх серед люду, вони в своєму органі „Осн.", докладно обговорювали потреби нового життя селянського люду. Українська література своїми народніми творами, етнографічними працями, високим демократизмом й гуманізмом своїх думок утворила той настрій, при якому виховувалося спочуття до рідного люду, щире бажання працювати на його користь.

(Дж.: Світло. – Київ, 1911. – № 6. – С. 34-42).

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ЛИРИКА

Лирическая поэзія служить во всякій моментъ народной жизни выразительницею господствующаго настроенія, преобладающаго чувства большинства. Она является одной изъ наиболее примитивныхъ формъ взаимнаго обмена мыслей и чувствъ между поэтомъ и читателемъ. Но въ то же время по широте своего содержанія и по искренности выраженія лирика имеетъ громадное общественное значеніе, пуская въ оборотъ народной массы многообразныя эстетическія впечатленія и этическія переживанія. Лирика же, какъ песня, украшаетъ серую будничную работу.

Народы южные, чуткіе къ красоте, накапливающіе въ душе своей особливую отзывчивость къ чувству горя и радости, обыкновенно создаютъ самую богатую лирическую поэзію. Среди украинскаго народа лирика откликалась на все явленія трудовой жизни; создавались целые циклы песенъ, выражающія настроенія, обстановку разныхъ трудовыхъ группъ населенія – чумацкія, косарскія и др. песни. Въ любовныхъ песняхъ выразились самыя разнообразныя оттенки девичьей и женской, мужской и братской любви, ревности, сиротства, бурлачества и т. п. видовъ взаимнаго сближенія и разъединенія людей. Много въ украинской народной лирике чувства красоты природы, выразившагося то въ символическихъ уподобленіяхъ настроеній человеческого сердца съ жизнью природы, то въ прямыхъ описаніяхъ окружающей природы. Недаромъ величайшій славянскій лирическій поэтъ Т.Г.Шевченко воспитался на этой богатой украинской народной лирике и какъ бы перевоплотилъ ея красу въ своемъ глубоко-прочувствованномъ творчестве. До сихъ поръ ни одинъ поэтъ не достигъ такой силы лирическаго воодушевленія, такой правдивости мысли, какою владеть авторъ безсмертнаго "Кобзаря".

Но лирическая украинская поэзія продолжаетъ играть видную роль въ новейшей украинской литературе. И если въ первыя десятилетія после умолкнувшаго Кобзаря три поэта приобрели право по справедливости называться лучшими лириками своего времени – Щоголевъ, Руданскій и Грабовскій, – то въ последнее десятилетіе истиннымъ украинскимъ лирикомъ выступилъ поэтъ Олесь съ его тремя сборниками стихотвореній. Здесь не случайно стоитъ эпитетъ

"истиннымъ украинскимъ лирикомъ". При томъ совершенстве, какого достигла украинская лирика въ народномъ творчестве и при той идейности, какую вложилъ въ свою лирику Шевченко, требованія къ украинскому лирическому поэту могутъ ставиться вполне определенныя: трудно представить себе красивую украинскую лирику, которая отделялась бы по формѣ и по содержанію отъ такихъ двухъ богатыхъ первоисточниковъ вдохновенія. Но, съ другой стороны, поступательный ходъ жизни не останавливается, творить новыя формы и къ вечно великимъ идеямъ, вложеннымъ въ "Кобзаря", присоединяетъ рядъ новыхъ неизведанныхъ ощущеній, создаетъ новый укладъ мыслей, новое пониманіе красоты. Поскольку все это новое жизненное міропониманіе овладеваетъ общественной мыслью, постольку оно должно отразиться и въ лирике, какъ самомъ чуткомъ показателе жизни чувства и ума. Такимъ образомъ, творчество современнаго украинскаго лирика не должно быть оторвано отъ народной украинской жизни, соответствуя народной лирике, должно быть проникнуто гуманно-демократическими идеалами, воплотившимся въ "Кобзарѣ" Шевченка, и, кроме того, оно не можетъ лежать вне современныхъ европейскихъ философскихъ идей, такъ какъ безъ этого поэзія не выполнитъ своего главнаго назначенія – вести впередъ, вносить светъ и движеніе въ область развитія чувства самосознанія, какъ индивидуальнаго, такъ и соціальнаго. Надо отдать справедливость украинскимъ лирикамъ новейшаго періода литературы: лучшіе изъ нихъ своимъ творчествомъ наиболее отвечали первымъ двумъ требованіямъ; третьему условію среди поэтовъ XIX в. больше всего отвечала лирика Грабовскаго, Леси Українки, Франка и отчасти Крымскаго.

Въ XX в. более 40 лирическихъ поэтовъ внесли свои новыя дарованія въ украинскую поэзію. Изъ нихъ, конечно, надо выделить техъ, которые писали стихи временно, брались за лирику случайно, чтобы только выразить накипевшее чувство, – кто не поэтъ въ 16 летъ, кто не воспевалъ свою милую подчасъ и вдохновеннымъ стихомъ? Но такая случайность вдохновенія чужда истинному поэту; для него творчество есть нечто органически съ нимъ связанное, присущее ему въ теченіе всей жизни, борющееся за право свободнаго проявленія со всеми неблагоприятными условіями. Вотъ почему можно снять съ

очереди добрую треть всех поэтов, которые за 3-4 стихотворения попали в "Украинскую Музу", антологию современной украинской лирики.

Талантливыми представителями современной украинской лирики являются преимущественно представители трудовой крестьянской массы, а потому у них связь с народной жизнью совершенно органическая. Хорошо зная эту жизнь, они, естественно, поют про ее безысходное горе, воспевают красу той природы, среди которой протекло их детство. Некоторые из этих описаний очень ярки и проникнуты любовью к родному краю, дышат горячим состраданьем к тяжелым условиям жизни крестьян. Это уже не прежнее романтическое народничество, это – вопль реального сознания безвыходности положения. Такова, например, "Іділія" Будяка, где в видимом прекрасном рае природы царят голод и отчаяние. Здесь лиризм доходит до резкого сатирического тона. Без юмора, но глубоким чувством проникнуты посвященные той же теме стихотворения Капельгородского "Голод", "Плугатарь", "Зимою", "В рідному селі". Вообще эти два поэта так и просятся на сравнение: Будяк – поэт-борец, его сильный стих звучит металлом, его настроение приподнятое, для родины, для великой идеи братства, для свободы он готов поднять и волны океана, как, например, в своей "Псалме":

Гей, ударю я девятим громозвучим буруном,
Я збунтую, я підкину море-череду стовпом.
Я зруйную круторебрі хижовперті берега!
Бути звільна вічним парієм, рабом
Я не хочу!

Он готов вызвать самого Бога на поединок – "Виклик"; он радь буре – "Хуртовина", – чтоб внесла она новую жизнь, осветила забывших про волю людей.

Будяк любит солнце, простор, города с их каменными домами его душат, там места нет ни вольной мысли, ни чувству братскому, и все, что он видит на улицах, глубоко под домами – любовь продажную, всю жизнь одному торгу посвященную, – приводит его в отчаяние, и из его груди при виде большого города вырывается стон:

Нема людей, нема людей,
Самі дома, людей нема!

Въ этомъ онъ сходится съ бельгійскимъ поэтомъ Верхарномъ.

Будякъ приветствуетъ борьбу и воспеваетъ въ своемъ "Веселомъ марше" борцовъ, онъ обращается съ упрекомъ къ "Старшимъ братьямъ", что они не слышатъ стонъ братьевъ, которые голодають, мешають кору и траву въ свой хлебъ и отъ голодныхъ думъ теряють голову. Сильнымъ реализмомъ дышать его "Етюди" изъ сельской жизни. Но у Будяка, кроме боевыхъ и народническихъ темъ, въ его небольшомъ сборнике "Буруни" есть красивыя стихотворенія на философскія темы, близкія къ гейневскимъ безсмертнымъ стихамъ, каковы "Хвилі і люде", "Квітчастий танок", "Такимъ людямъ" и др. Вообще лирика Будяка проникнута глубокимъ чувствомъ любви къ людямъ и къ свободе, она вдумчивая и искренняя. Эта искренность звучитъ одинаково горячо и въ широкихъ гражданскихъ мотивахъ, и въ субъективныхъ переживаніяхъ – "Мій шлях", "Фіалка" и др. Несмотря на обличительный и вызывающій тонъ некоторыхъ стихотвореній, въ поэзіи Будяка много нежного и светится въ ней горячая вера въ победу добра, въ близкое нарожденіе правды. Надо только поэту больше вниманія обратить на формальную сторону своей работы: его стихъ, вообще сильный и звучный, не всегда выдержанъ, попадаются неудачныя слова. Не следовало бы начинать сборника вполне оригинальныхъ и широкихъ по темамъ стихотвореній такимъ бессодержательнымъ отрывкомъ, какъ стихи "До музи".

У Капельгородскаго въ лирике не найдемъ темперамента Будяка; это спокойная лирика, тоже проникнутая гражданственностью и любовью къ роднымъ степямъ, родному люду, но больше реального, а не вызывающаго характера. Это действительныя "отголоски" современной жизни въ глубине Украины, какъ и озаглавленъ сборникъ Капельгородскаго – "Відгуки життя". Стихи эти обвѣяны темъ непередаваемымъ "сумомъ", который такъ присущъ характеру украинца, творчество Капельгородскаго родственно Надсону, котораго часто и переводитъ Капельгородскій. Его стихи близки по форме и по настроенію къ чисто народнымъ песнямъ, какъ, напримеръ, "Розвага", где онъ говоритъ про себя:

Гей, немає мені долі

Якъ билині тій у полі,
Що одна стоїть зімою
Серед снігу над межою...
Рідний край – моя дівчина,
Праця – вірная дружина,
Хто серденько щире має
Рідний край в душі кохає,
Той на долю не жалкує:
За метою він слідкує.
Хай глузують з його люде, –
Лихо всяке він забуде,
Він щасливий сам собою,
Бо слідкує за метою!

Это простое стихотворение очень характерно для современного украинского деятеля: пусть его национальные задачи осмеиваются, перевираются, – онъ въ нихъ глубоко убежденъ и идетъ своимъ путемъ. Такимъ же настроениемъ дышатъ и стихотворения "Бережким порадикамъ" ("Осторожнымъ советчикамъ"), "Поклик", "Байдужимъ" ("Равнодушнымъ"), "Роздоріжжя" ("Распутье") и др. Но сила дарования Капельгородскаго не въ такихъ обличеніяхъ, не въ героическихъ воззваніяхъ. Ему лучше всего удаются тихія сельскія картины – "Ранкомъ", "В рідному селі", "На селі". Здесь и правда, и красота искренней лирики.

Такимъ же искреннимъ лирикомъ является и авторъ маленькаго сборника стихотвореній "Хвилини" С.Черкасенко. Въ "Хвилинахъ" разлито много той неуловимой, неподдающейся определению поэзии, какая дается только более крупному дарованію. Въ Черкасенко мы действительно встречаемъ поэта съ богатымъ творчествомъ. Пишетъ ли онъ разсказъ, въ немъ стоятъ предъ нами яркіе правдивые образы*, пишетъ ли обличенія современнымъ уродствамъ жизни, – сатира его полна юмора, а въ стихахъ картины обвеяны поэтической прелестью – "Вечір въ степу", "Ніч". Черкасенко, кроме того, певецъ тяжелаго труда рудокоповъ; ихъ тяжелому труду, ихъ безрадостной жизни у него

* См. его разсказы "На шахті" и разсказы для детей "Маленькій горбань".

посвящено несколько очень удачных стихотворений: "На шахті", "Шахтарі" и др.

Совсем недавно вышла в свет лирика Миколи Вороного. Это уже поэт совершенно другого темперамента. С богатством поэтической формы у него соединяется разнообразие содержания. Вороной владеет прекрасно стихом, он у него так и играет, то искрится, как радость молодой жизни ("Знову ранок, знову світ", "На озері", "Чорне домино"), то тянется, падает под гнетом тоски.

Одпочинь, одпочинь, на хвилину засни
Ти, зневажене серце украй...

Или в "Хмарах":

Сунуться, сунуться хмари
Темні, брудні...
Де ж ви поділися чари,
Мрії щасливі, ясні?

Удивительная гармония стиха с настроением заставляет поэта часто менять размер в одном и том же стихе, и это усиливает его красоту. Так, в стихотворении, "Скрипонька" каждая картина – новый размер. То отрывистый, когда набрасывается картина ночи в город:

Візники... пішоходи... майдан.
Дрібно сіється дощ, хлюпотить.

Стих растягивается, когда изображается тоскующее настроение поэта:

І здригається серце мое
У стисканнях невольничих пут, –
А нудьга як той спрут
Присмокталась і кров з нього пье...

Звуки музыки вдруг рассекают это настроение:

Іскорками, блискавками,
Огневими стрілоньками
Блиськає, тремтить!

Затем, когда песня захватывает сердце одинокого слушателя, поэт передает таким же уподобляющимся тягучим звукам стихом:

Ось вона –

"В душу вливається, ніжно лоскочеться,

Чайкою скигнуть, безтямно ридаючи.
Мов найдорожче в могилу ховаючи!"

Много красоты въ лирике Вороного, много глубокихъ темъ все того же вечно волнующаго насъ индивидуальнаго счастья и горя, неудовлетворенности сложной капризной души современнаго интеллигента. Прекрасны въ этомъ отношеніи полныя сильнаго вдохновенія стихотворенія "Fiat" и "Vae victis". Много у Вороного красивыхъ уподобленій, – напримеръ, "Хмара", "Палімпсест", целый отрывокъ символическій "Евшан-зілля"*, недаромъ своими поэтическими достоинствами заслужившій очень широкую популярность въ Украине. Этотъ отрывокъ заимствованъ изъ древнихъ летописей: при дворе Мономаха жилъ, окруженный роскошью, взятый въ пленъ мальчикъ, сынъ хана половецкаго. Сталь онъ уже все родное забывать, но отецъ за нимъ сильно тоскуеть. Онъ посылаетъ певца-гусяря къ сыну и даетъ ему "евшан-зілля": чуть понюхаеть траву степную, такъ, наверное, вспомнить юноша свой край родной и вернется къ нему, убежить изъ роскошнаго плена. Такъ и сталось: пока пель гусярь песни половецкія, равнодушно слушалъ ихъ юноша, но чуть понюхаль онъ траву родныхъ степей, весь преобразился, все бывое дорогое воскресло въ его душе, и онъ бежалъ съ гусяромъ изъ княжескихъ палатъ баловавшаго его Мономаха.

Україно! мамо люба!
Чи не те ж з тобою сталось?
Чи синив твоїх багато
На степах твоїх зосталось? –

спрашиваетъ въ заключеніе поэтъ и заканчиваетъ пожеланіемъ найти ту траву приворотную, которая вернула бы Украине изменившихъ ей сыновъ.

Если Вороного можно преимущественно назвать поэтомъ личныхъ чувствъ, то это не значить, чтобы его лирика не отзывалась на гражданскіе мотивы. У него нетъ романтическаго народничества, но горю родины посвящено у него одно краткое сильное стихотвореніе. Въ немъ сказалась вся любовь его къ родине; это – "Краю мій рідний". Вороному только не следуетъ писать стихи на чисто публицистическія

* Евшан-зілля – степная трава съ сильнымъ запахомъ.

темы, – они ему не удаются, не тотъ у него даръ. Вотъ почему такъ неинтересны его стихотворенія "Эпиталама" (о свободномъ браке), "На праздникъ Котляревскаго" и даже "На панихиду Шевченко". Ему гораздо лучше удаются юмористическія шутки – "Мушка", "Поэзія и проза". Но по существу это – лирикъ индивидуальнаго чувства любви, сомненія, ревности. И здесь Вороной займетъ видное место въ украинской поэзіи.

Отдельное место среди украинскихъ лириковъ занимаетъ поэтъ Филянскій, недавно выпустившій въ светъ 2-й томъ своихъ стихотвореній подъ названіемъ "Calendarium".

Его первый томъ вышелъ въ 1906 г., въ разгаръ общественно-политическихъ интересовъ, и поражалъ полнымъ отсутствіемъ какого-либо соответствія между настроеніемъ поэта и окружавшей его жизнью. Этотъ первый сборникъ стиховъ Филянскаго былъ пропитанъ философскимъ отношеніемъ къ жизни, къ самому себе, въ немъ господствовалъ несколько приподнятый библейскій мотивъ о суете мірской. Но черезъ это несколько напускное спокойствіе прорываются искреннія ноты, когда поэтъ вспоминаетъ о родине и о своей оторванности отъ нея. Вообще и въ первомъ, и во второмъ томе поэзія Филянскаго – это стонъ изгнанника, потерявшаго надежду и увидетъ родной край, и послужить его возрожденію, у котораго осталась только одна связь съ родиной – песня, то несущая его на крылахъ воспоминаній въ далекое детство, проведенное на Украине, то выражающая его скорбь о положеніи Украины. Во второмъ томе Филянскій по образцу древнихъ писателей распределяетъ свои стихи по месяцамъ года, стараясь не только дать соответствующія картинки природы, но и ставить свое настроеніе въ гармонію съ состояніемъ природы. И то, и другое удается ему. Вообще второй томъ неизмеримо искреннее и живее перваго, въ немъ больше личной лирики. Но и въ немъ есть места общественной жизни, хотя на смерть Толстого есть прекрасное четверостишіе.

Стихъ Филянскаго вездѣ хорошъ, обработанъ, но въ немъ нѣтъ огня. Въ первомъ томе особенно красиво и характерно написано стихотвореніе "Хвала, хвала Тобі – за хвилі, що рокочуть". Во второмъ томе хорошее описаніе природы: "Не иди дорожкой, що вчора ти ходила" и др. По глубине настроенія лучше всехъ, искреннее другихъ

такія прекрасныя вещи, какъ "Гукайте їх – вони десь заблудили!", "Ніч на Івана Купала", "Беркут" (во 2-мъ т.) и въ 1-мъ – "І рідний гай і рідний лан", "І знов і знов весна", "Червоним золотом діброва убіралась" и др. Филянскій – поэтъ сдержанный, скромно боящійся лишняго слова, преувеличеннаго эпитета, но въ его поезіи много глубокой тоски по родине, тоски личнаго неудовлетворенія жизнью. Второй томъ показываетъ, что лирическій талантъ Филянскаго развивается и можетъ дать нечто еще более сильное и красивое.

Среди современныхъ лириковъ нельзя не остановиться на лирике-декаденте Чупринке, издавшемъ уже пять отдельныхъ сборничковъ стиховъ. Каждый изъ нихъ носитъ крикливыя названія – "Огнецвіт", "Ураган", "Метеор" и т. п. Чупринка – мастеръ слова, больше всего занятый красотой звука, оригинальностью манеры. Ему мало дела до содержанія. Онъ можетъ воспевать и ветеръ, и огонь, и красоту, онъ въ темную межпланетную даль готовъ лететь, какъ Демонъ. Поэтъ, по его определенію, – и пророкъ, и новаторъ, и вольный мученикъ жизни: онъ не истратитъ даромъ силы свои духовныя ни въ страданіи, ни въ тоске. Чупринка смелъ и уверенъ въ себе: "Знайте ж друзі й вороги – я на аванпості" – говоритъ онъ. Певцу, котораго оставило вдохновенье, онъ приказываетъ умереть: "Ти не смеешь жить на світі, раз твій жертвенник потух!" Его лира, полная гнева и слезъ, навсегда неподкупна. "Я люблю святу красу, – говоритъ Чупринка ("Credo"), – так до вас ворожі дуки я душі не понесу". "Братомъ світла, братом сонця я зроблюся хоч на мить", "До блакитного простору дух мій гімни подає!"

Мы нарочно привели эти отрывки, характеризующіе талантъ вечно мятущійся, неуравновешенный, вечно ищущій повсюду новой красоты, новой формы, точно играющій передъ читателемъ своимъ стихомъ. Но когда Чупринка на минуту успокаивается, беретъ за конкретныя темы, онъ творитъ прелестныя по своей нежности и изяществу вещи, какъ, напримеръ, "З вікна" (зимній етюдъ), "Мої квіти", "Снохода" ("Сомнамбула"). "Хмарки" напоминають Бальмонта. Хороши его "Муки кохання", "Чисті души". Какъ все декаденты, Чупринка хорошо передаетъ сказочныя тайны природы – "Ніч на Купала" и тайну смерти – "Подзвіння". Вообще, можно сказать, что последніе два сборника Чупринки, "Метеор" и "Сон-Трава",

содержательнее первых, где поэт слишком часто забывал истинное свое призвание и увлекался одним металлозвонком своих стихов.

Вот те современные лирики, произведения которых вышли за последние пять лет и на которых интересно было остановиться, чтобы уяснить себе новейшую украинскую лирику. Как видно, старое народничество, романтизм отсутствуют в ней, и им на смену выступает индивидуализм, лирика личного чувства. В этот же промежуток времени вышел второй и третий сборник стихов поэта Олеся, но ему мы посвятим особую статью.

Первый выпуск стихотворений Олеся, вышедший в 1907 году, был восторженно встречен и украинской критикой, и украинской молодежью. Самое заглавие его – "З журбою радість обнялась" – передавало господствующее настроение того момента: в печальную украинскую поэзию, в жизнь, переполненную терниями, ворвалась радость, – радость пробуждения в светлое утро, счастье сознания, что жив народ и жива его сила. С этой радостью сразу "обнялась" острая "журба" от ужасных событий 1907 года – "В слезах, як в жемчугах мій сміх". Звонко и гордо звучала лира в руках молодого поэта: каждая струна дрожала, звала к счастью, к воле, полным аккордом врывалась в души людские, будила в них сознание гражданского и человеческого долга по отношению к многострадальному народу. Прекрасные отзвуки шевченковской лирики слышались в искренних коротких песнях Олеся. И рядом с мажорными тонами молодого поэта эти шевченковские минорные ноты звучали родной для украинца глубокой тоской.

По форме Олесь выступил талантливым символистом. Украинская народная поэзия богата красивыми символами, они тесно сплетены со всем умозрительным настроением, преобладающим в психике украинской нации. Костомаров посвятил разъяснению поэтических символов украинской народной литературы целое исследование. К сожалению, эта работа имеет одного лишь продолжателя среди современных украинских этнографов, проф. Сумцова. Символизм современного искусства часто бывает надуман, бледен. Он удается только крупным талантам, как Бальмонт, Рерих. Удается он и Олеся. Символическая форма

присуща немногимъ современнымъ украинскимъ поетамъ и писателямъ. Хороша она у Днепровой Чайки, у галицкой писательниці Кобылянської; хороши некоторые символы въ поэзии Х.Алчевской*. У Олеся символы красиво передають настроєніє, создають картину, образъ, полный глубокаго содержания. Изъ перваго его тома особенной популярностью пользуются "Айстри", "Конвалія" ("Ландышъ"), "Як згряя радісна пташок"... всехъ не перечислишь, – весь первый томъ ими переливается, какъ въ граняхъ алмаза преломляется лучъ солнца. Хороши символы и во 2-мъ томе. Здесь они даже сильнее, охватываютъ более широкое содержание, – напримеръ, въ стихотвореніи "Яка краса відродженне країни!" или "О слово рідне! Орле скутий!" Гейневской поезіей дышитъ символическое стихотвореніє, которое можно привести какъ образчикъ творчества Олеся:

Не беріть із зеленого лугу верби
Ні на жовті піски, ні на скелі,
Бо зовьяне вона від жаги і журби
По зеленому лузі в пустелі...
І сосни не несіть на зелени луги,
Бо вона засумує в долині
І засохне в воді від палкої жаги
І нудьги по далекій вершині...

Это образецъ слиянія творчества поэта съ чисто-народной формой поэзии.

Въ другомъ роде, но также хорошо и это сопоставленіє родного края съ цветами:

Не цвітуть квітки зімою
І дерева не шумлять,
А обгорнені імлою
Як мерці вони стоять.
Як же ти, мій краю-квіте,
В час морозів вікових
Міг би квітнуть і шуміти
З під наметів снігових?

* См. сборникъ стихотвореній Х.Алчевской "Туга по сонцю"; некоторые стихотворенія въ немъ очень художественны.

Красота поэзии Олеся в разнообразных противопоставлениях, в богатой гармонии стиха, сливающегося строением. У него нет лишних слов, слов без содержания, вся его лирика полна вдохновения, богата мыслями, яркими образами, блестящими сравнениями. Его два тома стихотворений прекрасно воплощают в себе настроение и пережитки 1906-1908 года. В них же нашли себе выражение самые разнообразные движения любви и страданий индивидуальных.

Но вот наступают унылые годы реакции; поэт, как наиболее чуткая организация, переносит ее особенно мучительно, – "молчит его святая лира", подъем вдохновения невольно опускается, колеблется вера в близость дня обновления: Олесю пишет "По дороге в сказку". Это уже не прежний горячий стих; то, что людям дороже жизни, – счастье освобождения, – теперь живет только в сказке. Люди потеряли истинный путь, они толпою бродят в лесу и напрасно ищут выхода. Юноша, одушевленный верой, ведет их к свету из темной чаши, полной диких зверей. Путь тернистый, сомнения охватывает вожака. Чуть толпа уловила его нерешительность, – в ней пропала вся вера в него, всякая надежда на выход из мрака к свету. Люди разбрелись снова в чаши, покинув своего вождя в двух шагах от неведомой им опушки леса. Есть рассказ Горького, напоминающий содержание поэмы Олеся. Как в том произведении, так и в этом отразилось настроение современного общества, блуждающего в потемках, без твердых убеждений, без горячей веры. Прекрасный язык и яркость отдельных переживаемых и толпою, и вожаком ее моментов делают поэму Олеся очень интересной.

Вышедший вслед за нею третий сборник Олеся свидетельствует о том, что настроение поэта продолжает быть подавленным: его прелестные лирические стихотворения полны тоски. Поэт ищет утешения в грезах своей богатой фантазии, он творит сказки – "По над Дніром", "Чотири доби" (четыре времени года), где рядом с картинами чисто сказочной поэзии прорывается лирика, полная скорби, художественно-прекрасная, захватывающая своим настроением читателя, потому что настроение поэта, родное нам, болезненным переживанием отдается в нашей душе.

Многіе поэты, многіе художники переживали періоди душевнаго угнетенія, когда реальная жизнь теряла для них красу, жизнерадостность оставляла ихъ, и только фантазія, унося ихъ на своихъ легкихъ крыльяхъ, дарила имъ творческое вдохновеніе. Въ жизни Пушкина, Байрона, Гейне такіе періоды отмечаються всеми ихъ критиками и біографами. Шевченко пережилъ такой же періодъ, когда восклицалъ:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши въ руки,
Дивуюся: чому не йде
Апостол правди і науки!

Онъ уходилъ тогда всецело въ ветхозаветныя темы, черпая ихъ изъ Библии. Гейне тоже по временамъ предпочиталъ перевоплощаться въ минувшія эпохи, искать сюжетовъ въ прошломъ, творить историческія поэмы, не отзываясь на современную ему, такъ больно поражающую его, действительность. Чисто геніальная способность Гейне понимать разныя эпохи исторіи все-же не удержала его долго на чисто историческихъ сюжетахъ, и поэтъ молодой Германіи возвращается къ своей любимой теме – міровой скорби, находя наилучшее ея выраженіе въ еврейскихъ мотивахъ. Такъ, надо думать, и поэтъ молодой Украины скинетъ съ себя угнетенное душевное настроеніе и вернется къ своему лейтмотиву – призыву къ свету, счастью и свободе. Конечно, для этого надо прежде всего пожелать, чтобы и окружающая насъ жизнь хоть сколько-нибудь просветлела. Здесь не мешаетъ напомнить слова Овсяннико-Куликовскаго, который проводя разницу между ученымъ-мыслителемъ и художникомъ-поэтомъ, ставитъ въ деятельности поэта главною пружиною "культъ человечества": весь безпредельный космосъ для поэта только фонъ, на которомъ выступаетъ человечество съ его страданіями и радостями. "Задача художника, – говоритъ Овсяннико-Куликовскій, – гораздо сложнее и труднее, чемъ задача ученаго мыслителя, и требуетъ, кроме творческаго дара, еще большой отзывчивости, большой силы духа, – той широты, гуманнаго пониманія и сочувствія, той ихъ глубины, безъ которыхъ его творческая работа невозможна, или же, въ лучшемъ случае, будетъ ничтожна. Онъ долженъ многое возлюбить и многое

возненавидеть и все понять" (см. Овсянико-Куликовскій. Поэзія Гейне, стр. 119).

Художникъ всегда идетъ впереди своего века, онъ долженъ разбираться во всехъ проблемахъ, какія ставить жизнь его народа, онъ долженъ быть проникнуть новыми идеалами. Иногда художникъ прозреваетъ новые пути ихъ воплощенія. И все это вместе требуетъ отъ него громадной душевной работы. Она совершается незримо въ тайникахъ души поэта и обнаруживается въ его легкокрылыхъ словахъ, которыя часто становятся лозунгами несколькихъ поколеній. Но для этой работы необходимы соответствующія переживанія.

Олесь уже показалъ намъ, что онъ "возлюбилъ" и что онъ ненавидитъ. Окружающая его творчество любовь украинскаго общества обнаруживаетъ, что онъ понялъ его лучшіе идеалы. Если последніе годы груститъ его "святая лира", то мы твердо уверены, что никто, какъ онъ, этотъ даровитый певецъ молодой Украины, не почувствуетъ первое живое дыханіе въ окружающей насъ мертвой, страшной действительности, и снова звучный стихъ его пробудитъ насъ и будетъ звать опять къ свету и добру.

Въ нашемъ краткомъ очерке, конечно, не рассмотрены все лучшіе лирики современной украинской поэзіи. Не было уделено нами вниманія такому прекрасному лирику, какъ Леся Украинка, потому что ея лирика – "На крилахъ пісень" – принадлежитъ больше XIX веку, а въ настоящее время ея творчество приняло другое направленіе – поэмъ, драмъ. По этимъ же причинамъ мы прошли мимо лирики Чернявскаго, издавшаго очень красивый сборникъ стиховъ "Зорі". Изъ молодыхъ лириковъ много надеждъ подаетъ свежій талантъ М.Рыльскаго, выпустившаго пока только небольшой сборникъ стиховъ "На білихъ островахъ". Проникнутыя искреннимъ чувствомъ молодого сердца, звучныя по стиху и изящныя по форме, какъ, напримеръ, "З сердечнихъ глибин", "Не грай! Не грай!", "Годі, скінчилася пісня моя" и другія вещи въ этомъ сборнике, обнаруживаютъ несомненный лирической талантъ. О творчестве лирика Гай трудно высказаться, пока его изящныя и полныя чувства стихотворенія разбросаны по періодическимъ изданіямъ и не собраны вместе.

Нельзя не отметить бедности переводной литературы на украинском языке в области лирической поэзии. Больше всего посчастливилось Гейне, которого удачно переводили М.Славинский, Леся Украинка, Грабовский. Очень мало имеем мы переводов итальянских лириков и особенно из Ады Негри, которая по содержанию своих стихов так близка украинским лирикам. Почти не переведены новейшие французские поэты. Беранже хорошо переводят Х.Алчевская и Л.Велинская. Среди переводной поэзии последнего времени хороши переводы Стешенка из Шиллера, Надсона и др. Украинский язык достаточно богат, чтобы в руках мастера слова передать разнообразные оттенки поэзии далеких народов.

Такова современная украинская лирика: она не бедна талантливыми поэтами. Ее мотивы разнообразны: одни звучат в униссон с современной русской поэзией, полны личной тоски и поисков нового счастья; другие, присущие украинской поэзии, полны гражданских чувств, скорби о бездоле родного края; наконец, иные полны чистой красоты символизма. Все эти мотивы полнее всего, красивее всего сливаются в поэзии Олеся. Его сборники представляют синтезы лучшей современной украинской лирики, в них культ человека и человечности звучит в наиболее широком значении этих понятий. А ведь в истинном культе этих двух идей совмещается и красота, и счастье, т.-е. все, к чему люди всегда стремятся и поиски чего составляют главное содержание художественной лирики.

*(Дж.: Украинская жизнь. – Москва, 1912. – Кн. IV. – С. 43-52;
Кн. V. – С. 43-48).*

ШЕВЧЕНКО И УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО 60-ХЪ ГОДОВЪ

I.

Каждый великий поэт кладет свой отпечаток на общество, среди которого он жил; его влияние тем продолжительнее, чем гениальнее его творчество, оно тем сильнее, чем более затронуто

поэтомъ не однихъ эстетическихъ, а и гуманныхъ переживаній. Празднованіе въ 1911 году юбилея Шевченка очень ярко показало, что за 50 леть, исполнившихся после его кончины, украинское общество не переставало жить подъ обаяніемъ великаго Кобзаря; въ немъ оно черпало руководящія начала своей сознательной національной жизни; въ немъ находило силу веры въ лучшее будущее. Поэтъ-гражданинъ далъ національному возрожденію своей родины прочное основаніе, которое обеспечиваетъ и грандіозную постройку будущаго уклада украинской народной жизни. Не довелось Шевченку дожить до перваго начальнаго момента этой перестройки, до великаго момента освобожденія милліоновъ рабовъ, горькую долю которыхъ онъ воспелъ съ такимъ художественнымъ лиризмомъ. Но никто, какъ онъ, создалъ то предварительное настроеніе, въ какомъ его друзья-почитатели принялись въ знаменательные для всей Россіи 60-е годы за самую нужную для народа работу. За десять леть, проведенныхъ Шевченкомъ въ ссылке, Россія много пережила, – пережила 1847-1857 годы, періодъ, важный для развитія ея общественной мысли. Эти десять леть великій украинскій поэтъ прожилъ въ казарме съ запретомъ писать и рисовать; творческая мысль его была пресечена, до него не доходили книги и газеты. И однако, вернувшись въ Петербургъ, Шевченко сразу становится путеводной звездой украинцевъ, онъ принимаетъ участіе въ самыхъ передовыхъ русскихъ кружкахъ того времени. Мысль о возможности, о близости уничтоженія ненавистнаго ему крепостнаго права всецело овладеваетъ имъ. Его поэтическое вдохновеніе уже предвкушало радость этого мгновеніе. “Сонце иде, – писалъ онъ, – і за собою день веде“.

Жадно ожидая раскрепощенія народа, Шевченко понималъ, что на интеллигенціи лежала обязанность удовлетворить первую потребность освобожденной массы – помочь ей выйти изъ мрака невежества, дать ей школу, книжку. Всю свою жизнь Т. Г. отличался страстной любознательностью; науку, знаніе, просвещеніе онъ ставилъ очень высоко и понималъ ихъ значеніе для народной массы. Онъ зналъ, что среди роднаго ему украинскаго народа существуетъ стремленіе къ свету, оно получило въ „Кобзарѣ“ свое отраженіе, матери въ его поэмахъ вездѣ стараются научить свое дитя грамоте, вездѣ звучитъ его заветъ: „учися, серденько, колись з нас будут люде!“

(„Доля“). Но чтобы учение действительно делало учащихся „людьми“, Шевченко завещает и какъ надо учиться въ своемъ „Посланіи до мертвих і живих і ненарожденных земляків“. Въ конце этого посланія и заключается заветъ поэта:

Учитесь, брати мої,
Думайте, читайте
І чужому научайтесь
И своего не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає.

Совершенно естественно, что чуть заговорили про „волю“, Шевченко становится деятельнымъ членомъ того кружка украинцевъ, который въ 1860 году въ Петербурге принялся за издание первыхъ популярныхъ книжекъ на украинскомъ языке. Въ кружокъ этотъ входили Кулшъ, Костомаровъ, Белозерскій и др. Но душой его былъ Шевченко. Онъ самъ принялся за составленіе украинскаго „Букваря“. Такъ какъ въ немъ были помещены несколько молитвъ, то этотъ „Букварь“ долженъ былъ пройти две цензуры – светскую и духовную – и едва не погибъ въ последней. Совсемъ больной Т. Г. отправился однако лично къ митрополиту петербургскому и просилъ его разрешить его „Букварь“. Едва получилось разрешеніе, Т. Г. хлопочеть о распространеніи этого „Букваря“. Онъ пишетъ Чалому въ Кіевъ: „Я и слышалъ, и читалъ, что митрополитъ Арсеній очень возревновалъ о сельскихъ школахъ и сожалеетъ, что нетъ дешевыхъ букварей. Покажите ему мой „Букварь“; если одобрить, я вышлю ему 3 000 экземпляровъ, конечно, за деньги, потому что это достояніе бедныхъ нашихъ воскресныхъ школъ“. Вместе съ этимъ Шевченко шлетъ Чалому 10 000 экзempl. своего букваря для распространенія въ сельскихъ школахъ. Его мучитъ неуверенность, что въ этихъ первыхъ школахъ обученіе сразу не будетъ вестись самымъ естественнымъ способомъ – на родномъ языке населенія. На его столике, у кровати, лежали всякія украинскія книжки, и его „Букварь“ и украинская „Граматка“ Стронина. Больной, уже при смерти, онъ волновался этимъ вопросомъ: „Скажите, для кого написана эта книга? – говорилъ онъ, отбрасывая раздраженно „Граматку“, – я не знаю, для кого, но не для техъ, кого надо учить“... Шевченко продолжалъ настаивать на изданіи

первоначальныхъ украинскихъ учебниковъ – арифметики не дороже 3 коп., исторіи Украины въ 10 к., этнографіи и географіи Украины и т. д. Все предсмертныя думы поэта обращены на это дело. Смерть не дала ему продолжать его, но заветъ поэта глубоко запалъ въ сознание украинскаго общества.

II.

Можно собственно сказать, что до 60-хъ годовъ не было украинскаго общества: были литературныя кружки, были отдѣльныя семьи и личности, проникнутыя національными симпатіями. Похороны Шевченка – вотъ первый фактъ общественной національной жизни въ Украине. Уже погребеніе его въ Петербургѣ сразу объединило украинцевъ: слишкомъ велика была утрата, она действительно отозвалась по всей Украине – и въ бедныхъ хатахъ его родной Кіевщины, и въ богатыхъ усадьбахъ украинскихъ помещиковъ. Одинъ изъ свидѣтелей погребенія Т. Г., временно на Смоленскомъ кладбище, Терпигоревъ, писалъ потомъ въ „Историческомъ Вестникѣ“: „Изъ всехъ похоронъ, которыя мне съ того времени случалось видѣть, ни одинъ не имѣлъ на себѣ такого отпечатка и характера искренности и простоты, какія имѣли похороны Шевченка. Они были чисты отъ всякой театральности* . Похороны же Шевченка подѣ Каневомъ имѣли грандіозный характеръ и были выраженіемъ той скорби, того горя передъ смертью великаго человека, которое пробуждаетъ и воспитываетъ общественное сознание.

До Шевченка былъ національный романтизмъ, была этнографія. Шевченко подошелъ сразу къ самому больному вопросу: онъ громко, смело воспѣлъ страданія народа, его неволю, униженіе, его одиночество. По инициативѣ Костомарова украинская національная идея была поставлена на политическую почву. Кирилло-мефодіевское братство соединило украинскій вопросъ съ одной стороны съ необходимостью освобожденія крепостныхъ, а съ другой – съ національнымъ освобожденіемъ всехъ славянскихъ народовъ на началахъ демократическаго самоуправленія. Безъ „Кобзаря“ Шевченка идеи этого тайнаго, скоро извне разбитаго кружка не получили бы

* „Истор. Вестн.“, 1896, кн. VI, стр. 57.

такого широкаго распространія; въ „Кобзарѣ“ впервые на украинскомъ языкѣ зазвучали заветы братской любви народовъ, федерализма, еще пока выраженнаго чувствомъ, горячимъ участіемъ къ взаимнымъ страданіямъ, уваженіемъ святынь каждаго народа. Безъ „Кобзаря“ окрепло ли бы въ украинскомъ обществѣ сознание обязательности національно-культурной работы для возрожденія многомилліонной массы, утвердилась ли бы такъ украинская идея на народномъ фундаменте? Конечно, после Шевченка были и другіе писатели и общественные деятели на Украине, продолжавшіе традицію Кирилло-мефодіевскаго братства, но велика, неизмерима была власть надъ украинской мыслью вдохновеннаго слова поэта.

Къ 1861 г. въ Украине уже наметилась такая группировка силъ, которая могла сознательно взяться за работу, какая въ то время стояла на первой очереди, – работу просветительную. Все, что смутно, неопределенно звучало въ самыхъ раннихъ литературныхъ произведеніяхъ возрожденной Котляревскимъ украинской литературы, все, надъ чемъ работали первые украинскіе ученые въ Харьковѣ и въ Кіевѣ въ первую половину XIX в., – демократизмъ, страстная любовь къ родинѣ, горячій интересъ къ изученію ея исторіи и этнографіи, – все это, ярко выраженное вдохновеннымъ словомъ поэта, облагороженное его высокимъ гуманизмомъ, къ 60-мъ годамъ отлилось въ определенное общественно-литературное теченіе, извне получившее названіе „укаинофильства“. Органомъ этого теченія, его выразителемъ былъ журналъ „Основа“, печатавшій свои статьи и на украинскомъ, и на русскомъ языкахъ. Вся программа журнала, его направленіе определились еще при участіи Шевченка, умершаго вслѣдъ за выходомъ 1-й книжки. Редактировали „Основу“ бывшіе члены Кирилло-мефодіевскаго кружка и главнымъ образомъ Кулишъ и Костомаровъ. Но время было другое, выступили новые вопросы жизни, приковывавшіе вниманіе молодого украинскаго органа, и теоретическія начала 40-хъ годовъ хотя и развиваются въ „Основе“, но она вся посвящена более конкретнымъ вопросамъ: изученію Украины, развитію украинской литературы, выясненію отношеній укаинофиловъ къ народамъ, находящимся въ теснейшемъ общеніи съ Украиной, къ великороссамъ и къ полякамъ, указанію главныхъ задачъ народнаго просвещенія. Костомаровъ историко-публицистическими

статьями устанавливали особенность южно-русского народа. Житецкий разъяснял жизненность литературной обработки украинского языка; Антонович и Рыльский давали руководящую начала для правильных отношений к полякам Правобережной Украины. Таким образом, национальный вопрос рассматривался разносторонне и велась оживленная полемика на два фланга, если можно так выразиться: сь черезчур гордыми поляками, желавшими видеть в юго-западной Украине часть Польши, и сь излишне подозрительными русскими органами („День“), которые в самом развитии украинского языка видели измену государственной целостности России. Имъ возражалъ Костомаровъ, подтверждая историческими данными двойственность и разнохарактерность великорусской и украинской народности, – двойственность, не препятствующую ихъ общей исторической жизни, но требующей свободы, развития особенностей каждой изъ нихъ; затемъ Кулишъ доказываетъ естественность развития украинской самобытной литературы: „Одинъ языкъ, – говоритъ онъ, – не можетъ заменить другого, какъ бы повидимому онъ ни былъ близокъ: всякая произвольная замена одного другимъ вь видахъ единообразия и удобства лишаетъ языкъ логической гармоніи частей и даже удобопонятности. Украинскій литературный языкъ, выросшій непосредственно изъ языка живого народнаго, более доступенъ пониманію соплеменниковъ. „...Крайняя централизація вь языке была бы губительной помехой общему благосостоянію и образованнію, единообразіе у насъ производитъ уродство или сородство... Искусственное направленіе литературнаго языка несомненно отдалило бы благотворное сближеніе образованной части общества сь народомъ и замедлило бы распространеніе просвещенія“*.

Сь другой стороны, „Основе“ приходилось писать возраженія противъ польской газеты, „Czas“ и даже французской „Revue Contemporaine“, где поляки доказывали, что Руси не существуетъ, а какъ вь Варшаве, такъ и вь Кіеве существуетъ Польша. Костомаровъ, обличая ложность такихъ ненаучныхъ положеній, старается однако остаться вернымъ своимъ федеративно-братскимъ отношеніямъ ко всемъ соседямъ и заканчиваетъ свое возраженіе примирительными

* См. Ответъ „Русскому Вестн.“, „Основа“, 1861, 2.

словами: „Для насъ ничего не можетъ быть желаннее изгнанія изъ сердца старинныхъ печальныхъ воспоминаній и утвержденія братской любви и духовнаго согласія съ поляками; но пусть же они возлюбятъ и уразумеютъ историческую истину, не оправдываютъ унію, не восхваляютъ былого господства надъ нашимъ народомъ“*.

Приходилось „Основе“ отвечать и на запросы евреевъ, которые упрекали журналъ въ употребленіи слова „жидъ“. Имъ тоже дается ответъ, что „если украинскій народъ слишкомъ непосредственно реагируетъ противъ экономического господства евреевъ, то литераторы украинскіе вполне ясно сознаютъ, что эти недоразуменія исчезнутъ при расширеніи гражданскихъ правъ евреевъ и развитіи просвещения“.

Такъ ставился впервые въ „Основе“ открыто украинскій вопросъ, и, повидимому, постановка эта удовлетворяла складывавшееся тогда украинское общественное сознание. Въ „Основу“ начинаютъ присылать корреспонденціи изъ самыхъ далекихъ угловъ Украины, число писателей растетъ, къ ней обращаются и русскіе художники, интересующіеся Украиной, – Жемчужниковъ, Серовъ, давшій прекрасную статью (съ нотами) про украинскую народную песнь. Въ „Основе“ же находятъ отраженіе и те сознательныя группировки общественныхъ силъ вокругъ украинскаго національнаго дела, какія образовались въ двухъ исторически разделенныхъ частяхъ Украины – левобережной и правобережной, до сихъ поръ различающихся местными условіями жизни. Въ Левобережной Украине выразителемъ украинскаго теченія является теперь уже покойный выдающійся ученый филологъ, тогда еще студентъ П.И.Житецкій**. Въ своей статье „Русскій патріотизмъ“ онъ отвечаетъ на статьи проф. Ламанскаго въ „Дне“ и доказываетъ ему, что развивать украинскій языкъ вовсе не значитъ отказываться отъ великорусскаго языка и литературы; также и общерусскій патріотизмъ, – говоритъ Житецкій, – „вовсе не обязываетъ, закрывши глаза, однимъ почеркомъ пера, вычеркнуть изъ общерусскаго организма такую духовную силу, которая такъ ярко, такъ свежо засіяла въ творчестве Шевченка. Жизнь нельзя втиснуть въ

* Тамъ же.

** П. И. Житецкій, авторъ многихъ ценныхъ историко-филологическихъ трудовъ по украинскому языку, скончался 5-го марта 1912 года въ Кіеве.

те или иныя рамки, нельзя ни замкнуть ее въ безвыходную область индивидуальности, ни лишить ее вовсе всякаго индивидуальнаго характера: пусть лучше жизнь сама себя проявляетъ и раскрывается изнутри. Вопросъ о томъ, что малорусская литература возьметъ у русской науки и у русской образованности, можетъ практично быть разрешенъ только самимъ украинскимъ народомъ, а вовсе не темъ или инымъ трибуналомъ русскихъ патриотовъ, которые даже не представляютъ русскихъ интересовъ, выраженныхъ на какомъ-либо другомъ языке, кроме великорусскаго, и такой исключительностью нарушаютъ равновесіе интересовъ всего русскаго племени. Эти проповедники просвещенія, насаждающіе его подъ флагомъ своей народности, забываютъ, что народъ отъ своихъ просветителей прежде всего требуетъ уваженія его собственнаго міровоззренія, выработавшагося помимо школы, и что это его міросозерцаніе и служить ему точкой опоры для его духовнаго развитія. Оторвать народъ отъ этой почвы все равно, что раздвоить его существо, навсегда закрепить существованіе двухъ категорій – общества и народа!*

Такъ, въ Левобережной Украине украинофилы безъ всякой политической задней мысли отстаивали отъ централистическихъ посягательствъ права своего роднаго языка на литературное развитіе, права употребленія его въ школе. Въ украинофильстве не заключалось никакого начала сепаратизма.

Несколько иначе обстояло дело въ Правобережной Украине, такъ долго остававшейся частью польскаго государства. Тамъ интеллигентные классы состояли изъ природныхъ поляковъ или изъ ополячившихся давно украинцевъ. Этнографическія работы украинскихъ ученыхъ 30-40-хъ годовъ, обнаружившія такое богатство народнаго творчества, заинтересовали и польскихъ писателей, и поэтовъ, образовалась та украинская школа литературная, которую Пыпинъ совершенно правильно называетъ однимъ изъ любопытнейшихъ междуплеменныхъ явленій славянской литературы**. Лучшіе ея представители Богданъ Залесскій, Семень Рошинскій и др. на польскомъ языке воспевали украинскую природу,

* См. „Записки Укр. Наук. Товар. въ Кіиві“, кн. II. Стешенко, „Укр. Шестидесятники“, стр. 76.

** См. Пыпинъ, Малорусск. этногр., стр. 251 и др.

ея исторію, ея народность, т.-е. техъ самыхъ хлоповъ, къ которымъ польское панство относилось съ такимъ презрѣніемъ, называло ихъ „быдломъ“.

Однако нельзя не признать за лучшими поэтами этой школы искренняго увлеченія героической стариной народа, съ которымъ исторія такъ долго соединяла судьбы Польши. Одновременно съ этимъ среди поляковъ появились и такіе, которые сами пробовали писать на народномъ местномъ языке – на украинскомъ языке, но польскимъ шрифтомъ, какъ это делалъ известный Фома Падурра. Это литературное движеніе, а также неудавшееся польское возстаніе въ 1830 году не могли не заставить поляковъ нашего такъ-называемаго Юго-западнаго края задуматься надъ своими отношеніями къ украинскому населенію, хотя и находившагося отъ нихъ въ полной зависимости, но не скрывавшаго своей странной ненависти ко всему „ясновельможному панству“. Объ этомъ пишетъ польскій эмигрантъ Яворскій. „Народъ Украины, – говоритъ онъ, – Волини, Подоли ненавидитъ своихъ пановъ за угнетеніе и совершенно справедливо; у него всегда готовъ ножъ для мщенія. Прискорбно сказать, что на Украине чрезвычайно мало число нравственныхъ и честныхъ помещиковъ, почти все „тираны“. Вотъ, чтобы обезопасить себя отъ этого „всегда готоваго мщенія хлопа“ и чтобы подготовить въ среде хлоповъ сочувственную атмосферу, поляки начинаютъ приближаться къ населенію. Зная, что украинскій народъ можно привести въ движеніе только во имя свободы, они начали сулить ее въ будущемъ своимъ рабамъ. Начиналось то же демократическое движеніе, сначала более внешнее, подъ видомъ казакофильства – подвиги известнаго Садыкъ Паши (Чайковскаго) – и балагульства. Это последнее выразилось въ намеренно-грубой жизни, простонародной одеждой, кутежами, фратернизацией съ теми самими хлопами, какихъ они притесняли не хуже другихъ помещиковъ.

Подъ вліяніемъ украинско-польской литературы цинизмъ этого лжедемократическаго движенія оттолкнулъ отъ него наиболее искреннихъ и вдумчивыхъ демократовъ, и скоро польская молодежь Правобережной Украины группируется въ новое такъ-называемое хлопоманское движеніе; оно уже не ограничивалось внешней формой, оно искало разрешенія такъ сложившихся отношеній между

господствующей народностью, представляющей небольшой контингент, и многомиллионной массой коренного населения. Они видели необходимость сближения с этой народной массой, но так как хлопоманы оставались польскими патриотами, так как их главной задачей было восстановление Польши в старых ее пределах, то и сближение с украинским народом являлось одним из способов для успешного достижения своей польской цели. Этим хлопоманство диаметрально различалось от украинофильства; хлопомания была национально-политическим движением, украинофильство – национально-культурным. Задача украинофилов – развитие, просвещение народа путем его же родного языка, освобождение этого народа от крепостной зависимости. Украинофилы по мере сил работали для народной массы во имя ее массовых интересов. Хлопоманы брались за работу, чтобы завоевать доверие украинского населения для своих польских задач. Несмотря на противоположность целей для русских и то, и другое движение представлялось одинаково опасным, одинаково порожденным так-называемой „польской интригой“. Тщетно „Основа“ разъясняла ту пропасть, которая разделяла украинофила от хлопомана, – смешение происходило. Иногда, хлопоманы держали себя с украинцами так агрессивно, что доводили молодежь до открытых неприязненных манифестаций в киевском университете. Не могь не высказываться против полонизаторских стремлений и петербургской украинской кружок. Члены его искренно сочувствовали идее возрождения Польши, они признавали ее право стремиться к этому, но не захватывая в это будущее свое государство земель украинского народа. Пока этот народ не имел возможности сам громко высказаться и о своих правах, и о своих симпатиях, поляки старались привлечь к себе сочувствие всей Европы. В ответ на это несколько выдающихся писателей русских и украинских решили выяснить истинное положение вещей в какой-либо французской газете. В составлении такого письма-памфлета принимали участие Костомаров, Сухомлинов, Данилевский, Щербина (поэт), Белозерский, Лазаревский, Олатовичь и др. Памфлет под заглавием „Малорусская национальность рядом с польскою“ не появился на страницах тогдашней заграничной прессы, но он воспроизведен с

небольшими пропусками въ „Кіевской Старине“ по рукописи, сохранившейся у покойнаго Сокальскаго.

После длиннаго историческаго вступленія, разъясняющаго отношенія Украины къ Польше и къ Россіи, составители памфлета излагаютъ, чего же они собственно хотятъ:

„Мы, лица, сознающія себя членами малорусской національности, чувствуемъ на себе нравственный долгъ при настоящемъ моменте развитія польскаго вопроса, заявить передъ лицомъ общественнаго мненія Европы и Россіи:

I. Малорусская національность, какъ одна изъ личностей въ общемъ хоре народовъ, считаетъ законнымъ правомъ своимъ сохранить и защищать эту личность отъ всякихъ насильственныхъ попытокъ съ чьей бы то ни было стороны стереть ее съ лица земли и исторіи.

II. Мы глубоко сочувствуемъ и высокоуважаемъ благородное и геройское стремленіе поляковъ завоевать свою національную независимость. Въ этихъ стремленіяхъ все народы и національности – родные братья между собой.

III. Въ нашихъ воззреніяхъ мы исключаемъ всякія враждебныя отношенія между различными національностями и полагаемъ, что только въ свободномъ развитіи ихъ и уваженіи заключаются основы для прочнаго міра, любви и братства народовъ. Итакъ, въ отношеніи нашей національности мы принимаемъ только оборонительное положеніе; требуемъ, чтобы ея не смешивали съ другими и не приносили ея, по неведенію, въ жертву политическимъ соображеніямъ. Національный вопросъ мы отделяемъ отъ политическаго.

IV. Страданія свои южноруссы разделяютъ съ остальнымъ русскимъ народомъ. Они роднятся съ остальной Русью по вере. Экономическіе интересы, развитіе промышленности, распределеніе бассейновъ рекъ и дорогъ, – все это естественно связываетъ Южную Русь съ Северной въ одно государственное целое.

V. Мы заявляемъ, что справедливость требуетъ, чтобы судьбами южноруссовъ и землею, политую кровью столькихъ поколеній южноруссовъ, не распоряжался никто помимо воли самого народа. Онъ одинъ можетъ знать, что ему нужно и что ему любо. Всякое вмешательство въ его судьбы будетъ деломъ насилія. Каждый

народъ стремится всеми силами души къ разумной политической жизни и желалъ бы поскорее видѣть на своемъ знамени лозунгъ – политическая и національная свобода.

VI. Историческая роль Южной Руси въ судьбахъ Европы обозначена уже нами въ бегломъ историческомъ эскизе. Южная Русь дала на востоке Европы отпоръ мусульманству и монгольству, шедшимъ съ востока на западъ и отпоръ католичеству и іезуитизму, шедшимъ съ запада на востокъ. Такимъ образомъ Южная Русь попала между двухъ огней и вследствие постоянной напряженной борьбы и періодическихъ опустошеній не успела выработать прочнаго государственнаго уклада. Но это не помешало южноруссамъ не только сохранить, но и укрепить и развить свои національныя черты. Характеръ, нравы, внутренній семейный бытъ, интеллектуальный складъ и особенности хозяйственной жизни резко выделяютъ южноруссовъ среди другихъ славянскихъ народностей. Южнорусское наречіе, по изслѣдованію филологовъ, есть такое же самостоятельное славянское наречіе, какъ и великорусское, сербское, чешское и такъ далее”.

Этотъ памфлетъ, который напечатанъ былъ только въ 1905 г. на страницахъ „Кіевской Старины“, какъ „матеріаль къ исторіи національнаго движенія 60-хъ годовъ прошлаго века” (см. „Кіевск. Ст.“, 1905 г., № 2), интересенъ какъ одно изъ немногихъ заявленій украинофильства, разъясняющее его теоретическую обоснову. Если украинофилы были въ своемъ правѣ, ограждая украинскій народъ отъ посягательствъ на его территорію со стороны поляковъ, то, съ другой стороны, нельзя огульно приписывать хлопomanамъ одни агрессивныя стремленія по отношенію къ тому населенію, къ которому многіе изъ нихъ шли съ открытой братской душой. Въ архивѣ покойнаго Д.Л.Мордовцева, переданномъ теперь въ черниговскій музей, находится одна изъ техъ такъ-называемыхъ „золотыхъ грамотъ“, какими некоторыя группы хлопomanовъ старались привлечь на свою сторону украинское населеніе Украины – Волыни, Подоліи и Кіевщины. Это – своего рода конституція, основы новаго и политическаго, и экономическаго строя, о какомъ мечтали польскіе демократы, забывая исторію, которая осталась въ памяти народа страшными угнетеніями, перенесенными имъ отъ поляковъ-

пановъ; и въ этихъ жгучихъ воспоминаніяхъ такъ перемешаны были соціальныя, релігійныя и національныя причины, что никакія обещанія со стороны „пановъ“ не могли поколебать недоверія „хлоповъ“¹¹. Эта золотая грамота была написана хорошимъ украинскимъ языкомъ, на толстой бумаге золотыми славянскими буквами. Наверху былъ нарисованъ Богъ въ облакахъ „з державою“, благословляющій рукой читателя; внизу – оттискъ печати съ польскимъ гербомъ. Мы приведемъ эту грамоту целикомъ въ переводе, чтобы ею ярче охарактеризовать разницу между хлопоманіей и украинофильствомъ.

ГРАМОТА СЕЛЬСКОМУ НАРОДУ

Поднявшись вместе съ Польшей и Литвой противъ московскаго владычества, чтобы добыть вечную свободу и счастье всему нашему краю, мы заявляемъ передъ Богомъ, всемъ міромъ и народомъ, что мы не желаемъ для нашего дорогого края иного счастья и не ждемъ его ни въ чемъ другомъ, какъ въ свободе, равенстве и счастіи всехъ мірянъ какой бы они веры и сословія ни были. А посему, желая наибольшаго счастья навсегда сельскому люду, мы постановляемъ:

а) Сельское населеніе въ селахъ и хуторахъ панскихъ, казенные крестьяне, однодворцы, чиншевики и т. д. съ сего дня вольны, свободны и равны въ правахъ съ другими местными обывателями.

б) Они могутъ и имеютъ право переходить съ места на место по желанію, и никто въ этомъ препятствовать не можетъ.

в) Они могутъ и имеютъ право учиться по всякимъ школамъ и занимать въ крае должности, какъ и другіе его обыватели.

г) Вместе съ другими они имеютъ право выбирать изъ своей среды выборныхъ въ суды, во все сельскія, уездныя земскія и высшія народныя собранія.

д) Они будутъ управляемы и судимы какъ и все остальные жители, только своими судами и “властями“, выборными, обязанными соблюдать святую справедливость, законъ и неприкосновенность лица и имущества cadaго.

е) Подати народныя, земскія повинности и военная повинность будутъ выполняться только за постановленіемъ и разрешеніемъ высшаго областного собранія, состоящаго изъ выборныхъ отъ населенія всего края.

ж) Пахотныя земли, сенокосы и усадьбы, какими панскіе и казенные крестьяне пользовались за чиншъ или за отработки, или за выкупъ, перейдутъ бесплатно съ сего дня навеки въ собственность каждого хозяина. Владельцы-помещики получаютъ за эти земли плату изъ народнаго казначейства.

з) О наделеніи землею сельскихъ людей, бывшихъ донныне безземельными, каковы „будники“, „бобыли“, „халупники“, „дворовые“ и т. д., въ свое время сделаетъ постановленіе областное высшее собраніе.

и) Одноворцы и чиншевая шляхта получаютъ въ вечную собственность наравне съ крестьянами полевою и усадебную землю изъ панской земли тамъ, где ее много, за плату изъ народной казны или изъ отобранныхъ земель.

і) Сельскимъ священникамъ, кроме ружной земли, назначаемъ жалованье, чтобы они не брали съ народа платы за духовныя требы, какое жалованье определить областное народное собраніе.

к) Кроме всего вышесказаннаго, каждому, кто вместе съ нами подниметь оружіе противъ московскаго владычества и при этомъ будетъ раненъ или даже если онъ останется невредимъ, получить отъ насъ по 6 морговъ земли и усадьбу изъ государственныхъ земель или будетъ получать пожизненный пенсіонъ изъ народной казны.

л) Давая сельскому люду вышеперечисленныя права и вольности, гражданское равноправіе всехъ, ручаемся и навеки обещаемъ свободу правъ, веры, какую кто исповедуетъ, употребленіе народнаго языка въ школахъ, судахъ и другихъ земскихъ учрежденіяхъ.

Все вышенаписанное объявляемъ сельскому населенію Подоліи, Волыни и Украины и огражденіе всехъ правъ, даваемыхъ этой грамотой, скрепляемъ присягою передъ всемъ народомъ, всемъ міромъ и Богомъ Всемогушимъ. – Отдавая въ Божьи руки судьбу народа, которому желаемъ вечнаго добра, передаемъ эту грамоту въ каждую волость въ волостное правленіе.

Временная народная старшина.*

* См. журн. „Украина“, сентябрь, 1907 г., стр 309.

Какъ ни привлекательны были эти обещанія, населеніе осталось къ нимъ равнодушно. Возстаніе 1863 г. открыло глаза многимъ полякамъ на истинное положеніе дела, и хлопоманія потеряла свой *raison d'être*. Но еще раньше лучшіе люди изъ этой партіи открыто переходили къ украинофиламъ, видя въ нихъ действительныхъ народниковъ, преданныхъ интересамъ народной массы. Всемъ известно выступленіе Антоновича и Рыльского, наделавшее въ то время такъ много шума. Начавъ свою сознательную работу ознакомленія съ народной массой еще въ качестве хлопомановъ, они, присмотревшись къ положенію украинскаго населенія въ Юго-западномъ крае, невольно стали въ очень острыя отношенія къ польскимъ панамъ. Понимая національный вопросъ въ чисто-демократическомъ виде, они ушли изъ среды поработителей и всей душой присоединились къ украинскому народу. Антоновичъ сразу сталъ въ ряды украинофиловъ, какъ самый преданный, деятельный и даровитый работникъ въ сфере національной украинской культуры. Это показываетъ, что въ 60-е годы украинофильство уже вполне определилось какъ народническое просветительное движеніе, совершенно естественно добивавшееся признанія правъ украинскаго языка и свободы національнаго самоопределенія въ крае, где украинская народность, при всей своей ярко выраженной самобытности, пользовалась гораздо меньшими правами, чемъ живущія съ ней совместно польская и великорусская.

III.

Украинофильство 60-хъ годовъ не ограничивало себя одной литературно-принципальной работой, оно ретиво бралось и за непосредственное практическое дело – за народное просвещеніе. Украинскій народъ въ самыя отдаленныя времена отличался безграничной любознательностью и стремленіемъ къ науке. Кирилло-мефодіевскіе братчики включали народное просвещеніе въ свои требованія и задачи. Они даже видели въ немъ одинъ изъ способовъ постепеннаго освобожденія народа изъ крепостной зависимости: „Мы строили освобожденіе крепостныхъ на ихъ просвещеніи, – писалъ объ этомъ кружке Кулишъ, – путемъ вольныхъ школь, какія заводились бы по всемъ помещичьимъ усадьбамъ съ определенной целью –

посредствомъ просвещенія хоть сколько-нибудь вознаградить нашъ народъ, такъ страшно обиженный Екатериной II. Ученики этихъ школъ выходили бы на волю и, конечно, не безземельными пролетаріями, а хозяевами, такъ чтобы каждый изъ нихъ могъ применить полученныя въ школе знанія на обработке своего клочка земли и темъ распространять среди своего брата крестьянина первоначальныя сведенія по земледелію“. Конечно, этотъ планъ остался на бумаге. Но зато едва въ 1859 году начали открываться въ Украине воскресныя школы, какъ украинцы приняли въ нихъ самое деятельное участіе, и везде, где местныя условія это дозволяли, они учатъ по-украински или, уча по-русски, пополняютъ развитіе учениковъ книжками на украинскомъ языке. Петербургскимъ кружкомъ создается цѣлая литература прекрасно подобранныхъ и составленныхъ вполне понятно дешевыхъ книжечекъ, известныхъ въ то время подъ именемъ „метеликовъ“. Тутъ были и отдельные рассказы М.Вовчка, Мордовцева, Кулиша, и отдельные поэмы Шевченка, и рассказы изъ священной исторіи священника Опатовича, и рассказы по міроведенію, „Де що про свѣтъ Божій“ и т. д. Спросъ на эти книжки сразу оказался немалый; изъ одного отчета, напечатаннаго въ „Основе“, видно, что за 8 месяцевъ 1861 г. по 25 селамъ и городамъ Украины ихъ продано 12 195 экземпляровъ, ценою 3-15 к. Ученики воскресныхъ школъ читали ихъ съ восторгомъ. Такъ, въ одной корреспонденціи изъ Хорола пишутъ въ „Основу“: „7-го мая здѣсь открыта воскресная школа; сначала записалось 29 человекъ, а теперь уже записано 75. Хоть и мешаютъ ярмарки, полевая работа, а солдатамъ – всякіе караулы, но ходитъ постоянно около 60 человекъ. „Щиро“ принялся народъ за ученіе, кто раньше началъ ходитъ, уже начинаетъ читать Евангеліе и те малюсенькія книжечки, которыя какъ „мотыльки“ прилетаютъ къ намъ. Не знаю, какъ дальше будетъ, а теперь дело идетъ „какъ за водою“: и кто учится, радъ, да и те, кто учатъ, радуются“. Изъ другихъ мѣстъ Полтавщины тоже пишутъ: „Много чего хорошаго произошло у насъ въ этомъ году: сыновья и дочери нашихъ помещиковъ неутомимо трудятся, учатъ детей казаковъ и крепостныхъ въ воскресныхъ школахъ – на сердце становится весело, какъ посмотришь кругомъ... Пробудились мы отъ сна!“

Въ „Основу“ доходятъ известія о воскресныхъ школахъ изъ Кіева, где они особенно процветали подъ покровительствомъ Пирогова, изъ Полтавы, где душою дела былъ украинець Стронинъ, изъ Могилева, Житомира, Нежина, Новгородъ-Северска, Смелы, Кременчуга, Переяслава, Лубень. Въ Харьковской губерніи они тоже открывались, но о нихъ мало было известно. Мало-по-малу заводились и ежедневныя сельскія школы, но они были почти всецело въ рукахъ духовенства; да и пора было приниматься за народное просвещеніе, ужасень былъ мракъ невежества въ этой самой Украине, которая еще во второй половине XVIII века имела столько своихъ полковыхъ школъ – почти въ каждомъ селе. Въ некоторыхъ селахъ грамотный приходился на 130 жителей. Некому было „Положеніе“ прочитатъ. Къ тому же оно было написано русскимъ чисто официальнымъ языкомъ, который украинское населеніе съ трудомъ понимало, въ силу чего происходило много недоразуменій. Начнетъ священникъ или писарь читать: “Осени себя крестнымъ знаменіемъ, православный народъ“. Люди слушаютъ, затаивъ дыханіе, и безнадежно переглядываются: „Що воно там з асіно говориться?“

Необходимость дать населенію новый законодательный актъ, столь драгоценный для него, въ возможно более понятной формѣ хорошо сознавалась украинофилами, и редакція „Основы“ стала хлопотать о разрешеніи перевести „Положеніе о крестьянахъ“ на украинскій языкъ. 15-го марта 1861 года получено было Высочайшее разрешеніе на этотъ переводъ. Кулишъ со свойственнымъ ему рвеніемъ беретъ за работу, приглашая лучшихъ знатоковъ украинскаго языка – Маркевича, Костомарова, Белозерскаго и другихъ земляковъ – помочь ему выработать точную юридическую терминологію. Къ апрелю 4 листа уже набраны такъ, что на левой сторонѣ книги печатался русскій текстъ, а на правой его украинскій переводъ. И форматъ, и шрифтъ удержанъ былъ тотъ же, какъ и въ казенномъ изданіи. Корректурa перевода просматривалась въ Государственномъ Советѣ. Но уже въ мае месяце секретарь Государственнаго Совета уведомилъ, что въ правительственныхъ сферахъ недовольны языкомъ перевода, находятъ желательнымъ, чтобы онъ ближе подходилъ къ простонародному языку. Началась целая переписка между Бутковымъ и Кулишемъ, придирались къ

каждому слову, къ любому выражению. Кулишь былъ не изъ сдержанныхъ людей, и, какъ ни упрашивали его земляки идти на всякіе компромиссы, менять слова, лишь бы довести важное дело до конца, онъ отказался продолжать работу. „Положеніе“ осталось не переведено на языкъ более чемъ 20-милліоннаго народа. Листы перевода 114-ти параграфовъ не такъ давно были напечатаны на страницахъ „Кіевской Старины“ (въ 1905 г., кн. II и III). А сколько крупныхъ безпорядковъ было бы предупреждено при введеніи уставныхъ грамотъ, если бы населеніе лучше понимало самое „Положеніе“!

Просветительная работа въ то время увлекала, можно сказать, всехъ сознательныхъ украинцевъ, студенты оставляли университеты и шли книгоношами въ села. Особенно типична въ этомъ отношеніи личность покойнаго этнографа доктора Носа. Еще будучи студентомъ кіевского университета (въ 1851 г.), онъ проявлялъ открыто свои украинско-народническія симпатіи: ходилъ въ народной одежде, говорилъ исключительно по-украински. Онъ нанималъ небольшой домикъ, где жили вместе человекъ 18 студентовъ-украинцевъ. Все у нихъ было общее, все свободное время они посвящали изученію украинской исторіи и строили общіе планы жизни, посвященной нуждамъ родного народа. Это сожительство такъ и было известно подъ названіемъ „куринь“ Носа. Крепостное право они ненавидели. Носу еще въ детстве довелось видетъ, какъ на ярмарке въ Ромнахъ продавали красивую дівчину въ чей-то гаремъ, и это оставило въ его душе неизгладимое впечатленіе. Шестидесятые годы застають Носа докторомъ въ Чернигове. Его квартира снова известна подъ именемъ „куриня“, и каждый украинець, будь онъ простой крестьянинъ или панъ, въ немъ дорогой гость, его принимаютъ по запорожскому обычаю, после сделаннаго имъ за дверьми обращенія: „Пугу, пугу, привітайте брата з Лугу!“ Въ курене не допускается водка, здесь обширная прекрасная украинская бібліотека, которою широко пользуются гости. Сюда сносятся на клочкахъ бумаги всякія этнографическія записи, тутъ продаются портреты историческихъ деятелей Украины, продаются украинскія книжки. При своихъ частыхъ поездкахъ по Полтавщине и Черниговщине Носъ организовалъ во многихъ селахъ и городахъ постоянную продажу

украинскихъ книгъ; изъ одной записи въ его дневнике видно, насколько оживленно раскупались въ то время украинскія книги: „7-го декабря, Переяславъ, книжекъ дешевыхъ и дорогихъ 510 экз.“ Много также Носъ и даромъ распространялъ книжекъ украинскихъ; это былъ человекъ, беззаветно преданный своей Украине и ея национальной культуре*.

Въ эти же 60-е годы выступили въ Кіеве будущіе деятели украинскаго возрожденія – Драгомановъ, Антоновичъ, Житецкій, Чубинскій, Ефименко и др. Все они воспитались на „Кобзарѣ“ Шевченко, начали свою литературную деятельность въ „Основе“, все принимали участіе въ просветительной деятельности своего края, пока Катковы и К° не вооружили администрацію противъ этого плодотворнаго культурно-національнаго движенія, выдвинувъ несуществующій въ намереніяхъ этихъ людей призракъ сепаратизма. Отдельные деятели были высланы, дело просвещенія народа грубо прервано: воскресныя школы закрыты, украинская книжка запрещена, родной языкъ народа изгнанъ изъ школы. Но украинское общество уже было достаточно скреплено, никакіе гоненія и запреты не могли поколебать его уверенности въ правильности и плодотворности его національныхъ задачъ, не могли искоренить веры въ осуществленіе великихъ заветовъ свободы и братолюбія, оставленныхъ ему великимъ поэтомъ. Въ годы самыхъ ожесточенныхъ притесненій дни смерти и рожденія Шевченко объединяли по всей Украине все сознательное украинство: часто приходилось сходиться тайно помянуть дорогого учителя въ квартиру какого-нибудь „незамеченнаго“ еще украинца, тамъ въ словахъ поэта, произносимыхъ передъ испытанными и верными его почитателями, черпались новыя силы и для страданія, и для непрерывной работы. Дни Шевченко по всемъ угламъ Украины стали днями общественнаго самоанализа: подсчитывались утраты, учитывалась сделанная за годъ работа и намечалась программа возможной, предстоящей въ новомъ году. Много было въ этихъ собраніяхъ теплоты, взаимной любви; не одно поколеніе на этихъ

* Отсутствие какихъ-либо политическихъ целей во всей культурно-этнографической деятельности доктора Носа не оградило его въ 1863 году отъ ссылки въ северныя губерніи Россіи. Жестоко томился Носъ вдали отъ любимой родины, дорогого ему украинскаго языка. Вернулся онъ совершенно больной, обезсиленный. Последнія слова, занесенныя имъ въ свой дневникъ относились къ родине. „Народность, – писалъ онъ, – есть творчество Божіихъ силъ... Забвенна буди десница моя, аще забуду тебе, Іерусалиме“... См. «Кіевск Стар.», 1901 г., т. LXXIV.

кружковыхъ „роковинахъ“ (годовщинахъ) воспитало въ себе беззаветную преданность великимъ идеаламъ „Кобзаря“. Летомъ сборнымъ пунктомъ была могила Т. Г. Шевченко. Тамъ, въ этой живописной местности, надъ Днепромъ, на горе, съ которой далеко видны и села, и степь, все пережитое поэтомъ и его родиной чувствовалось еще живее, но еще сильнее верилось, что этотъ богатый край оживетъ, что его природныя богатства разовьются и „забудется срамотня давняя година і світ правди, воли засіяє“...

Такъ, черезъ 50 летъ украинское общество сохранило идеалы своего апостола правды и науки, оно работало и боролось со всеми невзгодами: создалась прекрасная литература, съ которою теперь въ переводахъ уже знакомятся и Россія, и Германія, и Франція, составила популярная литература, очень ясная, точная и разнообразная, выросла въ дни свободы пресса, честно стоящая на охране народныхъ интересовъ. Только школы, – родной нормальной школы, въ которой чуждымъ языкомъ не калечилась бы душа учениковъ и ихъ мысль, а давалось знаніе, пониманіе окружающаго на своемъ народномъ прекрасномъ языке, – только этого необходимаго органа умственной жизни не могутъ украинцы до сихъ поръ добиться для своего одареннаго народа, который благодаря неправильно поставленной школе по своей безграмотности стоитъ въ хвосте народностей, населяющихъ Россію.

Но украинцы помнятъ слова поэта: „Усе минетъся, одна правда останется!“ Они верятъ, что Украина, давшая міру Шевченка, уже внесла свою лепту въ славянскую культуру и имеетъ право на свою національно-культурную самобытность. Несмотря на все внешнія препятствія, національное самосознаніе украинскаго общества сложилось за последнія 50 летъ определенно и прочно. Изъ предыдущаго ясно, что зародилось оно въ чистомъ гуманномъ поэтическомъ „Кобзарѣ“, оно развивалось въ томъ направленіи, какое было указано сначала Шевченко и кирилло-мефодіевцами, а потомъ убежденными народниками, украинскими шестидесятниками. Все они работали, одушевленные беззаветной любовью къ народу и вооруженные основательными научными знаніями. Они свято берегли заветы Шевченка и отдали свои силы національно-культурной работе. Въ ней никогда не звучало никакой вражды ни къ

великороссамъ, ни къ полякамъ. Единеніе всехъ славянскихъ народовъ было ихъ любимой мечтой.

(Дж.: Украинская жизнь. – Москва, 1913. – Кн. II. – С. 35-53).

ЖІНКА В ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА

Здаєть ся уся ніжність душі нашого великого поета висловила ся в його відношенню до жінки, вся краса й ласка його натхнення виявила ся в жіночих постатях: скільки в них високого співчуття до жіночої долі, скільки пошани до її людського достоїнства. Він виступає оборонцем права кожної жінки на коханне, на природне щастє бути матір'ю. Перша поема, яка склала ся в молодій творчій душі Тараса, була поемою жіночого серця; "Причинна" збудила поетичну вдачу молодого маляра, страждання безталанного жіночого кохання перші вилили ся чудовими віршами й ними розпочинаєть ся безсмертна книжка „Кобзаря". Жіночій долі присвячені найкращі твори Шевченка – „Катерина", „Наймичка", „Тополя", „Марина", „Мати покритка" й др. Сам про себе він каже, що жаль великий охоплює його серце, коли він згадує тяжкі події з дівчатами: неначе цвяшок в серце вбитий отсю Марину я ношу; в кріпацтві його більш усього вражає знущання над дівочою красою, над долею жінки й її дитини. „Очі, очі, нащо ви здали ся" – каже він зобачивши покритку з байстрам, від якої свої одцурались, чужі в хату не пускають. Становище жінки в часи неволі взагалі занадто сумне, її права й яко людини й яко жінки й яко матери зводять ся ні на що. Вона з людини перетворюєть ся в якусь цяцьку, яка мусить задовольняти нечисті пристрасти людей, які панують над нею грубою силою. Найкращі скарби жіночої душі – коханне, ласка, віра в людську правду – стають їй на горе, доводять її до нещастя, гублять усе її жите. Такий апостол правди і любови, яким справді був Шевченко, не міг мовчати перед такою страшною неправдою й найкращі перли свого поетичного талану присвятив жіночій долі, її пошарпаному житю і в поемі „Марина" стоять такі щирі, незабутні слова поета про тих покинутих знівечених дівчат:

„Хоч і нікому їх не жаль, а я

Розказую та плачу.
Мені їх жаль... Мій Боже милий!
Даруй словам святу силу –
Людськеє серце пробивать,
Людській сльози проливать,
Щоб милость душу осінила
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходять".

Жіноче питання мабуть одно з найскладніших, які ставить перед нами наше культурне життя, яке може розвинути ся правдивими шляхами в залежності від багатьох економічних, етичних й культурних умов громадського життя. Воно вимагає зросту почуття правди й волі в людях; воно не вкладаєть ся ні в які законодавчі постанови, бо воно цілком залежить від моральних відносин людей між собою, від розвитку пошани людини до людини, від самоутримання своєї розбещеності за ради гуманного почуття до дитини, до жінки. За-для такого морального виховання чимало може зробити така високоідейна поезія, як „Кобзар" Шевченка, весь пройнятий великим почуттям правди й братолюбія. Коли сі кличі Шевченкової етики справді здійснять ся в життю, тоді не може бути ані покриток, ані байстрят, а буде мати й буде справжнє кохання, ласка, без якої життя не має ані краси ані мети. Шевченко ставив дуже високо кохання, як фактор життя: не варт їй Богу в світі жити, коли нема кого любити, каже він, й завше співчував молодому щирому коханню, яке незалежно від усяких перешкод єднає коханців, наповняє життя чи долею, чи недолею. Добре, коли воно опанує молодим серцем, коли тягне доброго до доброго, свого до своєї. „Чи винна ж голубка, що голуба любить?" – пише Шевченко, й фаталістично в другому місці каже: „Кохайте ся, любіте ся, як серденько знає. Не питайте свою долю: само серце знає кого любить". Бува що й чужого, дурисвіта покохає палке дівоче серце – як безталанна Катерина або горда Титарівна, бува що кохання візьме перемогу не в час, не в годиноньку – як захопило воно генеральшу в Петрусі – але в усякій пригоді воно панує, воно одно дає щастє, як дало воно Галайді та Оксані в

„Гайдамаках", Ярині та Степану в „Невольнику". „Без милого скрізь могила. Без милого батько, мати, як чужії люде!" І почутте те в поезії Шевченка таке чисте, могутнє, природне, що цілком зрозуміло, як щиро співчуває поет долі тих дівчат, які не зазнали кохання: дівчина одинока так в ночі сама з собою розмовляє":

„На що мені коса-краса,
Очі голубині
Стан мій гнучий... Коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись
Серцем поділитись,
Я любить, я жити хочу
Серцем – не красою!"

А тій княгині, що видали її старому, так жить хотіло ся.

„Хотілось любить, любить
Хоч годочок, хоч часочок”

В коротких віршах, писаних по-над Аралом, Шевченко зовсім безнадійно виспіває долю одинокої дівчини:

Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілують ся,
Як їх обнимають,
І що тоді їм дієть ся
Я й досі не знаю... Ой, мамо,
Страшно дівувата
Ні з ким не кохатись!
Щасливе коханне утворює рай:
Якого ж ми раю у Бога благаєм,
Коли серце з серцем поєдналось.

Ласка жіноча дає щастє, втіху, освітлює усе жите. Увесь вік одинокий Шевченко тільки в мріях уявляв собі те щастє прости, здорове, осяяне красою. Бачучи скрізь лихо, злобу й людську неправду він тішив ся на жіночих постатях, овіяних ласкою й коханнем. Але ще більш аніж дівоча доля вражала поета доля матери. В матері виявляєть

ся у Шевченка все, що є найшляхотнійше, найщирійше й розумне, все вкладає він в душу матері й схиляє перед нею чоло своє. Жінка самою природою призначена бути матер'ю, в материнстві розквітчують ся найкращі скарби її розуму, волі, серця. Досить пригадати постать безсмертної Ганни в поемі „Наймичка", щоб побачити, яку моральну силу й красу може виявити жінка в розвитку свого материнського інстинкту. Аби дитині було добре, – каже сей інстинкт, і жінка йде на стражданне, муки люті, аби дитині було добре. І що характеристичне так се те, що така сильна духом мати – се все покритка, якої доля викликає найбільш співчуття в поета: ось поема перед нами „Мати Покритка", яка починаєть ся з сих так добре відомих віршів:

„У нашім раї на землі
Нічого кращого немає
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком своїм,
І перед нею помолю ся
Мов перед образом святим"...

Тут однаково, поясняє поет, чи горда пишна мати законна – що через усе село несе свою дитину й їй здаєть ся що немає ніде кращої за її маленьке немовлятко, чи та вбога покритка, що ховаєть ся з дитинкою мов „з хреста знята", так само любить, гине за свою дитину, радіє коли воно уперше слово „мамо" – велике найкраще слово промовить. І та й друга мати працюють до загину, аби до розуму довести дитину. І обидві дуже часто не мають від тієї дитини жадної допомоги, жадної втіхи, й доведеть ся помирати самій в нетопленій хаті.

Ані поговору, ані злиднів не боїть ся мати за-для дитини, як напр., та вдова до якої вчащав козак з Січи й яка породила на свою недобру славу сина. Вона ж його сама й вигодувала, й до школи віддала й коня йому купила й в козацькому вбранню провела вздовж села й в військо віддала: „Гляньте, вороги, подивіть ся!" як виховала вона свого безбатченка! Мати у Шевченка не дає тільки фізичне жите своїй дитині, вона його навчає усьому: вона і день, і ніч працює, щоб подушне заплатити „й синові за три копи жупанок купила, щоб і воно – до школи ходило", щоб був він „і письменний, і вродливий". Так само й безталанна княжна (в поемі „Княгиня") сама „і купала й колихала, сама й годувала, сорочечки шила і маленькі рукавчата

шовком вишивала". А потім „книжечок з кунштиками в Ромні накупила, забавляла, розмовляла і Богу молитись, і азбуку по кунштикам заходила вчитися". І не на цьому ще буденному клопоті складаються обов'язки матери по ідеалу великого нашого поета, ні, вона ж дає натхненні великих думок синові, “доглядала ж сама й навчала “добрі і розумі". Не хто ж як мати перша співчуває великим думкам своєї вже дорослої дитини, йде за ним, проймається цілком його великими заповідями й до останньої хвилини вона не кидає його, вона й після його смерті живе його думками, доводить працю його до кінця. Така величність, натхненна постать матери складається із всіх поем Шевченка, в сю постать вклав поет свою найкращу надію, віру, свою пошану: як що де сховала ще справжня ласка, безмежне почуття любові, безмежне самозречення – то се в серці матери. Не один Шевченко, були й інші поети, які теж возвеличували матір в своїх творах: присвятив їй свої найкращі поезії Некрасов, у князя Оболонського є чудова поема „Мать". В польській літературі теж можна бачити поетичні твори присвячені й стражданню матери й її великій безмежній любові. Але ця тема розробляється у різних поетів більш менш випадково; у Шевченка матері присвячені поеми „Марія”, „Наймичка", „Мати Покритка", „Відьма", „Сова", окремі вірші „Ой і крикнули сірі гуси", „Сон" („На панщині пшеницю жала"), „Костомарови": матері належать велика увага поета в поемах „Княжна", „Неофіти", „Марина", „Катерина". В цих творах можна бачити, як Шевченко шанує матір й повстає проти усіх тих моральних й громадських умов життя, які стають на перешкоді щастю матери: розпуста й неволя, злидні, муштра, до якої забирають “голють" єдиного сина, поговор й т. п.

Звісно, є у Шевченка і негативні постаті жінок і матерей в „Утоплений", в „Русалці", „Між скалами неначе злодій", „Ой я свого чоловіка" і „Титарівна". Реалізм Шевченка вимагав так малювати життя, як воно єсть. Але й в сумній тогочасній дійсності життя поет знаходив живі світлі з'явища, які він пестив, кохався в них, бо вони відповідали ясному величньому ідеалові, який жив в його душі, яким тішилося його скорбне змучене серце. В жіночому серці він шукав щирого співчуття своїм пісням: „Одну сльозу з очей карих, і пан я над панями".

Для нього й реформа найкраща громадського життя виявляла ся в тому, що не буде пана, а буде мати і син, буде сестра й брат, коли між людьми запанує „найкращеє добро на світі" – братолюбіє, тоді й люде з'єднають ся в одну велику сімю:

“І мене в сім'ї великій
В сім'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Не злим тихим словом" –

закінчує Шевченко свій заповіт й ми бачимо, як гармонійно складали ся його мрії за майбутнє жите на Україні: воля, незалежність, братолюбіє, а в голові нової вільної сім'ї вільна незалежна мати, з ясним розумом й безмежною ласкою.

Читають ся сі твори натхненні, сі мрії ясні, й здаєть ся, – вони складені не 70-80 літ назад, а вчора, сьогодні. Серед огиди нашого сучасного громадського життя хіба ми не шукаємо з острахом на чому припинити нашу увагу, нашу думку, де знайти певні підвалини за-для будівлі нового чистого життя? Хіба наші очі в сучасній темряві не шукають теж ту світлу постать матери, яка-б виховала справжніх людей, правдивих громадян на зміну нашого каліченого, пригніченого, до всього індиферентного громадянства? Хіба сучасна молодь не кидаєть ся, в розпуці шукаючи як розв'язати складне питання родинного й індивідуального щастя? І голос поета ласкаво їй каже:

„Любітьсь діточки весною,
На світі є кого любити!"

Але ніколи не забувайте, що кожна жінка перш усього – майбутня мати. Шевченко ставив інстинкт матери, у першу голову: батько дає жите, мати викохує се жите, уся йому належить, вона має право, щоб громадянство її захищало, як мати, щоб чоловік шанував в ній матір. Звісно такий погляд ще не розв'язує ані сексуальну справу, ані жіноче питання, та художні твори і не можуть сього зробити; але художня творчість Шевченка, ставлючи так високо матір, утворює такий піднятий настрій, при якому неможливо стає дивити ся на жінку нечистими очами, зводити її на хвилину примху. Шевченко в своєму погляді на жінку стає поруч з великими філософами – Руссо,

Кантом, Гербартом, – які бачили в матері ту велику постать, яка переробить сучасну родину, сучасне громадянство, скине полуду з очей незрячих й правдою святою визволить нас з того бруду, брехні й душогубства, серед якого загибає наше сучасне жите.

Широкий синтез Кобзаря тут з'єднуєть ся з широкими філософічними синтезами й се єднанне ще раз підкреслює, що великий безсмертний твір, як „Кобзар" Шевченка, завше буває пройнятий не одною красою форми, не одною правдою житя, а ще й широкою ясною думкою, від якої й залежить його довгий гарний вплив на людей. Не один, а багато широких синтезів виблискують в Кобзарі, як чудовий самоцвіт; ми зупинили ся тільки на синтезі жіночої душі, який складаєть ся у Шевченка такий привабний, такий поступовий, що справді можна покласти надію, що жінка, мати, чуло відозвуть ся на заповіти великого поета і внесуть чисті підвалини нового життя, як тая мати неофітка, про яку Шевченко казав:

„І ти слова його живії
В живу ю душу приняла,
І на торжища і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла”.

Сі слова сказав Шевченко рівно 57 літ тому назад: тоді українська жінка ще була рабою, вона одробляла панщину, вона не знала науки, вона мордувала ся по панським „девичьям", або по монастирях ховала свій сором. Тепер урвав ся ланцюг кріпацтва, але розпуста, злидні, темнота ще держать жінку в своїх кайданах, вона ще не може бути ані вільною в своїому коханню, ані незалежною як мати. Але її ласкава вдача, її чуле серце й ясний розум zostали ся такими-ж її особистими психічними рисами, якими помітив їх Шевченко. Хай же вона стане й такою міцною духом, якою вона вимальована в Кобзарі, хай вона поведе наше громадянство до нового житя кличами Шевченка: се-б то через любов до України, через щире широке братолюбіє.

(Дж.: Літературно-науковий вісник. – 1914. – Львів-Київ. – Річн. XVII. – Том LXV. – Кн. II. – С. 242-247).

МАТИ В ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА

В великій книжці „Кобзаря" не можна проминути ті чулі, ласкаві слова, якими наш безсмертний поет ушанував матір, ту просту селянку матір, яка своєю щирою ласкою тільки й загоювала страждання дітей серед неволі, злиднів й недолі. Сам він в дитинстві тільки й зазнав щастя, доки жива була його мати й своєю ласкою гріла й тішила чулого хлопчика. Але рано вмерла мати, й ті обставини, серед яких урвалося її життя, навіки вразили його:

Там матір добрую мою,
Ще молодую у могилу
Нужда та праця положили...

І коли Шевченко чекав волі, справжньої волі за для колишніх кріпаків, його творча думка перш усього вітає матір, матір вільну, що випестує вже не раба, не кріпака, а вільного... За три роки до визволення кріпаків, коли вже ця реформа певно стояла на черзі, Шевченко писав:

І сниться їй той син Іван
І уродливий і багатий,
Уже засватаний, жонатий
На вольній бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі...

Тепер, коли за виховання дітей беруться усе більш спеціалісти, коли громадські інституції за для виховання дуже рано відривають дитину з родинного життя, – можна думати, що значіння матері наче б то зменшилось, що вона часто не в силі виховати свою дитину по тим педагогічно-психологічним вимогам, які виробила сучасна наука. Але не дурно найсвітліші голови з педагогів-філософів надавали таку вагу впливу матері на дитину, ставили виховання під доглядом матері на перше місце (Фребель, Герbart, Руссо, Песталоцці й ин.). Віки перейдуть, а мати своє значіння в родинному життю й свою природну роль виховательки не втратить, як не втратить вона свого впливу на дитину, бо той вплив стає від її безмірного кохання, ніжної любови, якої дитина не почує ні від кого другого, любови такої щирої, палкої, любови аж до самозречення. Ця любов виявляється навіть на дрібницях, з першого дня життя дитини, – не холоне на протязі довгих літ й обгортає дитину серед усяких умов життя особистим щастям

чулого ласкавого почуття. Такою матір'ю, ми бачимо, у Шевченка була страдниця наймичка.

Вона чує з тієї хати,
Як дитина дише...
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє,
Й сорочечку білу
Що-день Божий надіває,
Грається, співає
Робить возики, а в свято
То й з рук не спускає.

Дрібниці усе це, а без цих дрібниць самі розкішні обставини життя не гріють дитину. Ці ж дрібниці, цей погляд ласкавий на все життя проймають світлим промінням дитинство, хоч би в яких злиденних умовах не складалось само життя. Серед праці тяжкої щоденного клопоту мати й в ночі почує, як дитина її ворухнеться.

І укриє й перехрестить,
Тихо, заколише...
Сама не з'їсть і не доп'є, –
Його нагодує.

Краплинами л'ється та ласка в душу дитини й впливає на неї, наливає її добром. І страшно жити без цього добра. Тому то Шевченко скрізь малює долю сироти, як найгіршу в світі.

Тяжко мені сиротою
На сім світі жити:
Ні з ким говорити,
Нема кого розпитати,
Чого серце хоче.
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує...

Так плаче дівчина сиротина, не лекше сумує й хлопець сирота.

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться,
Хоч з мосту та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;

Утопився б – тяжко жити
І нема де дітись.

Мати у Шевченка така, якою її зробила природа й якою тепер її вимагає наука: вона сама доглядає свою дитину, як і каже він в своїй поемі „Княжна”, вона віддає дитині усе своє життя.

Сльози висушли, пропали,
Сонце просіяло.
І княжна з дитиною
Не тією стала:
Ніби на світ народилась...

Тут знову Шевченко виявляє свій глибокий погляд на материнство, яке справді переробляє несвідому дівчину в жінку, яка держить на своїх руках нове живе створіння й за його відповідає перед усім громадянством. І мати по усіх поемах Шевченка справді дуже свідомо ставиться до своїх обов'язків. Доки дитина маленька, вона з дитиною, як та княгиня:

Гралась, веселилась,
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила...
І купала й колихала,
Сама й годувала.
Вигодувала малого,
До школи оддала,
А із школи його взявши,
Коня купила;
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Злотом окула,
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника...
Тай привела до обозу,
В військо оддала.

Оддала в своє рідне козацьке військо.

Друга мати не оставляє сина в недолі й „чорнійша чорної землі” одвідує його в політичній тюрмі (див. вірш „Костомарову”). А мати

неофіта-християнина іде за сином скрізь, слухає його слова й серцем співчуває тій новій правді, яку пророкує її єдиний любий,

„І алілуя подала
За матерями християнам“.

Вона стоїть і дивиться, як катують, убивають її сина за слово правди, її єдиную дитину; вона старечими руками підхоплює ту справу велику, за яку оддав він своє життя молоде, й веде її далі, приймає нову віру й скрізь розносить межи люде те слово правди і любови, що заповідав їй мученик великий, її син улюблений.

Такий великий ідеал матері дає Шевченко, ідеал взятий з народнього життя, реальний, як і вся творчість великого поета, але піднесенний його надхненням. Без неї (матері), без її ласки холодно, страшно було б жити, й ніяка школа, ніякі дитячі сади або дитячі захисти не дадуть дитині того добра, добра святого, любови й ласки, не розбудять так в дітях почуття правди й любови, як щире виховання свідомої матері.

Тільки для цього треба поширити освіту жінки на селі, треба поширити книжку, щоб справді підняти свідомість жіноцтва на селі, підняти становище матері, щоб сповнився один з заповітів великого поета:

Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!

(Дж.: Світло. – Київ, 1914.– Кн. 6. – С. 25-29).

ШЕВЧЕНКО І МАЛІ ДІТИ

Усі великі люде любили дітей. Христос любив з ними розмовляти, любив, коли їх ясні, ясні, аж прозорі оченята вдивлялися в його сумні, мрійні очі. У Віктора Гюга найбільш щирості, найменше пафоса одбивається в тих віршах, що присвячені дітям. Гарібальді любив дітей і бачив в них мабутніх героїв, що оборонятимуть волю і єдність його коханої Італії. Якою теплою ласкою до дітей овіяні у Гете епізоди його поеми “Вертер”, де він малює сім’ю Шарлотти! Любив дітей і Шевченко! Любив не тільки в своїх віршах, в поетичних своїх мріях, а конкретних, живих дітей і співчував їм всією своєю душею.

Усім відомо, як, живучи в Києві ще до заслання, він бавився з дітками в садку коло Золотих Воріт, як він привів до себе одну дитинку, що блукала по вулицях Києва, загубила свою маму і плакала безнадійно. Шевченко її потішив, нагодував, пішов з нею шукати її хату, її маму. Потім, в далекому засланні, Шевченко тішиться ласкою дітей коменданта його тюрми, він забуває свою долю, виробляючи дітям різні забавки, працюючи з ними в садку. Його чиста щира душа любила цих безгрішних маленьких дітей, що не знали неправди злої, не зазнали ще гріха людського. Є щось невимовно вабливе в усіх тих віршах, де Шевченко малює постаті дітей найменшого віку, як напр, в поемі “Княжна”, де двома-трьома строфами він намалював занедбану дитину, сирітку:

“Мов одірвалось од гіллі:
Ненагодоване і босе
Сорочечку до зносу носить
Спеклося бідне на жару
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В коморах з дітьми у яру.
Умийся серденько, бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє...”

Як часто ці прості, гарні строфи приходили мені на пам’ять, коли я бачила дітей біженців – брудних, “ненагодованих і босих” і думалось – як стиснулося б любові повне серце Шевченка і яким гнівом розпалилося б воно на тих “недолюдків”, які довели цих “немовляток” до такого становища, до того життя, яке утворює цих “жертв війни”. Шевченко своєю лірою навчав нас краще всяких педагогічних трактатів, як ласкаво, уважливо треба ставитися до дітей, як віддавати їм усі свої найкращі сили. Мати в його поезії виступає, такою великою постаттю в етичному, гуманному і громадському значінні, якою вона могла стати лише в мрії найгуманнішого поета, лише при широкому розумінню цих великих світових відносин – *мати і дитина*⁵². Шевченко так широко розумів цей складний конгломерат різнобарвних почуттів, обов’язків, конфліктів, з своїм сумлінням, з своїм приватним і громадським життям, конфлікт, який часто доводить

⁵² Виділено в оригіналі (О.Дж.).

до трагічного наслідку. Його “Наймичка”, “Відьма” – то і стогін материнського серця і апофеоз материнського почуття. І ця пошана до Шевченка, ласка до малого немовлятка і є змістом більшості побутових поем Шевченка, що найміцніш пролунав в “Наймичці” і в цих словах, перших строф “Матери Покритки”:

“У нашім раї на землі
Нічого кращого немає
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим”.

Проста художня поезія Шевченка дає чимало поетичного матеріалу задля дуже малих дітей і бажано ширити цю щирю, поетичну красу нашого рідного слова як найбільш і як найраніш серед ваших діток. Необхідно поновити видання “Малих Кобзарів”, складених “Українським Учителем” і “Добродійним Товариством” в Петрограді. Сила вражіння віршів Шевченка для дітей малого віку в конкретности малюнка, щирости почуття й яскравости слова. Візьмемо, напр., таке “Тече вона з-під явора”, це ціла картина проста, зрозуміла для дітей, яку вони бачили, яку вони можуть і самі намалювати, або виробити вирізуванням чи ліпкою. Так само наскрізь пройме дитячу душу картина, коли діти хваляться ріжними обновами, а сирітка може лише одно за себе сказати – “а я в попа обідала”! Цілком придатні для дітей вірші “Садок вишневий коло хати”. Цей вірш колись своєю класичною пластичністю чарував Тургенєва, хай тепер він буде одним з найперших на вустоньках наших дітей. Так само гарні вірші для малих: “За сонцем хмаронька пливе”, деякі епізоди з “Наймички” і чимало других. Шевченко має бути першим вчителем краси слова для наших дітей, краси, яка наскрізь єднається з правдою, з ласкавими відносинами до людей і до природи. Хай постать дорогого Кобзаря стане знайомою по всім дитячим організаціям, яко постать справжнього учителя правди й добра і найкращого поета України.

(Дж.: Вільна українська школа – Київ, 1918. – № 7. – С. 114-115).

ФЕДЕРАТИВНА ІДЕЯ В ТВОРАХ ШЕВЧЕНКА

Великим художником, а особливо великими художником слова належить особливий дар: викохати в своїх думках, випестувати в безодні своєї творчої свідомості такі ідеї, такі провідні принципи життя, до яких ще не додумалася більшість сучасного громадянства. Ідея може і не набирає в фантазії поета ті певні підстави, на яких вона підтримується наукою: ні, вона укладається там, яко чудова краса морального значіння, краса, яка захоплює усі моральні мрії поета, захоплює його почуття надзвичайно світлими обр'яями, які вона розкриває перед зачарованими очима поета. Мало було на світі великих поетів, які стояли б осторонь від етичних питань, які б не силкувалися розв'язати складну загадку, де добро, а де зло; одні розв'язують її на більш вузькому ґрунті приватних людських зносин, другі поширюють свої змагання – шукають вселюдської правди, добра не для себе, а для свого укоханого народу задля улюбленої рідної країни. Чуле серце нашого Кобзаря боліло від неправди, від недолі, в якій стогнав український народ за життя Тараса Григоровича; воно глибоко переживало усе історичне нещастя України і тогочасні її катування; це переживання ставало тим міцнішим, що з'єднувалося з безпосередньо особистим стражданням молодого поета в пазурах кріпацтва, недолі і злиднів. Коли ми простежимо творчість Шевченка з самого початку, то нам уже ясно стане, як в тяжкому роспачу від лютих подій політичного й громадянського життя на Україні він даремно шукає виходу, шукає засобів за-для найкращого перебудування всього етичного напрямку життя і натикається на ідею федеративного об'єднання братніх слов'янських народів. Ця думка впала, як роса на змучене серце поета, вихід було знайдено – він цілком відповідав тому щирому братолюб'ю, яким світилася душа Шевченка. То були часи романтичного розвитку ідеї федералізму. В тогочасній Європі не було ще готового, окрім Швейцарії, практичного ґрунту для розвитку ідеї федералізму, але романтична краса ідеї одразу захопила саме ті народи, що на той час, 30-і – 40-і роки минулого століття переживали найперше почуття національної свідомості і взаємної близькості – це-б то народи південні і західні слов'янського племені. Тоді на усю Європу славилася ім'я Палацького, вченого

історика, який своїми вченими дослідями при Празькому університеті виявив усю героїчну красу чеської історії і багато працював над загальнослов'янською історією. Тогочасне відродження Чехії викликало велику увагу до до слов'янської справи серед видатних вчених і діячів росіян. Порівнюючі філологічні і літературні праці чеських вчених виявляли таку близьку психологію і однаковість змагань у різних слов'янських народів, що об'єднання здавалося усім таким простим і природним політичним фактом, який вимагає лише задоволення Росії, щоб стати не мрією, а фактом. Так думали російські народовці, але не так думали українці і в їх певних принципах ця орієнтація не мала прихильників, бо добре знали вони централізм російського уряду.

Шевченко з того часу, як вийшов на волю, був у постійних зносинах з російською і українською інтелігенцією, найбільш в осередках так званого “народовства”, а ця течія громадянства дуже щиро співчувала слов'янським справам, бачила в цьому рухові до визволення щось дуже демократичне і бажане для російських народовців; українці ж співчували цьому рухові завдяки його національному напрямкові. Пушкин, Хомяков, Міцкевич – ці видатні поети того часу, кожний на свій індивідуальний лад озивалися на слов'янське визволення – Пушкин з відповідним його загальному напрямку патріотичним централізмом висловлював бажання, щоб усі слов'яне з'єдналися під керуванням руської влади (“Славянські ль ручьи сольются въ русскомъ море?”).

Хомяков з своїм релігійно містичним настроєм добачав в цьому бажанні різних містичну вияву великості російського “духа”, який має прийти на за допомогу усім братам по крові і з'єднати їх в одно міцне ціле. Так само і Міцкевич в цьому питанні бачив якесь особливе призначення Польщі і співав про її “месіянцізм” яко характерний вияв її історично-культурного становища межи другими слов'янськими народами.

Не так прийняв в свою поетичну душу цю ідею федерації наш чулий Кобзарь. Він взяв її яко найкращий засіб здійснення того широкого почуття братолюб'я, яким вщерть повно було серце нашого Апостола правди .

“Добро найкращее на світі –

То братолюбіє –

каже він сам, і ідея братерського єднання народів захоплювала його самою красою етичного моменту. З другого боку, ідея федерації прийшла поету яко єдина втіха, єдина світла надія серед того розпачу, суму, зневірря, в які поет все глибше заходив, як то свідчать його поезії 40-х років і які належать до найкращих його творів – “Гайдамаки”, “Сон”.

В “Гайдамаках” обік з захопленням героїчною стороною нашої історії, іде страшений сум за ті звірства, які виробляли гайдамаки і другі люде за часи цієї братовбивчої боротьби, серце боліло і вимовляло свій біль страшними словами:

“Отаке то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А завіщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жити б та брататься!
Ні не вмiли, не хотiли,
Треба роз'єднаться!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата.
Є в коморі і на дворі
І весело в хаті
Уб'єм брата! Спалим хату!
Сказали і сталось!”

Не одні бійки та войовничі справи дратували Шевченка: коли він звертав увагу на внутрішні, економічні і соціальні події, то і в них не знаходив жадної втіхи, бачучи, як

“Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою здіймають, бо нічим обути
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину
Єдину надію! – в військо оддають.
Бо його бач трохи... а он де під тином
Спухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне”

Скрізь і серед героїчних подій блискучої історії нашого народу і в сучасному громадянському житті поет бачив злу неправду, лихо і міг справедливо сказати усім людям:

“І звір того не зробить дикий
Що ви б’ючи поклони
З братами дієте!”

І після цих сумних вислідів перед Шевченком постає світла думка – братання межі усіма народами – чи думка чи мрія, але вона дала хоч яку небудь світлу розвагу і надію на майбутнє поліпшення людських відносин. “Сон” написано в 1844 р., а вже в 1845-му Шевченко пише одну з сильніших з своїх поем-посланій – До Шафарика, поему “Іван Гус”, де вже цілком виразно вияснялось його співчуття до ідеї слов’янства. Звертаючися до Шафарика, Шевченко каже:

“Слава тобі, любомудре,
Чеху славянине,
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді!”

І знову в другому місці тієї ж поеми ми читаємо таке ж етичне співчуття до ідеї словянського визволення.

“Розбійники, людоїди
Правду побороти
Осміяли твою славу
І силу, і волю.
Люде стогнуть у кайданах.
Немає з ким взятись.
Розкувайтесь, одностойне
Односердне стати
За євангеліє правди
За темнії люде.
Нема кому! Боже, боже
Чи тож і не буде?”

Очевидячки, що Шевченко, надаючи братолюбію таке велике значення, бачив в ньому єдиний засіб, щоб встановити на землі справжній “рай”.

“Чи ж є краще, лучче в світі

Як у купі жити
З братом добрим добро всяке
Пожить не ділити?”

І далі наприкінці свого життя Шевченко в “Молитвах” своїх благає Бога:

“а всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли”!

Єднання прагла змучена душа поета, братолюбія шукала вона через усе життя, і легко зрозуміти, як горяче мусів він вітати таку політичну форму, яка задовольняла його змагання і до волі, і до єднання усіх народів. Бачимо, що захоплений цією ідеєю Шевченко вже цілком інакше ставиться і до поляків, звертаючись до них з братерським закликком –

“Подай же руку козакові
І серце чистеє подай”.

Бачимо, що він звертає увагу на народи далекого Кавказа. Його обрій шириться, і доля усіх народів вражає чуле серце поета, й найкращою його мрією стає надія, що колись –

“на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі”.

Пройшло півстоліття, коли наш великий Кобзарь незабутими словами вимовляв свої жалі, свої надії-сподівання, свої шукання святої правди на землі. За цей час далеко наперед посунулася всесвітня культура, промисловість технічна широкими кроками веде до панування над усіма силами природи. Торг єднає межі собою далекі країни, людей з одного кінця світа з людьми другого кінця. В наукових досліджах існує і що далі набирає більш ваги об'єднання різноманітних спостережень і аналізів. Але в політиці, в всесвітній етиці, як ми бачимо, панують ще пристрасти, легко розжеврюються низькі інстинкти і люде під впливом цих політичних або й других фактів страшенно легко стають звірями, забувають усі заповіді людськості. За цей же час, що одділяє нас від Шевченківської епохи, не завмерла і політична думка за федерацію народів, навпаки – вона практично здійснилася по колоніях Великої Британії, ширилася межі людьми;

правда вона втрачувала свій мрійно романтичний настрій, ставала практичним політичним гаслом, вимогою життя для найкращого розвитку економічно-соціальних умов. Але і тепер при ширшому, більш свідомому розумінню цієї форми спільного життя кількох народів, можна цілком стояти на ґрунті етики, на якому стояв наш великий Кобзарь, і сміло сказати: федерація народів є велике політично-етичне гасло; його практичне здійснення має велике виховуюче значіння для народів; і коли тепер, як ніколи раніш, словянські народи стоять найближче до змоги об'єднатися, порозумітися, утворити найкращі умови для сильного автономно-федеративного життя – згадаймо як передбачав своїм пророчим оком Шевченко цю зорю нового життя за-для словян, як в цій політичній формі він бачив братерське єднання, як він бажав щоб –

“Усі Славяне стали
Добрими братами
І синами сонця правди”.

І в тяжкий час переформування нашого життя, ідучи назустріч новому ладу, будемо разом з нашим найкращим поетом благодіяти в долі того, що дасть нам найкращу творчу силу, необхідну в наш час –

“всім нам в-купі на землі
Єдинодуміє подай
І братолюбіє пошли”!

(Дж.: Вільна українська школа – Київ, 1918. – № 7. – С. 97-101).

СПОМИНИ ПРО ПРАЗЬКЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА

Тарасові дні цього року мимоволі викликають спомини про той 1876 рік, коли вийшли у світ I і II том творів Шевченка. Це було у Празі. Але як та "Злата Прага", куди ми з чоловіком приїхали, була неподібна до сучасної столиці незалежної Чехо-Словацької Республіки. Як щирий славіст Олександр Олександрович (Русов) не без хвилювання під'їздив до цього й тоді вже славетного слав'янського міста, де тоді точилася завзята боротьба за національну культуру. Тоді майже всі слав'яне задихалися в ланцюгах сильніших окупантів:

Турки, Німці, Мадяри, Великороси гнобили інші слав'янські народи, а Великороси ще мали при цьому наївність чекати, що "Всі славянськіє ручьї сольються в русское море".

Боротьба за права нації, боротьба за одну з слав'янських культур провадилася лише в Чехії і, звісно, особливого напруження набирала у Празі. Дві цілком національні партії Старо Чехи і Младо Чехи, хоч і ріжними шляхами, завзято боролися з німецьким засиллям і кожна одвойована школа чи то катедра в тогочасному німецькому празькому університеті була перемогою не тільки чеською, але й загально-слав'янською. То був час, коли Чехія ще не мала національного театру, й по цілій Чехії переводили збірки грошей на будівлю свого власного театру. Я пам'ятаю, яка була радість, коли професор Чех почав викладати в Університеті естетику чеською мовою. Раділи й ми. Нам, українським діячам, що звикли лише конспіративно вести свою національну українську справу, радісно було бачити, як одверто, сміло, систематично переводили її тут. Тоді одним із збірних місць у Празі була Напрсткова книговня-читальня. Багатий Чех-Американець Напрстек улаштував її як жіночий клуб. Там безплатно можна було користуватися книжками та часописями на всіх мовах. Там я бачила Кароліну Светлу, одну з видатних чеських письменниць епохи відродження. Там сходилися жінки ріжних суспільних верств, і це єднання теж нас вабило, як правдивий вияв демократичного напрямку цілого чеського національного руху.

Прага тоді ще не розкинулася так широко, як тепер. Ми жили біля моста "Яна Непомуцького", навколо Граду був пустир, Вубенеч був ще поза межою города й туди ходили на прогульку, як до сусідського села, що приваблювало своїм лісом. Ол. Ол. одразу звернувся до редактора газети "Narodni Listy", органу молоді-чеської партії, й редактор п. Є.Грегр дуже прихильно поставився до української справи, видання повного "Кобзаря" Шевченка, якого не можна було й думати видати на Україні. Питання – чи українська абетка відома складачам легко відпало, й лише коректуру – так відповідальну в такому виданні – взяв цілком на себе Ол.Ол. В основу взято видання Кожанникова, а всі додатки, "нецензурні" твори, були писані здебільшого рукою Ф.К.Вовка. Частину матеріялу ми провезли, як то кажуть "під сурдинку", решту досилали з Галичини. Одночасно з виданням "Кобзаря" Ол. Ол. готував свою магістерську дисертацію на

тему, дуже тісно зв'язану з Чехією, а саме розслід про Яна Жижку. Через те він працював у бібліотеках Університету й Музея, де тоді був бібліотекарем п. Пашера, завзятий русофіл; з ним Ол. Ол. часто доводилося вести дискусії щодо українського національного питання. Допомагав Ол. Ол. у справах друку "Кобзаря" убогий емігрант Шаров, дуже гарна людина. Цей Шаров пройшов через емігрантські вогні та води й рад був спочити в нашому тихому родинному кутку. Тоді до Праги часто приїздили різні вчені і професори з Росії. Вони дуже упевнено говорили, що України нема, немає ані окремої мови, ані культури української. Чехи їх ввічливо слухали, але мали на цю справу свою думку, мали вже досвід, як усякі окупанти говорять про гноблені ними народи. Щодо нас, Русових, то ми, як українці, скрізь зустрічали в чеських культурних колах дуже прихильне відношення.

Ми приїхали до Праги влітку 1876 р., а вже в листопаді цього самого року вийшов I т. "Кобзаря", здається, в кількості 3000 примірників. Він увесь складався з творів дозволених до розповсюдження на Україні. Після Різдва, приблизно в лютому або в березні, вийшов з друкарні п. Є.Грегра і II т. "Кобзаря", цілком уже нелегальний, у значно меншій кількості примірників, бо його можна лише конспіративно перевозити на Україну. Скінчився друк "Кобзаря", кінчався й час нашого життя у Празі. Ол. Ол. теж зібрав свої праці, потрібні книги й навіть рукописи, а також портрет чеського героя Жижки. Наша служниця, побачивши в нас на стінці цей портрет, радісно поворювала: "це наш татінек, він за весь наш народ заступався".

Навесні ми залишили Прагу, щоб побачити в Відню Драгоманова, що тільки приїхав на еміграцію. Хотілося з ним побачитися, послухати про його наміри, рішення. Ми увозили з Праги не тільки скриню, повну чеських книг, історичних хронік про Гуситські часи, літератури тогочасного національного відродження – ми в серці своєму уносили вічний спомин про ту ласкаву поміч, яку зробили нам у Празі, нам – представникам невизнанної й досі нації, а саме допомогу випустити в широкий світ твори нашого дорогого народнього поета, ми уносили почуття взаїмного розуміння своєї мети двома націями – Українською й Чеською.

(Дж.: Спудей. – Прага, 1926. – Ч. 4. – С. 30-32).

ДО 71-Х РОКОВИН З ДНЯ СМЕРТИ Т. ШЕВЧЕНКА

Відомий наш історик Д. Дорошенко в минулім році випустив у широкий світ маленьку книжечку у французькій мові: „Chevtchenko – Le poete national de L'Ukraine, Prague 1931” (Шевченко національний поет України) з передмовою графа Vanne.

Хоч ту книжечку й призначено для чужинців, щоби вони пізнавали наш народ, наші змагання, наші мрії, знайомлячися з нашим Пророком, нашим духовим Провідником – Тарасом Шевченком і його ідеями та заповідями, – одначе й нам, українцям, цікаво буде знати про головні думки тої книжки.

Вже в передмові з перших слів автор нагадує, що, мовляв, на днях українці будуть святкувати 70-літній ювілей їх великого національного поета, апостола найчистішої національної справи. „В самім імені Шевченка”, – каже він далі – „наче зливаються два великих почуття: Любові й Прощення”.

Любови – так; увесь „Кобзар” є велика Євангелія любови, любови до людей, любови до свого народу, до свого краю. Але справді й глибокими акордами всепрощення бреньять деякі його поеми, як напр., „Відьма”, в якій покривджена жінка каже панові, який знищив усе її життя і який оце знаходився на смертній постелі:

„Я прощаю
Я давно простила...
І свічечку дала в руки
І перехрестила...
У Київ ходила
Та за пана, за ворога
Господа молила”...

В “Москалевій криниці”, в віршах „Не спалося, а ніч, як море” та й у багатьох інших персональну кривду, образу, прощається, й людину опановує широке і глибоке почуття любови, тої любови, яка в Шевченка так часто носить велике ймя братолюбія і яке він так ясно славить у своїх молитвах:

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердешний рай

І більш нічого не давай...

Або далі:

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли!

Але тяжко було б знайти в Шевченка прощення для ворогів свого народу, для тих, хто нищить його край, хто зупиняє розвиток цілого народу. Мучителям народнім у Шевченка не знайдемо слова прощення, але почуємо слово певної перемоги, певного відродження народу, як у безсмертному вірші:

Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простелються і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи
Раді та веселі
І пустиню опанують
Веселії села!

Сімдесять один рік як умер великій Геній українського слова; води чимало втекло, та й не одної води, але й крові. В свідомості українського народу сталася велика зміна: тепер уже ані по містах, ані по селах нема людей, які б не знали, що вони українці, нарід цілком відрубний і від москалів, і від поляків, і від усіх інших славянських народів. Відрубний не лише своєю мовою, але усією своєю тілесною і душевною природою, своєю стародавньою культурою.

За ці 71 рік Україна і на Дніпрі, і на Дністрі щиро боролась за свою волю, за свою державну незалежність. Вставали з-серед її народу видатні духові провідники, як напр., Драгоманів, Франко. Вони своїм великим серцем і ясним розумом освітлювали, запалювали цей рух до волі, але не дано їм було тієї сили Генія, яка б об'єднала всіх українців в одному могутньому стихійному зусиллю. Такі генії, як Шевченко, з'являються в народів не часто, а світять їм довго, як світла зірка, що освітлює їм шлях, як зоря ранішня, що віщує майбутній день.

Дорошенко в своїй маленькій книзі в короткому викладі дає гарну характеристику поезії Шевченка; він правильно каже, що саме ім'я його є для українців символом, гаслом національного почуття і змагань до незалежності, а його великий „Кобзар" для всіх чужинців є правдивим люстром, в якому чудово відбивається душа українського народу, його історія, життя і духовні настрої.

Слава Шевченка все шириться в далеких світах, бо його думки просякнені широким гуманізмом, ідеєю демократизму й свободи. А серед нас, українців, мають що далі, то певніше здійснюватися його заповіді. Адже ж не даремно він їх вистраждав і поставив перед нами не словами одними, а всією душею своєю чулою, пророчою думою великого переднього Поета, Апостола правди й науки.

І головний заповіт це – єднання, визволення і служення Правді:

„Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою!"

Шляхом вічної правди, щирого єднання мусимо виконати й другий великий заповіт – „Вставайте, кайдани порвіте"... Тоді тільки ми справді зможемо „в сем'ї великій, в сем'ї вольній, новій" спом'янути нашого великого Генія, Поета Волі, Правди й Любови „незлим, тихим словом"....

(Дж.: Жіноча доля. – Коломия, 1932. – Ч. 9. – С. 3-4).

ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ІДЕАЛІСТА КІНЦЯ ХІХ ВІКУ ОЛ. ОЛ. РУСОВА

"Наукова діяльність, громадська діяльність – це одно. Це те, що видно всім, а перед нами велика людина в людському, а не в науковому значінні слова. Радісно гадати, що існують такі люди на землі. Ласка, прихильність їх до людей, до всіх вони знаходять і щире слово, і товариську пораду й усе, що є кращого у зносинах

поміж людьми. В них – зразок душевної чистоти і того вищого, що в людині є найдорожчого”.

*Гн. Хоткевич (З біографії
О.Єфименкової)*

I.

Олександр Олександрович народився в Києві в 1847 р., в родині небагатого військового лікаря. Батько помер, заразившись холерою від своїх хворих. Залишилася мати з невеличкою пенсією та чималою родиною – дві дочки і два сини. Дочок пощастило влаштувати в петербурзькім інституті, хлопці, Олександр та старший Віктор, залишилися дома, і мати власною працею їх і вигодувала, і до гімназії підготувала. Звичка до вбогих обставин життя залишилася в Ол. Ол. назавше. Ми ніколи не знали й не добивалися комфорту, завше жили в невеличких квартирах, які діти наповнювали своїм галасом, і свої статистичні праці Ол. Ол. написав на тому столі, під яким весело вовтузились діти. Обнова одягу була для Ол. Ол. завше подією, що далеко виходила поза бюджет, як він пише в одному своєму листі: "Страшенно шкодить людині, коли вона має подерті черевики. Ти собі не можеш уявити, які це дає наслідки. Позавчора приїхав я до Києва ввечер – черевики подерті! Розсудлива людина зараз побігла б до крамниці Турка* та й купила б собі черевики. Я так не зробив. Попав у сон, а коли прокинувся, почав займатися публицистикою, я забув, що мої черевики мають діру, що світить на увесь Київ".

Від 4 класу гімназії Ол. Ол. лекціями помагав матері, і за зароблені гроші купував собі книги. Але все життя скромний у всіх інших потребах, він находив гроші на книги, ноти, громадські внески.

Дуже рано в Ол. Ол. виявився дуже гарний голос, і він і гімназистом, і студентом співав у церковному хорі університету св. Володимира. Крім гарного голосу, Ол. Ол. був дуже музикальний і якось глибоко розумів, правдиво передавав усяку пісню, арію й до старости міг так їх виконувати, що зворушував слухачів. Лисенко

* Найкраща шевська крамниця в Києві в кінці XIX в.

визнавав його найкращим виконавцем його творів. Він мав таку музикальну пам'ять, що він знав цілі опери з усіма партіями.

Уже на університеті в Ол. Ол. виявились симпатії до українства. Закінчивши університет, він одержав посаду вчителя грецької мови в Золотополі, потім дуже скоро перейшов до Києва вчителем у київську подільську жіночу гімназію. Він увесь час жив із матір'ю та сестрою, що вже закінчила інститут. В 1872 р. гімназія його вислала закордон до слов'янських земель. Вийхав він укупі з М.Лисенком, і ця мандрівка дуже вплинула на його національно-політичний розвиток. Там він ознайомився з національним рухом слов'янських народів, із їх культурним відродженням, та захоплювався разом із Лисенком національно-політичною боротьбою чехів, їх поетами. Свідомий прихильник Кирило-Методіївського Товариства та його ідеології, Русов залишився назавжди слов'янофілом у найкращому розумінні цього слова і явним противником агресивного московського слов'янофільства.

Відтоді Русов стає приятелем М.В.Лисенка, відтоді стає одним із видатних діячів "Старої Громади", до якої все життя ставився із пошаною і любов'ю, яку часто так характеризував: "Стара Громада" стоїть далеко від усякої революційної діяльності, але цілком віддана визвольно-культурній праці для українського народу.

В 1872 р. в Києві відкрито "Югозападный Отдель Російскаго Императорскаго Географическаго Общества", і Русов, разом із П.П.Чубинським, цілком захоплюється працею в цій науковій установі, присвяченій пізнанню й науковому розслідуванню народнього життя на Україні. Він, разом із Чубинським, Вовком і ін., склав програму етнографічних дослідів і з таким ентузіазмом працював у цьому науковому товаристві, що захоплював працею й інших, не диво, що матеріали присилали з усіх кінців України.

Але з виходом з гімназії* Ол. Ол. довелось покинути цю улюблену працю, покинути улюблений Київ і їхати шукати заробітку в Петербурзі. Тут він жив із лекцій, готовив хлопців до матури й багато працював над слов'янознавством. Але громадянська вдача Ол. Ол.

* Ол.Ол. покинув свою посаду в гімназії через такий інцидент: як секретар Професорської Ради гімназії він odmовився підписати протокол засідання Ради, на якому цілком несправедливо одного учня виключено із школи; за противлення "начальству" Ол.Ол. мусів залишити вчительську посаду.

вимагала широких зв'язків, зносин із українцями, і він скоро стає у приятельські відносини з Костомаровим, Мордовцем, із Рубцем, який тоді видавав українські народні пісні. Він познайомлюється із Пипином, буває часто в Гайдебурова, редактора народницького тижневика "Неделя", виконує всякі літературні доручення й київської "Громади" і Драгоманова, який тоді був уже на еміграції й писав у "Вестник-у Європи", приятелює з композитором Мусоргським, що писав тоді оперу "Сорочинський ярмарок" і постійно закликав до себе Ол. Ол., щоб той наспівував йому українські народні пісні. Мусоргський високо ставив музичну критику Ол. Ол. і взагалі у своїй самотній долі радів приязні Русова.

30 серпня 1874 р. ми одружилися, а навесну 1875 р. ми виїхали до Праги: стара київська Громада доручила Ол.Ол. видати перше суцільне видання "Кобзаря" Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами. Палкий прихильник великого поета, Русов радісно прийняв це доручення, позбирав багато Шевченкових манускриптів і почав свою дуже в ті часи відповідальну й небезпечну працю.

У Празі О. О. захопився тим національно-демократичним духом, який панував у Чехії з кінцем XIX стол. Він близько сходиться з Грегром, редактором "Narodni-x List-iv", що в його друкарні друкувався "Кобзар", часто розмовляє з Патерою, що завідував бібліотекою Карлового університету, дуже скоро засвоїв чеську мову, зачитувався празькою пресою, продовжував свої наукові праці та уважливо, з любов'ю, як він робив усяку працю – проводив коректу "Кобзаря" з забороненими творами. Він запрошував усіх, хто знав Шевченка, надсилати йому свої спомини. Відгукнулись на запросини російський поет Полонський – Марко Вовчок не прислала нічого. За споминами Тургенєва О. О. їздив до Карльсбаду й вернувся – радісний, що має їх, і радісний від знайомства з великим повістярем тогочасної Росії.

Навесну 1876 р. "Кобзар", обидва томи, був готовий, ми могли вертатися додому. Там перед Ол. Ол. станула життєва дилема – що робити далі: чи йти улюбленою дорогою науки й докінчувати свою дисертацію про чеського народнього героя Жижку, чи шукати іншого шляху, щоб мати певний заробіток. Із листа його з червня 1876 р. ми бачимо, що він стоїть деякий час на роздоріжжі: не хотілося йому йти

до київського куратора прохатися до університету, щоб захищати свою дисертацію на магістра філологічного факультету, знав же він і несприятливий до українства склад професорської колегії, і підневільний стан науки.

А тут мій брат "усе каже мені (пише Ол. Ол.) про статистику в Чернигові на тій основі, що там передбачають якесь місце земського статистика, поруч із знаменитістю нашого часу П.Ч*. Я в цій справі мало що розумію, а ще готов засісти за які-небудь „безсмысленныя” чи „двусмысленныя” цифри. Київ мені такий гидкий (це були часи страшної реакції, С. Р.), що я, здається, не дуже буду добиватися (цебто – професури, С.Р.). Забираю з собою останки поростріпаного по митницях і цензурах, свого Жижку...”, і – Русов приїздить у Чернігів, стає земським статистиком: підманювала його можливість наблизитися до народу, досліджувати його економічне і водночас і етнографічне життя. Крім того, вабила й земська служба, в тих часах найбільш незалежна, не засмічена адміністраційним формалізмом і зверхнім гнетом. Доля рішила – як любив казати Ол. Ол.: "Куди доля хилить, туди й треба гнутись" – і поставила Ол. Ол. на шлях, який уже приваблював і в праці Географічного Товариства.

У статистиці він і створив ту південну школу статистиків, яка, разом із певними цифрами, давала й певний дослід життєвих обставин українського селянина-хлібороба. Два роки з захопленням Ол. Ол. віддавав своїй, цілком новій для нього праці, їздив улітку і взимі по селах чернігівського повіту, брав жваву участь у земському житті, боротьбі земства з міністерством народньої освіти, підготовлював часто лівим земцям доповіді на земські збори про ці чи ті народні потреби. Навкруги його горіло життя. В нашій хаті людей було повно. Як лише Ол. Ол. вертався з села на кілька днів, він брав участь у концертах, – у нашій хаті співав український хор.

Але адміністрації земська статистика видалася чимось підозрілим, великі пани занепокоїлися такими певними розслідами земельної власности і селян, і панів. У 1878 р. ці великі пани на чергових земських зборах перемогли, земське статистичне бюро

* П.Ч. – криптонім відомого письменника, що проводив у часописі "Неделя" в Петербурзі народницький світогляд. Відомий пізніший статистик – Петро Петрович Червинський, наш сусіда на Чернігівщині. Листи, тодішнім звичаєм, писані по російськи, подаємо їх у перекладі українською мовою.

закрито і припинено загальні дослідження всіх повітів Чернігівщини. Ол. Ол. залишився, як то кажуть, на вулиці – куди йти, до якої праці знову прикладати свої знання, до якого нового ярма впрягатися. Ми вирішили не шукати жадної, ані земської, ані державної посади, а піти самим на землю, ще ближче стати до селянства, жити одним із ним життям, принести йому свої знання, свої вмінності. Та, на жаль, тих умінностей, того знання, яких потребувало селянське життя, нам, міським інтелігентам, і бракувало.

Хотілося передусім зняти із себе всяку панську личину – на жаль, від себе не втечеш! На наше бажання жити з "мужиками" – обурилася мати Ол. Ол., яка не могла зрозуміти, нащо її син, не добиваючись жадної посади, їде будувати собі якусь хату десь на хуторі. Обурився і мій брат, що ми не хочемо спробувати влаштувати своє селянське життя в Алешні (наша рідна осілість у Городнянському повіті), де він, мій брат, радо виділив би нам який шматок землі й лісу. Але в Алешні ми залишались би були перед селянами звичайними "панами", а цього саме ми й не хотіли. Ми купили шматок землі в борзненському повіті, 2 верстви від станції "Дочь Ліндварь" роменської залізниці, – 15 десятин без ніякої оселі. Покинувши мене з малесеньким сином Михайликом у Алешні, Ол. Ол. поїхав будувати цю оселю й почати, як він казав, "мужицьке життя".

З його листування до мене можна бачити його думки й настрої за цей характеристичний період його життя. Ось що він пише першої весни 1878. р.: "Чим більш я вглиблююся та втаємничуюсь у ліс, тим ясніше стає для мене вся гидота життя, коли все готове і коли все підготоване підневільним голодом. Ні, Шаповалівці не будуть нас різати*. Я вже де з ким із козаків і з селян познайомився. Сьогодні вже один козак запрошував мене до себе заходити. Це мене дуже зворушило. Значить я можу так говорити з ними, що вони будуть уважати мене за "чоловіка", а не за "пана". Дрібнички, та я мало не розплакався. Я ж поборов увесь світогляд народу, що є два сорти істот: "люди" і "пани". Буду і далі силуватися заслужити ім'я "чоловіка" і перестати бути "отверженной парією на коронной службе" – "паном". Тяжкий – цей "мускульный труд"... але гадаю, що звикну".

* Шаповалівка – поміщице село (найближче від нашого хутора), славилось на весь повіт своїми злодіями, які й підпалювали постійно своїх панів і різали, кого попало, за які 10 карб.

Приїхав Ол. Ол. на свою землю саме „въ непривлекательное время" (пише він), "въ весняную распутицу" (на чорноземі!), а проте він упевнює себе, що жити можна. "Через тиждень, не більше, наша земля появиться у своєму літньому одягу, тоді повідомлю Тебе про наші шляхи. А взагалі рай, едем, треба так поставити, щоб був не чистищем для кишені і не пеклом для Розуму". Турбує тільки О. О. думка "як тут Мишу влаштувати? Я вже звик до чорного хліба та борщу, що нагадує тільки потрохи пісний панський борщ. Але воно бідненьке, що їстиме, поки не буде йому яєчок з курочок?" І не без турбот статистик робить висновки, що з свого поля та огороду не витягне він чистого доходу на рік більше, аніж 100-150 карб; де здобути хоч ще 150, щоб прогодуватися, та як-не-як одягтися?

Щоб хоч трохи поповнити свій бюджет, О. О. готує статті до часописів, на які вже поназбиралося в нього чимало тем, і він радісно пише мені: "Червинський захоплений моїми статтями. Він нарешті починає в "Недел-і" якесь "провінціальное обозрение" і просить надсилати матеріал, але пише, що Гайдебуров, редактор "Недел-і", особистий знайомий Ол. Ол., кореспонденцію про "станового" побоявся надрукувати, навіть з моїм підписом. Яке становище літерата. Мені здається, що навіть за часів Магницького було вільніше, а так тяжко було хиба в часах Радищева або Щербатова!"

Але вже в найближчому листі Ол. Ол. думає іншим засобом заробляти, більш фізичною працею, бо мовляв, часописні статті "вещь неверная", зазнав він того хліба в Петербурзі – "хай він пропаде". І далі він пояснює свій настрій. "Ця слабодушність, що нападає на мене, як тільки доведеться мені жити в панській обстановці, проходить, коли вернуся на свій Робінзон (хутір), на хліб і на чай, з кашею і борщем. Нічого страшного в цьому нема. Прожив я на цій каші і на борщі, на чаї "в прикуску" весь час, як учився в гімназії, і нічого дивного з того не сталося. Ти теж м'ясо, коли воно й було, не їла, можна видержати й привикнути".

Але що передусім допікало Ол. Ол. – це на диво кажучи – ранішнє вставання. "До всього іншого я ще можу привчитися, але на що не здатний для селянського життя – то через свою звичку багато спати. Навчитися рано вставати страшенно важко. Та коли куплю коні,

то треба буде вставати ще раніше, а спати ще менше. Це так важко з моїм давнім способом життя і нервами, що і сказати Тобі не можу".

Про пробування на хуторі Ол. Ол. та його помічника молодого народника, Миколи Маковієва, сусідні селяни оповідали різноманітні казки. Одні казали, що ми хотіли там збудувати цукроварню, другі, – що ми хочемо поставити шинок на дуже жвавій дорозі між Борзною та станцією. Пани ж запевнювали, що ми – члени товариства революційної пропаганди в народі потайних книжок і пізніше оповідали, що ми так близько коло залізниці оселилися, щоб прокопати до неї потайник із терористичною метою.

Але разом із господарством, із перевозом на хутір жінки й сина Ол. Ол. хвилюють й загальні думки в найближчому суспільстві. Ось борзненський земець Котляревський "пише новому губернаторові донос на Петрункевича, що мовляв, він людина дуже небезпечна, гуртує навкруг себе непевних людей, через що в повіті почали поселюватися підозрілі люди (читай: ми), так, що коли губернатор не зверне на це потрібної уваги, то він, Котляревський, буде доносити й міністрові, як правдивий вірнопідданий, який не може терпіти підозрілих осіб. Ось які дворяни борзенського повіту", закінчує в обуренні Ол. Ол. свій лист.

В іншому листі його хвилюють іще більш загальні справи, напр., війна, до якої Ол. Ол. завше ставився вороже. Він навіть негативно відносився до того, що його небоги, Зінаїда й Людмила, стали сестрами-жалібницями в часі японської війни 1905 р. – бо це, на його думку, означало – помагати війні. Він пише: "Про загальні ідеї не знаю балакати. Писав я тобі ще, коли ти була моєю нареченою, що ідеал мій висловив – Хемніцер:

Жиль честно, целый векъ трудился,

И умеръ голь, какъ голь родился...

І тепер я тримаюся цього ідеалу. Але чи ж можу я його виконати з моїм вихованням, із знаннями, які я маю? Усе життя вчився філології, письменства, музики та деяких політичних наук. В ХІХ віці відбувається якесь страховище: руйнують цілі країни для того, щоб убивати, вбивати та вбивати. Я кажу: попрохаємо Конгрес міжнародної преси та літератів (він же не має права одмовити нашому проханню), щоб спинили ці вбивства, санкціоновані наказами

помазаних осіб, мордовбивство, вбивство, калічення людей, руїни країн. Адже ж живемо ми не в столітті Атилли, а в ХІХ віці. Ублагаємо конгрес письменників, що зібрався в Парижі обмірковувати свої професійні справи, прийняти від нас адресу про закінчення війни і про таку постанову на завше, щоб жадна держава в Європі не сміла проголошувати війну жадній іншій державі, та щоб до війни (а не після війни) збирати конгреси. Адже ж на тому з'їзді такі письменники, як Віктор Гюго, Тургенев на чолі. Подайте від нас таку адресу, наших підписів збереться тисячі! Оце я такі листи й пишу, а Карпинський (голова чернігівської губерніяльної управи, ліберальний землець) відповідає, що це тепер уже не на часі, бо інтереси Росії (!) вимагають від суспільства, щоб уряд підтримувало, а не противилось йому... Я нічогісінько не розумію, що діється в науці. Моя наука каже мені одне, а життя і практика – друге. Чи ж можу я служити тій науці, в яку колись був закоханий, а яка тепер викликає в мене біль мізку..."

Щоб як-мога найкраще, найглибше ввійти в селянське життя, Ол. Ол. погоджується жити в Шаповалівці за волосного писаря. Це рішення викликає захоплення відомого земського діяча І.І.Петрункевича: "Ведь вы своими работами въ одной волости можете вліять на все остальные волости нашего уезда. Это большое торжество, что Васъ, интеллигентнаго человека, самъ старшина попросиль. Я ничего лучше этого факта не знаю" (Щоденник Ол. Ол.).

Але Ол. Ол. побачив у волості такий моральний бруд – саме піяцтво, злодійство, брехню – що його правдива чиста вдача не могла цього стерпіти! Щоб побороти цей бруд, потрібні були б роки невсипущої праці, здобувши в селян авторитет, а перший рік вимагав би великої настирливої боротьби. Ніхто не розумів, нащо Ол. Ол. став писарем. Думки в цій справі були розбіжні. Деякі селяни казали: "Хоче влізти у волость нашу, щоб усі наші касові гроші собі загарбати та протратити". Дрібні пани казали вже щось інше: "Хоче влізти у волость, щоб у народ книжки революційні пускати!" Багато всякого казали, а правди ніхто не розумів; а саме, що, "хоча я й університетська людина і маю право на гонорар 1500 карб. на рік за свої праці, а хочу народові служити за малі гроші, а саме для того, щоб зробити йому якусь прислугу, не маючи жадних посторонніх завдань. І мені захотілося знову стати писарем, доказати цим недоумкам, що можна

стати писарем для роботи в маленькій окрузі – волості, для моральної праці. Тяжка вона ця праця, дуже не зніс би я переїздив на трусських візках болотяними шляхами та греблями у справах коней, рекрутчини, складати справоздання й т. д." (Щоденник Ол. Ол.).

П'ятьдесят літ минуло, як висловлені ці думки, як найкращий ідеаліст шукав усяких способів, щоб допомогти народові в його економічній і правовій безпомічності, і скрізь натикався на ту страшну прірву, яка розділяла інтелігентні верстви від селянства. Тепер кожний студент сміло йде на село і знаходить там працю й заробіток, без ніякого ідеалізму, просто, як конкретну працю, якої бракує йому в місті... Для нас, романтиків ХІХ в., руки були короткі, щоб підійти до селян. Між нами лежала вікова прірва: на одному її боці стояв царський жандарм, з другого – страшне недовір'я самих селян. Минулося – прірви немає. Але чи залишився самовідданий ідеалізм, який кермував усіма діями життя статистика Русова?

На хуторі налажувалось потроху і життя, і господарство, жили всі вкупі: Ол. Ол., його дружина, син і майже як рідний – Маковіїв. Приїздили і проживали різні "народники", серед праці лунали співи Ол. Ол., фортеп'яні. Але на одній сторінці "Щоденника" Ол. Ол. відразу встали такі слова: "А грошей через місяць уже не буде ні шага. Треба думати про зарібок літературний і статистичний!" І ось Ол. Ол. розкрив свою широченну парасолю (як Робінзон, тимто й хутір звався "Робінзон", С.Р.), пошкандибав до Борзни, чи не знайдеться часом статистичної посади в найближчому місті від хутора, щоб від нього до останньої можливості не відходити. Але в Борзні заробітку не знайшлося, і від того часу починається те перекидне життя, яке не давало Ол. Ол. довести кохану працю до бажаного кінця, а забрало в нього даремне так багато духових сил. За це життя він сам пише в одному листі до мене: "Чи беззмістовне наше життя від того, що ми на всі боки ганяємось? Чи було б більше глузду в житті, коли б ми мали одне й завше те саме заняття? Мені здається, що і те, і друге остогидне, коли ця праця на чиесь замовлення, а не своя від душі творча праця. Аби нам хутчій разом жити, а там хай, як хочуть, про нас собі думають".

І ми розлучились, залишивши хутір на Маковієва. Я поїхала до брата в Алешню готувати моїх небог до гімназії, Ол. Ол. взявся за опис Ніженського повіту, їздячи з Жебуньовим по селах цього багатого, чисто українського повіту. За цей опис Ол. Ол. нагородило золотою медалею Імпер. Географ. Товариство.

Ол. Ол. мусів немало часу у справах друку перебувати в Києві, де перші дні почував себе "розгубленим": "Всі вони мають свої фахи, всі ними зацікавлені, а я вже відстав від цих інтересів. Тільки В.Антонович і то, ясна річ, із ввічливости забалакав зі мною про кінський зуб, за корову..."

Місто здавалось Ол. Ол. таким далеким од того народу, з яким він на хуторі і в статистичних мандрівках так зблизився, усі розмови такими далекими від справжнього народнього життя. В листі до мене він пише про одну з найважливіших у тому часі тему розмов, коли з одного боку земці: Ліндфорс, І.Петрункевич, графиня Паніна, хтось, не пам'ятаю, із старих українців – а з другого боку – партійні народовольці: Маруся Ковалевська, Дебогорій Мокрієвич – хотіли прийти в Києві до згоди і відкинути терор. (В грудні 1878 р.). "Пишеш ти, що найкраща мета в житті – служити для добра інших. Але ж бо й тут у своїх балачках – я пішов, не чекаючи кінця, бо, на мою думку, ніякого кінця й бути не могло. А не могло бути, бо двоє ("Він" – Петрункевич і твій серденько "Сашечка" – Лінддорфс) змагались, щоб домовитися до чогось такого, що могло б в далеких наслідках полегчити майбутність їх дітям; а маса молоді, яка не цікавиться майбутніми поколіннями, що прийдуть безпосередньо по нас, думала лише про те, щоб зблизилися до перемоги ідей чи утопій, які вона повичитувала з книжок, і тепер змагалася привабити до себе зайвих людей під якою-небудь притокою, аби лише збільшити свої фонди. Одна сторона – усе ті самі двоє милих людей – обрізувала навіть свої ідеали заради практичності і тільки говорила про єднання інтелігентних людей на двох незаперечних точках, аби лише вийшло це єднання, лише аби країна ожила; друга ж сторона тільки й думала, аби не відступити від своїх переконань, аби не порушити теоретичної суцільності програми, і не хотіла й бачити, які вимоги життя. Що ж могло з цього усього вийти? Я пішов, а другого дня почалися ті самі розмови про неможливість навіть теоретичної згоди, які і вчора

повторювались разів 30. Все це балакунство, брак можливості зробити щось спільне навіть там, де зібралось тільки 20 людей. Якась упертість із усіх боків, незрозуміла, саме тоді, коли батьківщина стогне та ридає. Це навіть не розмова партій, як їх постійно звеличували – це просто небажання просто подивитися на життя, на той народ, який ми з тобою на хуторі бачили... Вигадують щось таке, як найбільш далеке від життя, і очей з нього звести не хочуть, не хочуть оглянутися на те, що навкруги, і крутять голови, крутять! Боже ж мій, та просвіти ж ці голови, одкрій ти ці очі! Хай дім божевільних перемініться в зібрання розсудливих людей!”*

Але другого дня Петрункевич опанував молодими головами, звів усіх до спільної справи, і земців і народовольців, і Ол. Ол. теж потягло після цього не назад до хутора, а до гарячішої праці в місті, "хоч з цих міст може й буде шлях у нетрі – не в інші (заслання на Сибір, С.Р.), коли замість слів появляється діло, я вже не всиджу ні на хуторі, ні в Ніжені, ні в Борзні!" І ми улаштувались у Києві, де Ол. Ол. друкував "Ніженський повіт" та брав діяльну участь у працях Старої Громади.

З закінченням "Ніженського повіту" Ол. Ол. знову опинився без посади, а родина збільшилась. У 1880 р. народилася дочка Люба. Тільки завдяки заходам В.Антоновича, Ол. Ол. одержав від графині Уварової доручення розкопати й описати цікаві кургани на Кавказі, недалеко Владикавказу. Я залишилася з дітьми в Києві. Сумував на самоті Ол. Ол. серед чужого населення. Його робітниками були татари. Але й до них підходив він із звичайним зацікавленням і привітливістю. Позаписував їх пісні, казки й науково виконав доручення гр. Уварової з цілком нової для нього наукової галузі – із археології.

Повернувшись 1881 р. до Києва, Ол.Ол. довелося редагувати новий часопис "Трудь". Він виходив російською мовою, але до українських справ ставився "прихильно". Тут і почалися страждання неофіційного редактора: українці вимагали широких дописів на українські теми, "смілих" заяв, а генерал-губернатор раз-у-раз викликав Ол. Ол., лаяв за "сепаратизм", загрожував закрити часопис. А офіційний редактор всього цього дуже боявся й сердився, що українці ставлять занадто великі вимоги, а газети не підтримують.

* Цей лист писаний 57 літ тому ми привели майже увесь, бо, на жаль, і тепер прийти до згоди нашим людям двох генерацій майже також неможливо...

А тут саме прийшов 1881 рік, 1 березня. Адміністрація божеволіла, в кожному українському слові добачала зраду. На всю місцеву пресу в Києві пішов цензурний натиск, а вже на "Трудь" то ще більший. До того ще й мене заарештовано за зв'язки з народовольцями. Залишився Ол. Ол. з двома осиротілими дітьми і з тяжкою працею. Не вважаючи на всі перешкоди, на цензурні конфіскати всіх найкращих статей і кореспонденцій, "Трудь" і далі був одною з порядніших і найприхильніших до українства київських часописів російською мовою.

На щастя, восени 1881 р. херсонське земство запрохало Ол. Ол. керувати статистичними дослідженнями Одеського повіту, і Ол. Ол. міг повернутися до свого улюбленого статистичного фаху. Забрав дітей і стару матір і подався до Одеси. Сумно йому було залишати мене в київській в'язниці. Треба зазначити, як болюче ставився Ол. Ол. до всіх моїх численних арештів, як боліло його серце за дітей, яких покидала мати, і доводилося плекати їх то його матері, то його сестрі*, в якій вони прожили майже цілий рік, як я сиділа в катеринославській в'язниці. І не вважаючи на ті тяжкі переживання, на ті страшні клопоти, які він мав, щоб витягнути мене з жандармських пазурів, клопоти, які через нервування закінчувалися або тяжкою хворобою (жовтяницею), або і власним арештом (у Харкові), Ол. Ол. ніколи не мав до мене жалю, ніколи не забороняв моїх революційних змагань. Сам еволюціоніст, культурник і народник у найширшому значінні цього слова, він ніколи не спиняв мене в моїх симпатіях, в напрямку моєї діяльності. У жінці своїй він визнавав свободну людину й нічим ніколи не обмежував її свободи...

До Одеси я приїхала взимі 1881 р. Ол. Ол. був у повному захопленні, коло нього зібрався дуже цінний гурт молодих**. Земство було порядне, тут була й одеська українська громада. Але недовго довелось нам пробути в цьому гарному місті, мене знову заарештували, а статистичне бюро, по закінченні опису Одеського

* Ця старша сестра Ол.Ол. Єлисавета була заміжжю за дуже багатим землевласником А.Ляшенком у Новомосковському повіті Катеринослав. губ.

** А саме Олександр Бравнер, орнітолог, естет у літературі, музиці, завзятий мисливець і совісний працівник, Теофан Василевський, українець, органічний і завзятий статистик, Андрій Грабенко, музикант, записувач народних укр. пісень, Авдеев та Борисов.

повіту, переїхало до Єлисавету, пізніше до Херсону – на опис Херсонського й інших повітів.

В Єлисаветі (коли я знову заарештована, сиділа в катеринославській в'язниці), в Ол. Ол. цілком несподівано зроблено трус, і на кілька днів посаджено у в'язницю разом із деякими його співпрацівниками статистиками (Волошин, Василевський). За цей арешт і трус Ол. Ол. із звичайним своїм гумором оповідає так: "Одного разу, коли я жив сам, без родини, попередливий дзвінок у квартиру застав мене за писанням листа перед тим, щоб узяти ванну, яка тут-таки стояла, закрита простиралом, щоб не дуже вода холонула. Поліцмайстер, що був при трусі, уважав за потрібне запитати: Що це таке? Коли я пояснив йому, на що призначена була ванна, він, як колись невірний Хома, забажав не пальці всунути до ванни, а шаблю. Винявши її з піхви й розрізавши мотуза, що стримував простирало, він шаблею розмішав воду у ванні, зовсім чисту та й відрапортував про свій учинок панові ротмістрові виразистим поглядом і жестом. З тою самою голою шаблюкою він подався до сіней і там перемішав тою самою шаблею помиї в цебрі. З виглядом повної свідомости та героїчності свого вчинку він повернувся до ротмістра і мовчки, самою мімікою повідомив його, що ані в ванні, ані в цебрі нічого злочинного не знайшлося"*.

Ніякі дурниці ні прокурора, ні жандармів не виводили Ол. Ол. із його звичайного спокою. І тільки один раз, коли в Харкові мене вже одвезли були до в'язниці і Ол. Ол. серед хаосу, в якому пробувала вся квартира після трусу, несподівано побачив на своєму чайному столі "срібну тютюнницю, яка мені не належала, а, мабуть, була власністю або товариша прокурора, або жандарма, чи околочного, що переводив трус – мені нараз щось впало в голову, і ненависть до цієї срібної речі з тютюном та цигарками виявилася в тому, що я виніс її надвір і з силою дискокида кинув її в яму з поміями. І тільки, коли я впевнився, що вона глибоко ввійшла в помиї, і вид її не попсиє мені апетиту до чаю, я повернувся до хати потішати дітей та серед хаосу, що панував у хаті, я посадив їх до столу та почав їм роз'яснювати, що мама поїхала (читай – арештована), і що ми самі маємо пити чай і молоко".

* Див. Спомини Ол. Ол. «За сто літ», кн. I, ст. 242-243.

Це був єдиний випадок, коли спокійного, доброго й витриманого Ол. Ол. ці труси нахабних царевих слуг довели до такого роздратування, і то не до людини, а лише до речі, що їм належала.

Взагалі ж треба було дивуватися, з якою лагідністю та ввічливістю ставився він до тих численних допитів, таких беззмістовних, дурних, яких йому доводилося наслухатися від цілком неосвічених прокурорів та жандармських полковників. Лише завдяки своєму вродженому гуморові він дуже часто умів їх самих ставити в цілком комічне становище, принижуючи їм амбіцію. Треба дивуватися, чого ці "крамолоискатели" присікувалися до Ол. Ол., він ніколи не був революціонером, він був явним українцем того часу, явно проводив свої національні думки у свою діяльність. На їх обвинувачення, що він "зазіхає на цілість російської імперії", він казав, що він його приймає як велику честь, бо на "это не решаются соседние императоры, имеющие в своем распоряжении громадные армии – усилиями одного лица этого сделать нельзя; назовите мне имена тех заговорщиков, которые якобы то подь моимь руководством начали это организовывать. Дело действительно очень важное" і т. д.

Статистичне бюро, яким кермував Ол. Ол., мало ту особливість, що де тільки його улаштували, воно там зараз ставало жвавим огнищем українського життя. До нього зголошувалися зараз такі люди, які наче вже й забули, що вони українці, а тут виталися з Ол. Ол. по-українськи, різні регістратори та помічники приходили з деякими українськими симпатіями. Широка освіта Ол. Ол., його культурність і його мужня отвертість переконань приваблювали все до нього не лише звичайних людей, а й великих панів, які згадували відразу своє українське походження й радо робили, з ласки до Ол. Ол., різні послуги в українській справі.

В Херсоні з Ол. Ол. дуже приятелював великий пан Юрій Скадовський із Білозерщини, власник великої економії недалеко Херсону. Вони разом розкопали величезний курган на степу, разом зорганізували Пастерову Лябораторію, щоб щепити сибірську заразу вівцям, які величезними отарами випасалися на безмежному херсонському степу, разом захоплювалися музикою в затишному й дуже гостинному сальоні Скадовського. Тут усі поважали Ол.Ол., любили його спів, цінити його широкі знання, за його веселу щирю

вдачу. Недурно Стара київська Громада Русова ще молодого називала "Саша-Ангел". Це прізвище залишилось йому все життя.

В самому Херсоні Русов найближче зійшовся з Д.Маркевичем. Коло них склалася невеличка громадка, – яка задумала видати літературний альманах "Степ", що спільними силами зроблено.

Але цю милу українсько-статистичну ідилію, що не мала нічого спільного з політикою, несподівано розбито. Московський цар Олександр III надумався оглянути свою величезну територію й особливо зацікавився тим краєм, "где все обильемъ дишетъ", тою бідолашною, оспіваною поетами "Малороссією". І принесло його на Херсонщину. Полетіли доноси, станові кидались по всьому повіті. Декого з підозрілих виселяли з тих околиць, куди мав проїжджати цар.

Селяни мали скрізь підносити хліб-сіль у гарно повишиваних рушниках. Над залізницею повиставляли війська і солдати стояли один від одного в деякій віддалі, спиною до рейок, сторожачи степ від злочинців. Хвалити Бога, проїхали щасливо...

Але в Одесі генерал-губернатор Гурко подав довжелезну "записку" цареві, як, мовляв, тяжко тримати в краю спокій через дуже небезпечну присутність таких непевних людей, як статистик Русов і його родина. І на самій "записці" "володарь всей Руси" написав: "Изгнать статистика Русова изъ пределовъ Херсонской губерніи, і навсегда запретить ему въ нее въезд!"

Отак, пожив, попрацював 3-4 роки, і йди шукати іншого притулиська! Але цього притулку не видно було. Якось від добрих людей почув Ол.Ол., що в Харкові старий багатий землець Гордієнко задумав писати історію харківського губерніяльного земства й шукає такого секретаря, який міг би її йому написати на основі тих матеріялів, які були в Гордієнка. Хтось порекомендував йому земського статистика Русова. Доїхали родиною до Києва з кінцем літа, а там уже й розділилися: я з дітьми та з хворим братом поїхала до нашої благословенної Алешні, де ми у хвилини недолі завше находили рідне огнище, а Ол.Ол. подався до Харкова ставати до нової праці.

Перші місяці його були не медові. Старий Гордієнко був скупий, панівний. Не так скоро знання земських справ, совісність у праці і лагідна вдача Ол.Ол. опанували його роботодавця. Гордієнко жив у величезному власному домі (на Рибній вул.) з дочкою, підстаркуватою

вже панною, яка вела все батькове господарство. Незвичайно добра й дуже одинока панна поставилась прихильно до Ол.Ол. і пізніше до нашого Мишуні, якого батько віддав до місцевої гімназії. Ол.Ол. жив із сином за невеличку плату на повному пансіоні. Я не могла до нього приїхати, бо мусіла ходити коло зовсім хворого брата....

Цілий рік Ол.Ол. працював у Гордієнка й дуже захоплювався цією історією одного з українських земств. Та невідомо з яких причин старий Гордієнко несподівано припинив цю працю, не захотів її друкувати, і цілий рукопис Ол. Ол., разом із матеріялами, сховав у свій стіл.

І знову Ол. Ол. – без праці. Але враз в самому Харкові найшлася якась статистична праця, і Ол. Ол. зміг залишитися в Харкові, де вже добре зорієнтувався, тісно зійшовся з тамошніми українцями: Багалієм, Сумцовим, Шимановим, Філоновим, Ціхановецьким, Єфименковою – в їх гуртку він був один із діяльніших. За час праці в Гордієнка познайомився з харківськими земцями і все намовляв їх добиватися дозволу вчити українською мовою в народній школі.

Тимчасом брат мій умер, і я з донькою приїхала до Харкова. Здавалось, життя сяк-так влаштувалось, діти ходили до гімназії, ми мали руки повні громадської праці, цікавої, української праці. Та не така була наша доля. Якось зникла та статистична праця в Харкові – і перед нами знову – жадного зарібку. Та, на щастя, тоді в Києві міська управа задумала зробити перепис Києва. Ол. Ол. покликали його організувати.

Перебрались ми до Києва, наняли велике помешкання, почали жити з родиною мого брата, яка тоді подвійно осиротіла, – бо й батько помер і мати. Перевели ми своїх дітей до київської гімназії, і Ол. Ол. розпочав нову статистичну, хоч не селянську, а міську, працю.

В нас часто збиралась українська молодь. Ми справляли в нас Шевченківські роковини. Приходив до нас Лисенко, грав, а Ол. Ол. співав. Тут ми слухали якогось українського торбаніста з Поділля, записали його пісні, – особливо нас чарувала його пісня про Саву Чалого. Ол. Ол. писав про нього в "Кієвській Старині", писав і про "Наталку Полтавку", як, на його думку, треба розуміти й виконувати роль Возного. (На цю його замітку велику увагу звернули і Садовський, і Кропивницький).

З Ол. Ол. в переписі працювали українці – Лев Падалка, Авдієв (що теж був у херсонській статистиці) та інші. Повставав таємний гурток, лунала українська мова, українська пісня... За рік перепис Києва був готовий. Залишалось лише поробити підрахунки й дати деяке статистичне обличчя цьому прекрасному Києву. Та вже з Харкова летіла до Ол. Ол. новина, що й там він потрібний для організації такого самого перепису. Харківські друзі, головно Павловський, голова міста, настирливо кликали Ол. Ол. до Харкова.

І ми знову покидаємо Київ, кидаємо родину Ліндфорсів, перекидаємо знову дітей у інші гімназії, переселяємось із усім майном, фортепіяном, дітьми й чудовою собакою знову до Харкова на Мироносицьку площу у невеликий дімок із трьома кімнатами й кухнею. Тут почались наші непорозуміння з харківською жандармерією. Перепис міста йшов із повним успіхом. Навкруги Ол. Ол. гомоніли по всьому місті регістратори, городська влада пишалась. А в мене зарисувалась нова течія. Під впливом пані Єфименкової я почала захоплюватися толстовством, познайомилася з толстовською молоддю. Та все це було далеко від усякої революції.

Несподівано наперед виступили українці: один великий, товстий – Левандівський, потім, тоді ще студент, Липа і ін. На ім'я Левандівського прийшов з Галичини цілий транспорт українських книжок. А що квартира Левандівського була під поліційним доглядом, то прохали мене переховати книжки "лише одну ніч". Чи могла я відмовити? Як я українка, то я – мушу! – і мені вперли майже половину транспорту. А вночі дзвінок і... і ці "враги рода человеческого" на світанні одвезли нас у різних фаєтонах до в'язниці. Мені було байдуже. Але його, нічим неповинного, заклопотаного своїм переписом Харкова, нащо вони його забрали? Я мало не збожеволіла від думки, що на ньому так тяжко відбивалися мої вічні політичні зв'язки. Але Ол. Ол. і не думав докоряти мені, ані обурюватися на жандармів. Він казав щиро: "От і добре, що посиджу, хоч спокійно докінчу опис Києва. А тож дома завше повна хата людей, не дають працювати. А тут уже напишемо все!" І він добився того, що йому

переслали до в'язниці усі потрібні папери, і цілоти днями писав. Одне його непокоїло: моя доля, і доля дітей*.

Але, на моє щастя, і жандарми зрозуміли, що Ол. Ол. нічим не заслужив на їх кару, за тиждень його увільнили, він повернувся до дітей, додому, де вже поряdkувала моя небога – Зіна Ліндфорс. А мене продержали ще до Різдва й випустили на хатній арешт, під догляд в'язничого надзирателя, що два тижні пробував у нас у передпокою й від нудьги зачитувався українськими книжками, які давав йому мій син Миша. Відпустили мене з в'язниці, щоб могла спокійно породити сина Юрія, бо цього добивалось у прокурора харківське громадянство, на цьому настоював в'язничний лікар Піснячевський, завше надзвичайно добрий до всіх арештантів, карних чи політичних.

Тим часом перепис Харкова був закінчений, і перед нами знову виринуло питання, де шукати нового зарібку. Ще навесну 1894 р. переговори почав Ол. Ол. з головою таврійської земської управи, щоб перебрати там місце голови статистичного земського бюро, він їздив навіть до Симферополя, і йому дуже забажалось улаштуватися з родиною в цьому чудовому підсонні, близько моря (він знав, як я його любила), на своїй улюбленій посаді розпочати обслідування ще одної української, цим разом напівтатарської країни.

Але, як видно з листів Ол. Ол., ці переговори до згоди не довели. І ось узимі 1895 р. Ол. Ол. довелось піти на заклик до Чернигова: повітова чернігівська управа запросила Ол. Ол. на статистичну працю. Він покинув мене з дітьми та з малим Юрком у Харкові й сам подався знову на Чернігівщину. Ми приїхали до нього в перших теплих днях весни.

В Чернигові ми прожили майже три роки. Тут якимось яскравіше виявлявся тоді український культурний рух – наслідком жвавої діяльності Грінченка, Шрага й присутності Коцюбинського, який своєю лагідною вдачею й високою талановитістю приваблював до себе людей. Ол. Ол. радо пристав до цього гуртка. Крім того, він через свої справи дуже близько стояв до тогочасного чернігівського губерніяльного маршалка князя Н.Д.Долгорукого, людини великої

* Про цей арешт Ол. Ол. знайдено запис у архіві рукописного відділу Всенародньої Бібліотеки.

культури й гуманності. Ол. Ол. прийняли там як свого, вся родина князя поставилась дуже приязно і до нас, і до наших дітей.

Ол. Ол. працював у Чернигові, провіряючи справи Чернігівського повіту та ще в земстві, на полі народньої освіти з Долгоруким. Тимчасом наша донька Люба скінчила гімназію й поїхала з невеличким гуртком чернігівської молоді до Казані на голод. Вид страшних фізичних страждань, вид голоду над Волгою збудив у неї бажання вчитися медицини, а що їй було всього 18 літ, а до медичного жіночого інституту і в Києві, і в Петербурзі приймали слухачок у віці 20 років, то вона прохала пустити її закордон. На це Ол. Ол., ясна річ, згодився, він ж ніколи ні в чому своїм дітям не відмовляв. Найкращий медичний французький факультет (французьку мову Люба краще знала) був у Монпеліє. Страшно було нам так далеко відпускати таку молоду дочку. Вирішили, що поїдемо з нею, я й малий Юрко – 4 літ, бо на кого ж його покинути, при батьковій такій інтенсивній праці? З батьком залишився Миша, тоді вже студент першого курсу Харківського університету. Це мене тим більш заспокоювало, що Ол. Ол. вже тоді закінчив був працю в Чернигові, і його закликали саме до Полтави на подворовий опис цілої полтавської губернії, який розпочав був відомий статистик Кулябка-Корецький.

Полтавський період життя Ол. Ол. – один із найцікавіших і шириною праці, і тим узагалі широким рухом життя та українського його кольориту. Здавалось, що все полтавське інтелектуальне життя Полтави билось і розгорялось навколо Ол. Ол. і статистичне, і земське, і культурно-етнографічне. Статистичне бюро складалося з найкращих, широко освічених працівників – Ротмістров, Ріклицький, Падалка – з певним статистичним стажем і з певним національно-українським світоглядом. Робота йшла жваво. Статистики час-від-часу виїздили в повіти, давали до бюро обмірковування вражіннь від цих мандрівок, тут строго перевірявали кожну цифру. Ол.Ол. любив об'їжджати села, хоча здоров'я цьому не сприяло. Його захоплювала безпосередня обсервація життя і панів, і селян, знайомство з Полтавщиною, цим серцем України, з її лісо-степовою природою, з її селами.

Ось як він сам описує ці свої поїздки: "Писав я тобі з рідного села Сквороди, з Чернух, післав ще листа із Пирятина і відтоді в мене склався такий спосіб життя. Переїжджаю на день верстов 30-50, буваю

у 3-4 різних людей, то в писаря, то в пана, то у графа, то в підпанка, то в козака, то селянина, в одного п'ю чай, у другого снідаю або обідаю, у третього вечерю й ночую, і ось які різні обставини: в одному місці ледви міг добитися води, щоб умитися, бо там не розуміли, що треба умиватися, а тут льокай прийшов вдягати мене, немов я мала дитина... А обідав я в славних Афанасія Івановича й Пульхерії Івановни. Після обіду Хівря подала чай, дід далі веде свої оповідання, а бабуся його наллє чашки та голову покладе на спинку крісла тай поспить собі трохи, очиці заплющивши, потім іще наллє чашки, знову поспить, а усе ж прислухується, що дід верзе. Дідові літ 70, а бабі – років 65. Цілий місяць не було ні капельки дощу. Тільки й запитують мене: чи не бачив я де дощу і вітру. Іще кілька днів без дощу і – голод!" Багато різних типів бачив Ол. Ол. у цих поїздках, чимало гостював у родинних сторонах Гоголя, багато нав'язав знайомств і завше шкодував, що ніколи не мав часу поробити всякі літературні нариси з усіх цих зустрічей, знайомств.

Дуже близьку участь Ол. Ол. брав і в земському житті, в земських загальних зборах. Дуже тісно було з'єднане статистичне бюро з етнографічним земським Музеєм, де були дуже багаті етнографічні збірки – Ол. Ол. з великою любов'ю приглядався до справи. Чимало жвавости додавав нашому життю Миша, виключений із Харківського університету за студентські демонстрації. Жив тепер із нами, писав студентську працю для проф. Краснова ("Фльора степів") і оснував невеличкий український гурток молоді, де були Петлюра, Іваницький, Кохановський і ін.

Звичайно, не обходилося без політичних анекдот. Син якісь конспіративні адреси записав на крохмаленій сорочці, потім забув, віддав прати поза хатою. Як там уже дізнались про це, не знаю, але ж бузувіри прийшли з трусом. Син іще спав. Збудили. Миша схопився, деякі компромітні паперці сховав у чобіт і спокійно прийняв непрошених гостей. Але й вони не дурні; звеліли роздягтись, роззутись – попався наш студент, забрали його до в'язниці, а й незабаром, уже не пам'ятаю за яку дурницю, і мене. Залишився Ол. Ол. знову сам із малим Юрком, поки не приїхала знову Зіна і не пригріла ласкою осамотілих батька й сина. Та цим разом не довше як місяць мені

довелось бути за ґратами: одного й того самого дня я вийшла разом із сином з полтавської в'язниці.

Та над нами розляглася ще темніша хмара й загрожувала знову вирвати з рук Ол. Ол. так гарно налажену працю, порушити наше родинне життя. В 1902 р. друзі та співробітники Ол. Ол. справили дуже пишній ювілей його 25-літньої статистичної праці. Святкували його в салях земської губ. управи. Багато понаїжджало українців із Харкова, Києва, було багато української молоді, була сила гарних щирих привітань, чимало дарунків. Увечір в тих самих салях зорганізовано концерт української музики, співала наша монпелієрівська студентка Люба, було радісно, і Ол. Ол. вперше за свою тяжку працю переживав такі гарні хвилини. Та 2-3 дні після цього прийшли жандарми, перетрусили все наше вбоге майно, порозвертали брудними своїми пальцями всі адреси, привітання й позабирали цілу хуру "на розгляд". "Мы Вамъ все повернемъ, не извольте беспокоиться", проказував увічливо ротмістр знервованому Ол. Ол. Позатримували на час тусу і гостей наших, що приходили ще вітати дорогого ювілята...

Але до таких "анекдот" ми позивкали, вони входили так сказати в наш *modus vivendi*. Починалася більша небезпека – селянські повстання на Полтавщині, страшні їх придушення (як це було в кочубеївській економії – в Диканці, проти них виступив друком навіть В.Короленко). Адміністрація, звичайно, зараз обвинуватила в цих "бунтах" статистиків, що їздять по селах, народ під'юджують, і насамперед – голову статистичного бюро О. О. Русова. На чолі земства стояла тоді людина, яка не мала мужности заступитися за своїх робітників. Був це Андрій Лизогуб. Пишатися томами "Подворнаго описанія Полтавской губерній под редакцією Русова" – це він умів, а виправдати статистиків від цілком брехливих обвинувачень на це не було у нього мужности. На першу вимогу міністра Плеве Ол. Ол. звільнено і "удалено" поза межі Полтавської губернії. І коли Ол. Ол. прийшов до Плеве запитати його, куди саме він має право переселитися, і чи не дозволить він йому переїхати до Петербургу – міністр радісно відповів: "Так, у Петербурзі я можу вам дозволити жити під деяким поліційським доглядом, у Петербурзі ви нам

нешкідливі. А на Україні, ні! ні!" Міністр поширив свою ласкавість до того, що дозволив Ол.Ол. поїхати на два місяці закордон!

І справді, треба було Ол. Ол. кудись виїхати, спекатися остогидлого царського режиму, спочити душею, дати змученим нервам відпочити. І ми поїхали просто до Італії, до Риму...

В Римі Ол. Ол. мов переродився: забув статистику, згадав колишній клясицизм, що про нього слухав на лекціях Драгоманова ("Історія Риму"). Ми проводили цілі дні серед руїн старого Риму, і Ол. Ол. із захопленням усе нам поясняв. Зібралися ми в Римі цілою родиною. Миша, який вчився тоді в Ляйпцігу, приїхав нас провідати, приїхала Люба з Монпельє, моя небога Галя й дочка одного українця – Оксана Василевська, з Парижу – небіж наш – Саша Линдфорс. І поясняв нам Ол. Ол. кожен колону, кожен побиту статую. В нього ж було таке різноманітне знання, такий був широкий погляд на культуру, не тільки українського народу, а й різних європейських, – особливо італійського, німецького та слов'янських. Тут він дуже захоплювався музикою, головню тією найпростішою, вуличною. От співає собі якась маленька дівчинка із розкудовченою головою пісеньку, – і Ол. Ол. уже виймає маленький бльокнот, записує цю пісню й пояснює нам, наскільки народня італійська пісня близька до української...

Рим, Неаполь, Везувій, Генуа, Анкона – така була наша мандрівка. Але закінчилася вона не дуже добре. Ол. Ол. заслаб на шлунок. У літній спеці при ресторанній страві це була дуже небезпечна річ, і ми швидко повезли його до Парижу, де чекав його старий друг Хведір Вовк, якому й доручено вилікувати Ол. Ол. й відправити до Петербургу.

Дивно нам було їхати "додому" не на рідну Україну, а до чужого, холодного, хмарного Петербургу, але така була воля всемогутнього Плеве. У Петербурзі О.Шликевич, наш чернігівський земець, улаштував Ол. Ол. в безпечній конторі "Надежда", де він сам був одним із головних шефів, як голову статистичного Відділу.

І почалася для Ол. Ол. і нова служба й цілком нове життя.

Якщо Плеве гадав зробити Ол. Ол. нешкідливим, перекинувши його з України до Петербургу, то тут він дуже помилився. У Петербурзі були зосереджені тоді всі наші найважливіші справи – дозвіл на українську мову у школі і в літературі. В Петербурзі йшла підготовка до

вимог конституційних реформ, життя було гаряче, треба було використовувати всі можливості, щоб українську справу висунути перед очі суспільства і влади.

Ол. Ол. відразу стає діяльним членом "Добродійного Товариства видавання народніх українських книжок", сам пише популярну метеорологію для хліборобів під заголовком "Подія на хуторі". Він нишком дає виклади української мови слухачам Бестужевських курсів, улаштовує столичні концерти української музики, завше з допомогою молодого тоді студента Д.Дорошенка, з п-ною Марусею Забілою і відомим українським композитором – Зарембою. У Петербурзі Ол. Ол. має щирих друзів – П.Я.Стебницького, О.Лотоцького, Забілу, в усіх справах вони все вкупі, працюють коло української справи в різних осередках петербурзького офіційного суспільства. Із усякими заможними панами, вислуженими адміралами, вони засновують "Т-во допомоги українській молоді", що приїздила з усіх кінців України вчитись у вищих школах і у страшно шкідливому кліматі загинула від злиднів і туберкульози. Той дружній квартет, разом із молодим Доманицьким, заходиться коло нового видання "Кобзаря" Шевченка. Вони вносять до Російської Академії Наук меморіал у справі української мови, академік Шахматов підтримує їх і організує наукову комісію, у склад якої входили Науменко, Стебницький, Лотоцький, Русов, Русова й дехто з академіків. Русов читає в комісії доповідь про "українофільство", дає статистичні дані про число українців на українських землях. Для поширення української свідомости серед нашої молоді повстає клуб, де Русов, Стебницький і Лотоцький читають реферати, де йдуть жваві дискусії, завдяки яким часто двері клубу грізно замикали "бдительні" поліцаї. В 1905 р. Русов бере участь в українській депутації до міністра Вітте – теж у справі української мови. В цій депутації був і дехто з наших киян: Олена Пчілка, Чикаленко і, здається, Науменко.

Рік 1905 був часом дуже гарячого політичного життя в цілій Росії. Вся вона якось наче напружилась в останньому розпачливому руху, щоб скинути з себе остогидлі ланцюги і хоч у конституції найти якусь волю, якийсь просвіт. Найбільш активности в цій боротьбі виявляла російська інтелігенція, зорганізована в партію К.Д. (Кадети). Від її лідерів уже наші українці спромоглись добитися визнання України,

познайомили їх із національно-політичними вимогами, звичайно, не далеко над деяку автономію та свободу мови, преси, товариств. У тих часах ні про що більше і мріяти не можна було. Всі ці питання обміркували ще конспіративно, по кабінетах різних редакцій та на невеличких з'їздах у Фінляндії, де, завдяки давнім конституційним правам фінського народу, можна було збиратися та вільно (до деякої межі) висловлюватися. Ол. Ол. брав жваву участь у цих "кадетських" з'їздах, "обідах", працював у дуже гарній газеті Максима Ковалевського "Страна", де вів цілий український відділ.

Бували і в нашому власному помешканні різні збори. Тут відбувся теж з'їзд представників майже всіх народів Росії, племен, і кавказьких, і монгольських – тут обмірковували питання як, користуючись майже певною конституцією, піднести справу національну, захистити права всіх народів, визнаючи ці права за найменшими, такими, як: карели, остяки і т. ін. Головував на цьому нашому з'їзді поляк, професор Бодуен-де-Куртене, який часто не погоджувався з широкою дефініцією національних прав, яку пропонував Ол. Ол.

Нарешті народилася "Дума", але народини були тяжкі... На захист "самодержавія", як "природного руссаго принципа" зорганізовано чорносотенні юрби, що ходили з портретом царя, п'яні, співали російський гимн і били, жорстоко били кожного інтелігента, на обличчі якого могли вичитувати який-небудь "конституціоналізм". Вже першого дня відкриття "Думи" в Таврійській Палаті, ввечері у Петербурзі були значні чорносотенні ексцеси, п'яні співи, настирливі вимоги від кожного прохожого цілувати "патрет".

Але проте обновлене життя буяло. В нашому помешканні збиралася редакція нового політичного українського органу – "Українській Вестникъ": Грушевський, Славинський, Стебницький, Овсянко-Куликовський. Крім того, молодь редагувала спеціальний парламентарний орган, який поширяв на Україні все, що говорили, що робили в українській думській секції. Часто відбувалися спільні засідання петербурзької української громади з українськими депутатами. Між ними найкраще виступав із промовама старий Шраг, а так узагалі часто можна було почути нетактовність, політичну непідготованість українських депутатів. Події йшли несподіваними

скоками. Розігнали першу, найбільш радикальну Думу, у другій Думі вже не було того ентузіазму, що загривав серця і найбільших скептиків у I Думі. Насувалася тяжка реакція. По всій Україні, на селах розгорялась справжня народня селянська революція; палили палати панів, нівечили їх економії, заорювали їх виплекані лани – адміністрація лютувала, і Україна, ця вічно бунтарська Україна – тратила один по другому ті звичайні привілеї, які має всяка конституційна держава – свободу преси, товариств.

Перед нами знову повстала наша звичайна проблема: за який новий братися зарібок. Забезпечену контору "Надежда" закривали, і Ол. Ол. залишався без посади. Треба було вибирати: відомий російський статистик Покровський запрошував його до городської статистики в Петербурзі, але ж у Києві одкривали Комерційний Інститут, і директор його, проф. Довнар-Запольський, закликав Ол. Ол. на катедру статистики... Жаль було кидати велике місто з усіма його культурними можливостями, з підвищеним темпом усякої праці. Та й чи міняти петербурзьку платню 5.000 карбованців на київську 1.500?

Але про ці вагання краще прочитати лист самого Ол. Ол. з Києва з вересня 1908 р. "Як побачив я садки київські та квітки, та подумав, як бридко тепер в Петербурзі, дак тільки і думав, як би тут зачепиться. Не заставши вранці Довнара, побіг ще раз ввечері. Він покликав ще Воблого (професор київської політехніки, С. Р.), і почали мене умовляти. Я кажу – хай подождуть мене до января, а тут приносить хлопець з типографії коректуру розписанія лекцій, де стоїть – Статистика 2 часа, практичні заняття 4 часа – а фамілії преподавателя – нема, стоїть лише "примечаніе подстрочное", що на днях буде об'явлено, хто статистику преподаватиме. "Дозвольте, кажуть (Довнар та Воблий, С. Р.) у коректурі справити на Ол. Ол. Русов?" А я кажу – не дозволю, бо я ще не знаю, чи згоджуватимуся. І побіг до Зіночки да й питаю, чи можна проміняти 5.000 на 1.500. Вона каже, – звісно ні, бо у Києві дорого жить, а як славно було б, як би ви у Києві були!" Так я і порішив, бо жінки мають гарні предчуття. Так зараз і згадав, що Твої предчуття ніколи не хибили, і що коли Ти мене сюди зараз послала, то значить треба рішатися... А то завтра же вони кого небудь з політехніки або університету візьмуть... Перший рік тільки буде трудно, поки ви усі

у Петербурзі"* , а я тут, а далі якось образується. За те помирати прийдеться там, де родився, а не в смрадному Петербурзі. То оце чекаю од Тебе телеграми, чи благословляєш Ти, а тоді піду ввечері до Довнара, та скажу: "Згода! печатайте мою фамілію!" А як би я сьогодні одмовився, то вже хто зна, чи буде який другий случай сюди перебраться".

Так радів Ол. Ол., що повернувся до свого улюбленого Києва, до науки. Але він ще довгий час не був певний щодо свого нового становища, не знав, чи затвердить його жандармська охранка. Правда, Плєве давно вже помер і поліційний догляд із нас уже давно знято, але... І пише Ол.Ол. із цього приводу мені: "Читати, то я лекції читаю, (сьогодні 2 години пробалакав), але ж допущений я тільки тимчасово міністром торгівлі і промисловости. Охранка, головна Мойра, що сидить вище всіх олімпійців, нічого ще не сказала... І коли я бачу, як я що раз більше зв'язуюся із своїми слухачами та слухачками, та ще думаю, що коли завтра з охранки прийде заборона, – то мимоволі задумуюсь, чи не доведеться всі ці нові зв'язки порвати, повертати до Петербургу, щоб там за допомогою старого В.І.Покровського знову здобувати собі посаду, чи то в банку, чи то в переформованому центральному Статистичному Комітеті. Як же ж я можу щось рішити? Куди, каже, хилить доля, туди й треба гнутись. Гнутись мовчки, усміхатись. Ось що казав Шевченко, коли пересвідчився, що цю Долю-Мойру заступає в нас "охранка", і нічого проти неї не зробиш".

А проте Ол. Ол. з насолодою починає своє кївське життя. Він почав ходити до бібліотеки університету Св. Володимира "...туди, куди 50 літ тому ходив співати до університетського хору, а пізніш, 40 літ тому, ходив на лекції Драгоманова... а все ж несподівано вибухне постріл з охранки, і доведеться повертатися до Пітера".

З цих листів, напів жартливих, видно, як Ол. Ол. справді добре почував себе в Києві за науковою працею. На щастя, з охранки не почувся вистріл, і Ол. Ол. міг із захопленням віддатися професорській праці. Навесну і ми троє до нього приїхали, бо Миша помер, Юру перевели до гімназії Науменка. Ол. Ол., ясна річ, брав жваву участь у всіх українських організаціях і справах. Ми обоє належали до партії

* Я, Юра й Оля, маленька дочка Миші, ми залишилися в Петербурзі, бо в лікарні доживав свої останні дні Миша, я не могла його покинути.

українських радикалів-демократів. Вона мала скрізь свої таємні філії на провінції й час-до-часу організувала з'їзди.

З кожним роком у Ол. Ол. збільшалося число викладів, і тісніші ставали його відносини з студентами і студентками. Але весь цей київський період був захмарений недобрим станом здоров'я Ол.Ол., що далі заваджала йому астма, і грудна жаба, і тяжко було йому викладати. Лікарі вимагали довгого спочинку, але Ол.Ол. неможливо було відірвати від Комерційного Інституту. Продавши борзненський хутір "Робінзон", Ол.Ол. купив на кінці міста Винниці, недалеко такої гарної річки, як Буг, маленьку дачу – маленький дімок із 4 кімнат, чудовий сад, – усього 2 десятини землі. Там проводили ми довгі професорські вакації, там на сонечку під черешнею довго вилежував Ол. Ол., обмірковуючи свої наукові виклади та деякі статті. У Винниці коло Олександра Ол. був теж завше гурток друзів – найближчий сусід і найщиріший друг – український письменник Д. В. Маркевич та його жінка Олена Івановна, яка так сердечне завше ходила за Ол. Ол. З другого боку нашої дачі був хутір полковника Оберучева, де було завше багато гостей із Одеси, які теж приходили до нас: председатель земської управи Лозинський, влітку часто приїздила родина Лотоцьких, Єфремов, Ліда Біловежська, в Винниці жила постійно родина покійного брата Ол. Ол., у нас гостював 2 роки відомий український композитор Я. С. Степовий (Якименко), тут лунав спів нашої дочки, було повно молоді навкруги Юри. Ол. Ол. любив наше веселе винницьке життя, любив доглядати свій сад, розбивати в ньому нові доріжки й на деякий час ухилятися від книжок, викладів – усього тягару міського життя. Були в нього щирі знайомства з сусідніми селянами. Напроти нас жив один дуже цікавий штундист, Ксаверій, людина з глибокою вірою, дуже захоплена різною філософією за правду, за Бога, життя. Трохи далі була багата селянська родина, до якої теж заходив Ол. Ол., а син їх був пізніше студентом, щирим товаришем Юри, – Іван Хоменко.

Саме тут на цьому хуторі дійшла до нас перша відомість за війну 1914 р. – Ол. Ол. був страшенно нею обурений. Він був гуманіст і пацифіст у найширшому значінні обох цих слів. Зима 1914 р. пройшла погано – астма так душила Ол. Ол., що він мусів усе частіш робити

перерви у своїх викладах, траплялися такі випадки, що його рятувало тільки вдихання кисню.

Ол. Ол. хвилювався військовими подіями в Галичині. До нього приходили ті бранці-закладники, яких російська влада позабирала в Галичині. Жили вони в Києві на становищі напіварештованих, і українці всіма способами старалися полегшити їх становище. Тяжко все це відбивалося на здоров'ї Ол. Ол. Але він далі вів виклади і практичні заняття із студентами.

За літо в Винниці він мало набрався сил. Але як лише прийшла вістка, що проголошено евакуацію Києва, він чим-дуж заходився туди прибути, ще з кінцем серпня. Всі вищі школи з Києва мали перебиратися до Саратова, а деякі й до Таганрогу, їхати професорам із школою не було обов'язково, та Ол. Ол. дивився на цю справу інакше: він почував себе сильно зв'язаним із Інститутом і вважав, що покинути його вгодину біди було б недостойною зрадою. Тимто твердо рішив їхати до Саратова із школою, щоб в цих тяжких умовах як-найменше потерпіло життя Інституту. Даремно благали ми, діти і я, Ол. Ол. покинути цю думку, зглянутися на такий поганий стан свого здоров'я. Ми запевнювали його, що ця евакуація не протягнеться довго, і що він, спочивши, ще краще буде виконувати свої обов'язки в Інституті. Ми закликали його до Алешні, де б він, маючи абсолютний спокій, робив наукову працю. Та Ол. Ол. ні на що не згоджувався. І так ми рушили всі четверо – Ол. Ол., Юра, Оля та я. А він мене розважав, казав, що його дуже цікавить Волга, волзькі пісні, наспівував їх у вагоні, розмовляв із професорами, читав часописи, тощо. Третього дня їзди він уже більшу частину дня лежав, дихавиця почала його мучити. Але першого дня приїзду до Саратова він підбадьорився, жартував на вулиці з різними російськими типами. На жаль, розмістили нас у дуже поганому "готелю", брудному, темному і смородному до неможливості. А третього дня вночі Ол. Ол. помер. З ним стався один із його випадків астми: студенти кинулися по всьому незнайомому місті шукати апарату з киснем – не знайшли. Прикликаний лікар, дуже мало освідомлений, думав нас заспокоїти, мовляв, "нічого нема небезпечного, повний спокій, і все буде добре". Але ми з Юрою знали, що воно не так, відчинили вікно, і з жахом дивилися, як нашому

дорогому хворому бракувало повітря, як завмирала діяльність легенів, серця. Останні слова Ол. Ол. були: "Ноночка, я вмираю"...

Самі ми з Юрою одягли дорогого небіжчика, і осиротілі, несвідомі якісь, у розпуці, стояли коло нього. Чом не залишив він своєму молодому синові жадного заповіту? Кілько питань залишилось без відповіді, кілько життєвих проблем не розв'язаних! Ранком прийшли студенти. Збудили ми Олю, улюблену внучку Ол. Ол. Навкруги чужина, все рідне таке далеке, а на столі, на віки німий, лежить дорогий небіжчик.

Комерційний Інститут узяв на себе весь похорон і перевіз тіла до Києва. Поховали Ол. Ол. на Старому Байковому кладовищі, недалеко могили його батька та його сестри – Катерини О. Лисициної. На гранітному пам'ятнику, крім звичайного надпису й портрета Ол. Ол., виритий був вірш з Кобзаря:

Раз добром налите серце

Ввік не прохолоне!

Так було 1915 р. – Чи воно так і стоїть на святій київській землі, чи може все розтоптане?

Бажано було б іще сказати дещо про світогляд Ол. Ол., про його розуміння українства. Взагалі він не любив розводити загальних розмов на цю тему, і думки його можна схопити або з його листів, яких, на жаль, збереглося дуже мало, або, як воно не дивно, з його деяких свідчень жандармам. Так, напр., він писав: "Жандармы пожимають плечами й никакъ не могутъ взять въ толкъ того, что живя въ Полтавской или Херсонской губ., какогo бы происхожденія ктобы ни былъ, разъ онъ не состоитъ въ жандармскихъ чинахъ, онъ делается украинцемъ, если не пожелаетъ отделять себя отъ окружающаго кормящаго его населенія". І це так і було з самим Ол. Ол.: з походження – батько з Костромської губ., мати – грузинка, вся родина російська, навіть неприхильна до українства, але поза родиною – все населення Києва, Золотополя українське, і воно мало переважливий вплив на національну свідомість Ол. Ол.

На одному з своїх численних допитів Русов казав: "Для меня не существуетъ "украинскаго вопроса", ибо такой вопросъ о существовании украинскаго народа можетъ существовать лишь у

людей вовсе не знакомых съ географіей и статистикой, и полагающихъ, что такого народа вовсе нетъ, а съ другой стороны мне и не зачемъ проповедывать "сепаратизмъ", такъ какъ онъ на деле существуетъ въ языке, нравахъ, обычаяхъ народа, существованіе котораго я никакъ отрицать не могу. Не понимаю, какъ я могу быть обвиняемымъ въ признаніи въ этомъ! Тогда обвинять следуетъ весь народъ, который говоритъ на своемъ языке, держится своихъ нравовъ, имеетъ свои экономическія нужды, отличныя отъ нуждъ другихъ народовъ, но никакъ не меня, занятаго своею канцелярскою работою, которая не отличается отъ работы англійскаго или немецкаго статистика. Если существующій въ действительности сепаратизмъ украинскаго народа есть преступленіе, то значить весь народъ преступники, а не я одинъ. Если же вы хотите меня и то теченіе, которому я сочувствую, обвинить въ политическомъ преступленіи, то где же у Васъ на то доказательства? Мы веримъ, что народъ чувствуя на себе гнеть несомненно имеетъ желаніе освободиться отъ него и стремится къ свободе; онъ и добъется ея, а мы тутъ – не причемъ"*.

Цікаві теж деякі вривки з листів Ол. Ол. до Л.Н.Жебуньова, саме з років 1906-7, років гарячкового життя і української, і російської інтелігенції, де подані характеристики українців, що підходять, на жаль, і до наших часів. "Приїхав сюди (пише Ол. Ол., повернувшись улітку з Алешні до Петербургу, С. Р.), кажуть: припинили "Українській Вестникъ", бо грошей нема, щоб видавати. Звісно, українці які підпищики! Як підвів я статистику, вийшло – всіх підпищиків 198, а "Основа" (в 60 рр.) за 2 роки існування придбала тільки 180, значить – прогрес на 10% за 40 літ. От тут і старайся для земляків! Закриємо, кажуть, шкода праці! Дак ні ж! На зло землякам, хоч для тих, 102 українців, що з Великоросії, Сибіру, Польщі, ззаграниці підписалися, будемо таки видавати. Днів 3-4 на біганину за грішми втерjali, а таки спромоглись і 13-й № випустити і ще штук 20 книжечок за цей рік випустимо, а там уже побачимо, чи варто діло дальше вести. Здобули 2.000 карб., а ще 1000 треба здобути, тоді і до кінця року додержимося. Написав я Антоновичу у Київ, щоб нам тую 1000 здобув. Хоч би з Гадяча та Полтави помогали хоч писанням боевих статей, бо настануть вибори у Думу, треба гуртуватись, щоб українців однодушне було в Думу обрано більше таких, що б не розлізлись як руді миші по

* "За сто літ", т. I, ст. 253.

усяких "фракціях". Адже ж наші усі – демократи, чи просто демократи, чи радикал-демократи, чи соціал-демократи, чи націонал-демократи – то треба хоч бльок якийсь або що виробити, щоб не було Потоцьких та Понятовських, а щоб усі були такі як Зубченко, Онацький, Шемет, В.Шраг, Чижевський тощо. Старайтесь, голубе, там. Та ще прошу переіменуйте радикально-демократичну партію на партію "українського народоправства", так більш народу до неї пристане"*.

"Наше Товариство" (Добродійне видання популярних книжок, С. Р.), пише Ол. Ол. у іншому листі до того самого Жебуньова, "безпартійне і не знає ані революціонерів, ані соціал-демократів, чи радикалів, чи октябристів тощо: а знає один народ український і йому служить. Ми не можемо до фірми Товариства додавати ще назвисько якоїсь партії (бо їх тепер в самій Думі з самих українців вже 4). Скільки я знаю українців від часів ще Брюховецького, то вони завжди у розсторонь розтікалися на радість Милюкових і всяких других кадетів чи есдеків, яких не мало було й у Москві, і у Петербурзі ще за часів Олексія Михайловича, Петра, Єлисавети, Катерини і т. д. Моя думка така, що тепер треба забувати свої усякі різноманітності, аби хоч плохенька згода була та разом у світ прилюдно виступити, а не ховатися поза кадетами чи есдеками. Мені ей же ей усе одно, якою партією ми будемо, аби була українською, що автономію України на перше місто ставить. ...То ми усе по катакомбах крились, а тепер треба "по закону" і партію свою україн. привселюдно множити і содержувати і громади тієї партії по всіх містах та містечках засновувати... і назвати цю партію не якими словами – скорпіонами, а понятним словом "партія українського народоправства". Центральна Рада, чи Комітет мусить програму виробити і на загальних зборах з представниками від усіх громад її затвердити. Да треба грошей, щоб мільйон був у скарбничого Центр. Ради, то й діло буде. Годі вже нам ховатися, треба самим у світ іти... Автономії тієї звісно не так скоро досягнеш, може і діти наші ще того добиватимуться. Треба усюди мітінги, конференції робити. Оттак то, голубе мій, в Алешні сидячи, у затишку надумався я вам написати, щоб діло не стояло, бо, кажуть, що ніщо не може стояти на місці у природі, бо як не йде вперед, то вже певно назад посувається"**.

* "За сто літ", т. IV. ст. 318.

** Там же, ст. 315.

Так за часів першої всеросійської і української революції, в 1905 р., 30 літ тому думав за наші українські справи щирий чесний широко освічений український патріот, статистик Ол. Ол. Русов.

Дня 16-го жовтня роковини смерти Олександра Олександровича Русова, відомого українського статистика й видатного українського громадського діяча. Як загальну його характеристику можна навести слова одного з промовців на 25 літньому ювілею Ол. Ол. в Полтаві в 1901 р.: "Русова", казав він "можна порівняти з пловцем перевізником жемчугів через бурхливе море, засіяне рифами та підводним камінням, по якому безпечно плавають лише люди самої офіційної ідеології. Русова же ніколи не лякали ані жандармські рифи, ані губернаторське підводне каміння. Він сміливо перевозив громадські культурні цінності як сильний духом громадський діяч"*.

Жити довелось Русову в часах жорстокого розквіту жандармського свавілля, коли національна воля на Україні була тяжко придушена і все життя Русова, хоч не був він жадним революціонером, постійно переслідувала російська адміністрація, він мав 13 трусів, кілька разів сидів у в'язниці. Але не переставав відкрито триматися й жити в згоді із своїми політичними національними переконаннями. Він міг би про себе сказати:

“Ми просто йшли,
У нас нема зерна неправди за собою”.

(Дж.: Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів: Накладом НТШ (комісія національної економії, соціології і статистики), 1938. – Т. V. – С. 107-137).

* Там же, ст. 314.

СПОГАДИ В ШЕВЧЕНКОВІ ДНІ

Кожного року приходять березневі Шевченкові дні і по усіх землях українських, по усіх закутках світу Божого, де тільки є найменший гурток українців, там прославляється ім'я поета – мені нагадують ті давні часи, коли невільно було святкувати Шевченкових роковин, ні навіть читати його творів.

Бо довго твори нашого національного поета-мислителя скривалися в архівах російської цензури, довго-довго такі мистецькі перли Шевченкової поезії, як "Сон", "Кавказ" і інші, ширилися в українському громадянстві на маленьких папірцях, уважливо переписаних рукою Ф.Вовка, або в заборонених на Великій Україні львівських виданнях, які треба було конспіративно ховати. Що це була за радість, коли Драгоманів видав маленький томик заборонених віршів! Його носили по кишенях, як найдорожчий скарб, і, звичайно, при першій ревізії цей маленький томик щезав у руках московських жандармів.

Страшно було, що в таких обставинах чимало недрукованих творів Шевченка могли загинути безвісти. Вовк потайки розшукував ці скарби, входив у взаємини з усіма, хто тільки трохи був знайомий з поетом, і на його далекому засланні, і в Петербурзі.

Потрохи в листах "по okazji" збирались ці листочки в Києві серед членів "Старої Громади". Часто одну і ту саму поему знайдено в кількох варіантах, треба було устійнити найправдивіший текст. І ось так зібрано рукописи великих і малих віршів для цілого тому. "Стара Громада" збрала гроші для першого повного видання "Кобзаря" і Олександрові Русову запропоновано їхати заграницю, щоб там надрукувати усього "Кобзаря". Сестра моя прислала мені гроші, щоб ми могли супокійно жити за границею і віддатися великому завданню. Ще повстало питання, де друкувати Шевченка, щоб уникнути цензури, і ми зупинилися на Празі, місці сприятливому для видання.

І ось ми удвох з Олександром вирушили на Берлін – Дрезден до Праги, з матеріялами й деякими рекомендаціями, що нам дуже допомогли. Олександр ладив до друку Шевченкові твори, зібрані і перевірені Вовком. У вересні 1875 почалося друкування "Кобзаря" в друкарні "Народніх Лістів". Коректу теж мусів робити Олександр і ми

удвох завжди прочитували рукопис. До видання треба ще було додати спомини про Шевченка, деякі спомини дістали з України, а до Тургенєва, що жив тоді в Карльсбаді, Олександр їздив двічі, щоб дістати від нього спомини про його знайомство з нашим поетом. За посередництвом Тургенєва попала тоді до "Revue des deux mondes" і моя стаття про Шевченка, яку я написала французькою мовою.

"Кобзаря" ми друкували у двох томах. Перший складався з дозволених російською цензурою творів, зате другий був цілком нелегальний і багато було клопоту з перевезенням цього першого повного видання "Кобзаря" на Україну.

Так само і святкування Шевченкових роковин довго мало конспіративний характер. Намічалась квартира кого-небудь із найменш скомпромітованих політично українців, вигадувались якісь іменини господарів і обережно повідомлялося невелику кількість довірених людей, в який саме день (близький до 26 лютого) можна буде зібратися. На цих сходинах виступали здебільша діти з деклямаціями, іноді, вже після обильної вечері, осмілювалися старші гості заспівати хором під акомпанімент Лисенка якусь пісню. Це майже завжди робилося з ініціативи Житецького, що дуже любив музику і мав хороший голос. Але траплялось і так, що на гармідер надходила вночі поліція. Тоді господарі запевнювали "сторожа безпеки", що це їх іменини, і так гостинно приймали і підпивали його, що усе кінчалося щасливо. Але часто бувало і гірше, гостей поліція допитувала, проти господарів вела слідство та погрожувала висилкою з Києва.

Перші публичні святкування Шевченка відбувалися в Петербурзі вже в початку ХХ століття. Їх робила українська колонія вже не на приватних квартирах, а в пишних салях, при співучасті найкращих мистецьких сил державної опери. Але те, що вже дозволено було далеко від України, в чужому Петербурзі, на те ще не згоджувалася влада в Києві. І так у моїй пам'яті добре залишилися одні Шевченкові роковини вже після конституції 1906 р. Нам заборонено святкування і наша молодь виявила свій протест скромною маніфестацією: гурт студентів і курсисток ішов по колишній Кадетській вулиці вгору з піснею Заповіту. Була чудова весняна погода, сонце гріло на високому небі, весняні струмочки голосно гучали, збігаючи вниз по вулиці, і гарно лунали молоді голоси студентів і курсисток. А на них гальопом

згори з Володимирської вулиці вже летів відділ донських козаків з нагайками в руках. Прискочили до молодого гурту, кіньми топтали, обкружили і погнали до Старокиївської поліційної станиці на другому кінці Володимирської.

Ось так бувало з Шевченковими святами... Минулося – та не зовсім!... Але скоро прийде той день, коли до високого хреста над Дніпром зйдуться люди з усіх українських земель і коли вільний народ складе на могилі Тараса великий терновий вінець усіх пережитих страждань і скаже:

Тобі, батьку, псалом новий

І новую славу

Воспоєм чесним собором.

(Дж.: Жінка. – Львів, 1938. – Ч. 6. – С. 2).

ЗМІСТ

Вступ.....	3
<i>О.Джус.</i> Шевченкове слово у творчій спадщині Софії Русової....	6
<i>С.Русова.</i> Гражданские мотивы въ малорусской современной поэзии.....	16
<i>С.Русова.</i> Шевченко и новейшая украинская литература.....	29
<i>С.Русова.</i> Т.Г.Шевченко и его произведения.....	41
<i>С.Русова.</i> Украинская литература въ XIX веке (выбране).....	53
<i>С.Русова.</i> Тарасъ Григорьевичъ Шевченко – украинскій народный поэтъ. (Его жизнь и произведения).....	60
<i>С.Русова.</i> Шевченко – учитель гуманизма.....	108
<i>С.Русова.</i> Малорусская (украинская) литература (выбране).....	118
<i>С.Русова.</i> Т.Шевченко. Малий Кобзарь для дітей.....	121
<i>С.Русова.</i> Т.Г.Шевченко. Маленький Кобзарь.....	122
<i>С.Русова.</i> Просвітний рух на Вкраїні в 60-х роках.....	123
<i>С.Русова.</i> Современная украинская лирика.....	132
<i>С.Русова.</i> Шевченко и украинское общество 60-х годовъ.....	146
<i>С.Русова.</i> Жінка в поезії Шевченка.....	166
<i>С.Русова.</i> Мати в поезії Шевченка.....	173
<i>С.Русова.</i> Шевченко і малі діти.....	176
<i>С.Русова.</i> Федеративна ідея в творах Шевченка.....	179
<i>С.Русова.</i> Спомини про празьке видання творів Т. Шевченка.....	184
<i>С.Русова.</i> До 71-х роковин з дня смерти Т. Шевченка.....	187
<i>С.Русова.</i> Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова.....	189
<i>С.Русова.</i> Спогади в Шевченкові дні.....	222

Навчальне видання

Оксана Джус

**ШЕВЧЕНКІАНА
СОФІЇ РУСОВОЇ
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК**

Літературний редактор *Г. Василевич*
Комп'ютерна верстка *Р. Федорин*
Комп'ютерний набір *О. Джус*
Дизайн обкладинки *Р. Федорин*

ISBN 978-966-2716-31-3

Підписано до друку 04.11.2013
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 13,14
Наклад 300 прим.

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
тел. (034) 250-57-82, (050) 433-67-93
email fedorynrr@rambler.ru

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції № 4191 від 12.11.2011р.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО.

КОВЗАРЬ

З ДОДАТКОМ

СПОМИНОК ПРО ШЕВЧЕНКА

КОСТОМАРОВА і МИКЪШИНА

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

У ПРАЗІ.

Nakladem knihkupectví dra Grégra a Ferd. Dattla.
1876.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО.

КОВЗАРЬ

З ДОДАТКОМ

СПОМИНОК ПРО ШЕВЧЕНКА

ПИСАТЕЛЯ

ТУРГЕНЬЕВА і ПОЛОНСКОГО.

Души мої, души мої,
Куди ви, діти!
Виростає нас, доглядає нас . . .
Де ж мені вас діти?

У ПРАЗІ.

Nakladem knihkupectví dra Grégra a Ferd. Dattla.
1876.